

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ

№2, 2022

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ**

**ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
№2**

(«Жаңа Қазақстан Һәм Шығыс әлемі: ынтымақтастық тарихы, болашағы және өзекті мәселелер» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары)

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ
(КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ)**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№2**

(«Новый Казахстан и восточный мир: история сотрудничества, перспективы и актуальные проблемы» материалы международной научно-практической конференции)

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ**
(KAZAKHSTAN ORIENTALIST SCIENCE)

SCIENTIFIC JOURNAL
№2

(«New Kazakhstan and Eastern World: History of Cooperation Prospects and Current Problems» Proceeding of International Scientific and Practical Conference)

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады.**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі, 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі, 29,
050010

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ»
№ 2, 2022**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым-хатшысы (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с
2022 года.**

**Учредитель и
издатель:**

Институт
востоковедения имени
Р.Б. Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы,
ул. Шевченко, 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы,
ул. Курмангазы, 29,
050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,
свидетельство
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ»
(КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ)**

№ 2, 2022

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат философских наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат исторических наук, ученый-секретарь Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been published since 2022.

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

Editorial office and founder address:

Legal address:
Kazakhstan Almaty, st.
Shevchenko, 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty, st.
Kurmangazy, 29,
050010

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on August 16, 2021, certificate no. KZ54VPY00039118

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ»
(KAZAKHSTAN ORIENTALIST SCIENCE)**

№ 2, 2022

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical Sciences, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дүйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгүль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD, (Sapporo, Japan)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ /СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

<i>Алғысөз/Предисловие/Foreword</i>	13
<i>Құттықтаулар</i>	19
<i>Prof. Dr. Mohamed El Shahat El Gendy.</i> Basis of activating relations between Kazakhstan and the world of the East.....	34
<i>Караев Р.М.</i> Проблемы безопасности в странах Центральной Азии: политические аспекты.....	39
<i>Абусейтова М.Х.</i> Казахстанское источниковедение и историография проблем диалога и сотрудничества стран Центральной Азии и Востока.....	43
<i>Әбжанов Х.М.</i> Шығыс данасы М. Әуезов және ғылым.....	50
<i>Жеменей И.</i> «Бабырнама» Қазақстан және Орталық Азияның тарихи-мәдени ортақ құндылығы.....	54
<i>Мұқаметханұлы Н.</i> Жаңа кезеңдегі Қазақстан мен Қытай қатынастарының даму болашағы.....	65
<i>Шамшәдин К.</i> Ғұлама Мұбашшир-хан ат-Таразидың мұсылман, араб елдерінің жағдайына қатысты ұстанымы.....	69
<i>Сатыбалдин А. А., Туркеева К. А., Бримбетова Н. Ж.</i> Новые форматы трансграничного сотрудничества сопредельных стран в приграничных территориях.....	75
<i>Жанаәбіл Ж.</i> Профессор Су Бэйхай зерттеулері және КСРО «Балқаш мәселесіне» қайта оралу.....	80
<i>Темиртон Г.</i> Казахстан – Южная Корея: культурное сотрудничество (на примере исполнительских видов искусства).....	92
<i>Кагазбаева Э.М.</i> Актуальные проблемы модернизации системы подготовки специалистов-востоковедов в Казахстане.....	97
<i>Гусейнли Д.Ф.</i> Место и роль Азербайджанской Республики и Республики Казахстан в реализации международных проектов.....	105
<i>Байдаров Е.У.</i> Казахстан и Китай в контексте исторического, культурно-цивилизационного и политического взаимодействия.....	109
<i>Сарқытқан Қ.</i> Жібек жолы экономикалық белдеуіне он жыл: Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарының аясында.....	119
<i>Юсупов Р.К.</i> Роль Алишера Навои в возрождении культуры и литературы тюркских народов.....	125
<i>Сабыров А.С.</i> Политические трансформации в Турции и современные геостратегические вызовы	131

Қадылғазы Қ. Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиясына ділгірлігі.....	138
Шаяхметов О.М. Проявление арабского языкового консерватизма в средневековых тюркско-арабских словарях на примере словаря «тарджуман».....	141
Шойбеков Р.Н., Өтебаева Э.Ә. Қазақ қолөнер өндірісінің ең ежелгі салалары.....	148
Гасанова В.Ш. Экологическое состояние озер и воздействие антропогенных факторов на них.....	154
Дүйсенов Б.Д. Ираннан әкелген құнды құжаттар	158
Айткенов С.Т. Қазақстан Республикасының көпвекторлық саясаты және Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының шығыс бағыты.....	162
Назарова Б.К. Аумақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетіктері: Шанхай ынтымақтастық ұйымы мен ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы.....	165
Ердашова А.Б. Концепт дракона в диалоге культур.....	170
Меналов Ш.А. Қазақстан-Қытай: кеше, бүгін, ертең.....	174
Хакім А.Е. Парсы дереккөздеріндегі ортағасырлық Отырар мен Сығанақ қалаларының тарихи-мәдени маңызы.....	181
Нұрпейісова Э.С. Қазақстанға кәріс ұлтының қоныстандырылу тарихы.....	189
Нағашыбекқызы А. Қытайдың цифрлық технологиясының тарихи рөлі мен пайдасы.....	193
Жұмағалиева Ж.Ә. ҚХР-дың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында Еуропалық одақпен ынтымақтастығы.....	198
Жомарт Н.Ж. ШЫҰ даму тарихы мен бүгіні.....	203

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (Хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты,

сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Редакциялық алқаның шешімімен уақытша жылына басылымның 2 нөмірін, келешекте 4 нөмірін шығару көзделуде.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для обозначения данной науки также используется термин «ориенталистика», являясь по сути вторым названием востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, через разделение его на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Средней Азии и т.д.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада восточного и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В Казахстае, непосредственно занимающимся всем многообразием востоковедной наукой является Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве науки и высшего образования Республики Казахстан, представляющий собой научный центр с историей более, чем четверть века, проводящий системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, включающие в себя историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также широк, масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (Вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут публиковаться как работы известных отечественных и зарубежных ученых, так и магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной

Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока. По решению редколлегии, журнал временно будет ограничиваться выпуском 2-х номеров в год, с последующим увеличением до 4-х номеров.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и значительных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term «Orientalism» is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urtology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (Bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal «Oriental Science of Kazakhstan». The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East. Temporarily, it will publish two issues a year.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor.

ҚҰТТЫҚТАУЛАР!

**Құрметті ғылыми қауым!
Қадірлі Мәлік Нұржанұлы!**

«Жаңа Қазақстан Һәм Шығыс әлемі: ынтымақтастық тарихы, болашағы және өзекті мәселелер» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жұмысын ашық деп жариялаймын.

Осы жиынға уақыт бөліп қатысып отырған баршаңызға шынайы құрметім шексіз және ризашылығымды білдіремін.

Өткен жылы, яғни 2021 жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алып, Азаттық айдынына шыққанына 30 жыл толған болса, биыл, яғни 2022 жылы, Қазақстан тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесі ретінде Дүниежүзіндегі көптеген елдермен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқанына 30 жыл толды.

1992 жылдың басында, атап айтқанда Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, бір ай өтер-өтпес мерзім ішінде біздің еліміздің тәуелсіздігін алғашқы болып мойындап, ресми дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан елдердің дені Шығыс елдері болғаны жасырып емес. Олардың қатарында Түркия, Жапония, Үндістан, Қытай, Оңтүстік Корея, Иран, Орта Азиялық көрші елдер, сондай-ақ бірқатар Араб елдері бар.

Содан бері қарайғы 30 жыл ішінде Қазақстанның аталған шығыс елдерімен арадағы қарым-қатынасы бейбіт қатар тұру, достық, сенімді әріптестік, өзара тиімділік принциптері негізінде ақаусыз дамып келеді деуге толық негіз бар.

Әрине, өмір, тіршілік болған жерде халықтар мен мемлекеттердің мүдделері қай-қашанда қатар жүреді. Ал ұлттық мүдделер жүрген жерде, белгілі деңгейде пікір алшақтығының, әртүрлі проблемалардың орын алуы да заңды құбылыс. Өйткені мемлекет үшін де, ұлт үшін де, жеке адам «беременге бесеу көп, аларманға алтау аз». Бар мәселе осындағы айтылғандай, көбірек алсам, артығырақ асасам деген пәндәуи принциптен туындайды.

Алайда Қазақстан Республикасы айналасындағы елдермен болған барлық проблемаларды сындарлы диалог, өркениетті дипломатия ұстанымдарымен шеше білді. Бұл ретте сауда-экономикалық қана емес, мемлекеттік шекара мәселесінің өзендер мен көлдер, теңіз тағандары, көші-қон, аймақтық қауіпсіздік т.б. басқа да соқталы мәселелердің бәрінің бейбіт әрі өте сәтті шешілгенін – 30 жылдағы Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасындағы зор табыс деп бағаласақ еш қателеспейміз.

Бүгінгі күні Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы қарым-қатынасуақыт сынынан өткен, мол тәжірибе жинақтаған, стратегиялық мақсұты айқын, өзіндік айшығы бар өркениетті дипломатия арнасына түсті.

Алайда қазіргі әлемнің ерекшелігі – әлеуметтік әрекеттестік пен халықаралық институттар жүйесінің ығысуына себепші болатын, қоғамның экономикалық, саяси және рухани құрылымдарын толықтай қамтитын жаһандану процестерінің жеделдетілуінде. Бұл үрдістер елдер мен аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуында, Шығыс пен Батыс арасындағы диалогты нығайтуда ғылым, білім мен мәдениет рөлінің артуымен тығыз түйіндеседі.

Сыртқы және ішкі қауіп-қатер мен сын-тегеуріндер үдеген заманда, халықаралық және аймақтық ынтымақтастық терең жүйелік өзгерістерді бастан өткеруде. Осындай жағдайда, Қазақстан мен Шығыс елдерінің, тіпті дүниежүзі қауымдастығы өкілдері мен сарапшылар әрекеттестігінің тереңдетілуі мен сындарлығы шырқау шыңына жеткен халықаралық проблемаларды кешенді шешудің ажырамас бөлігі болып табылады.

Жаңа Қазақстан қазіргі заманның ең өзекті мәселелері жөніндегі диалогқа әрдайым ашық болып келді және ашық болып қала береді. Бүгінгі таңда, әлемдік геосаяси тұрлаусыздық жағдайында, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың тікелей нұсқауымен және қатысуымен Қазақстанның халықаралық аренада ойдағыдай дамуы және бәсекеге

қабілеттілігін қамтамасыз етуге қажетті факторларды қамсыздандыратын 2020-2030 жж. арналған Сыртқы саясат Тұжырымдамасы қабылданды. Бұл құжат, әрине, жаңа Қазақстан мен Шығыс әлемі арасындағы қарым-қатынастардың әрі қарай да ойдағыдай дамуы мен нығаюына серпін береді деп сенімді түрде айта аламыз.

Осыған байланысты, Отандық шығыстанушы ғалымдар, Шығыс елдерінің осы сала мамандары мен сарапшылары Шығыс қоғамдастықтарын жаңғыртатын ұтымды тәсілдер мен оның жаңаша қалыптасу үстіндегі жаһандық саяси-экономикалық жүйесіне сәтті ықпалдасуы туралы көбірек ойланғандары жөн болар еді.

Бүгінгі ғылыми жиынға қатысушылар нәтижелі жұмыс жасап, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасын алдағы уақытта да ақаусыз дамытудың аса маңызды аспектілерін ортаға салады және өзекті проблемаларды талқылайды деп үміттенемін.

Конференцияға қатысушылар мен қонақтарға нәтижелі жұмыс, сындарлы диалог пен алға қойылған міндеттерді шешуде сәттілік тілеймін.

Дүкен Мәсімханұлы
Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының
бас директоры
филол.ғ.д., профессор

**Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!
Құрметті ғалымдар!**

Баршаңызды «Жаңа Қазақстан Іһәм Шығыс әлемі: ынтымақтастық тарихы, болашағы және өзекті мәселелер» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жұмысының басталуымен құттықтаймын.

Биыл Тәуелсіз Қазақстан Республикасы дүниежүзінің көптеген елдерімен, соның ішінде бір қатар Шығыс елдерімен дипломатиялық қатынастардың орнағанына 30 жыл толып отыр.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты еліміздегі шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын негізгі мекемелердің бірі әрі бірегейі. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталықтарыңыз Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Қазақ елінің болашағы үшін істеліп жатқан осындай игі істеріңізге сәттілік тілеймін!

Сондай-ақ, бүгінгі конференция Республика күніне орай және Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына жолдауын қолдау аясында өтіп жатқаны белгілі.

Біз қоғам дамуының айрықша кезеңінде Президентіміздің бастауымен Жаңа әрі Әділетті Қазақстанды құрудың жолына түстік. Халық тарапынан қолдау тапқан конституциялық реформа бұған толық мүмкіндік береді. Әділетті мемлекет – әділетті қоғам құру іс жүзінде көрініс табатын нақты идея. Бұл идея санаға терең орнығып, өмір сүру философиясының өзегіне айналуы үшін мемлекеттігіміздің іргесін қалаған ежелгі тарихи және мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту басты міндет екенін сезінгеніміз жөн. Осы мақсатта ұлт ұясы Ұлытауда ғасырлар қойнауында сақталған рухты оятып, жаңа кезеңде басты бағдар етіп алдық. Өйткені Алтын Орда парадигмасы негізінде аз ғана уақыт ішінде Еуразия кеңістігінде қоныстанған халықтарды бір арнаға түсірген бірлік пен тұтастық идеясы жатыр. Ұлытауда жаңғырған ұлы рух мемлекетімізді кемел келешекке бастайтыны анық. Сондықтан біз ұлттық мүддеге ғана жұмыс істейтін мемлекет моделін темірқазық етіп, алдымызға биік мақсат қойып, зор үмітпен алға жылжыдық. Осы мақсатқа жетуде, осы идеяны жүзеге асыруда еліміздегі тарихшы ғалымдар мен шығыстанушы ғалымдардың мойнына жүктелер міндеттің жеңіл болмайтыны да белгілі.

Президентіміз 1 қыркүйек күні Конституцияға сай Қазақстан халқына өз Жолдауын жариялағанын білеміз. Бұл құжатта мемлекетіміздің дамуына, келешегіне қатысты ең маңызды мәселелер түгелімен дерлік қамтылды.

Жолдауда әлеуметтік-экономикалық салаға ерекше назар аударылды. Ең алдымен, әлеуметтік салада азаматтардың жан-жақты қорғалуы үшін бірнеше бастама көтерілді. Соңғы кезде әйелдердің зейнет жасын өзгерту мәселесі қоғамда жиі көтерілгені жасырын емес. Енді Президент шешімімен әйелдердің зейнет жасы 2028 жылға дейін 61 жас деңгейінде қалады.

Сондай-ақ Жолдауда ана мен бала мәселесіне баса назар аударылды. Нақты айтсақ, бала күтімі үшін төлемақы сәби 1,5 жасқа толғанға дейін төленеді. Яғни, бала күтіп отырған үйдегі ананы қолдау маңызды.

Ал «Ұлттық қор – балаларға» бағдарласы бойынша Ұлттық қордың жыл сайынғы инвестициялық табысының 50 пайызы балалар кәмелет жасқа толғанға дейін олардың арнайы шотына түсіп тұрады. Қаражат шетелдік валютада сақталып, инфляциядан қорғалады. Басқаша айтса, барлығымызға ортақ Ұлттық қор капиталы халық мүддесі үшін, жаңа ұрпақты қаржылай қолдау үшін жұмсалады.

Тағы бір маңызды бастама - «Самұрық-Қазына» қоры таза пайдасының кемінде 7 пайызын «Қазақстан халқына» қоғамдық қорына аударатын болды. Аталған қор қоғамдағы әлеуметтік әлсіз жандарға қолдау көрсетіп жатқаны белгілі. Енді ұлттық әл-ауқат қорының қаражаты сонда

жұмсалып, оның игілігін қатардағы қарапайым халық та көреді. Яғни, бұл да әлеуметтік әділдік пен теңдікті орнатудың бір құралы.

Президент сондай-ақ Үкіметке жастарға арналған жаңа 100 мың жұмыс орнын ашуды, оларға кәсібін ашу үшін 2,5 пайыздық жеңілдетілген несие беруді тапсырды. Яғни, жас өрендер маман, кәсіпкер ретінде қалыптасып, қоғамның толыққанды мүшесіне айналуы тиіс. Бұл жастарға қамқорлық пен бірге жауапкершілік те жүктейді.

Жастардың бүгінгідей қиын жағдайға түсуіне себепші болып отырған басты мәселенің бірі қоғамдағы әділетсіздік пен жұмыссыздық екені анық. Жастар санасында «сенің атың тұра тұрсын, менің атым жүре тұрсын» дейтін тоғышар, жаман пиғыл орныға бастады. Әділетті мемлекет болмай, берекелі қоғам құру мүмкін емес. Әділетсіздіктің түбінде жеке бастың мүддесін елдік мүддеден жоғары ұстау, жершілдік пен топшылдық жатыр. Соның салдары жемқорлық сынды қоғамды іштей ыдырататын індетке жол ашады. Ал одан шығар жол – адамның және қоғамның санасын өзгерту, көркем мінез бен мәдениетті дамыту. Сондықтан жастардың қарым-қабілетіне, еңбекке деген талпынысы мен іскерлігіне мән берілуі қажет. «Еңбек – ердің көркі, ер – елдің көркі» дейді халқымыз. Нағыз дер шағындағы, намысты қыз-жігіттердің жігерін жасытпау амалдарын жасау – іс тұтқасындағы азаматтардың парызы. Тасқыны тау қопаратын талантты жастар өнері мен білімін ұлтының ұпайын түгендеуге жұмсағаны абзал. Осы себептен әр салада жастарға қашанда тәуекелмен, сеніммен қарап, ертеңгі келешекке бүгін берешек болмау үшін жалынды жас толқынның батыл қадамына жол ашу қажет!

Өйткені жастар – ұлттың үлкен күші, еліміздің болашағы. Ұлттың заманға лайық мәдени коды жастардың жан тереңіне сіңірілуі керек. Осы себептен Президентіміздің тапсырмасымен болашаққа бағдар болатын Жастар концепциясы дайындалып жатыр. Бұл құжат арқылы жастар бойына сенім ұялайтын болады, ендеше, жастар да болашаққа сеніммен қарайды деген сөз.

XXI ғасырдағы ақпараттар тасқыны, жаңа технологияның қарқынмен дамуы, құндылықтардың өзгеруі тұтас қоғамға, оның ішінде жастарға әсер ететіні белгілі. Әлеуметтік желінің жастарға танысуға, араласуға, ақпарат алуға мүмкіндік бергенімен, жағымсыз мінезге де жетелейтініне куә болып отырмыз. Виртуалды әлемде мыңдаған адаммен араласып жүрген кейбір жастардың отбасынан бастап, туысқандарынан, жақын достарынан, елінен алыстап, туған жерінде өз-өзін жат санап, ұлттық болмысты былай қойғанда, адамдық табиғатынан ажырап бара жатқаны байқалады.

Қасым-Жомарт Тоқаев биылғы Жолдауда Әділетті Қазақстанның іс жүзінде орнауын басшылыққа алды десек, артық айтқандық емес. Мысалы, әлі де игерілмей бос жатқан немесе заңсыз берілген жер көлемі 10 миллион гектарға жуықтайды. Оның кемі 5 миллион гектарын биыл мемлекет меншігіне қайтарып, халық игілігіне беру жоспарланып отыр. Себебі референдумда азаматтар «жер иесі - халық» деген бапқа дауыс берді.

Әлеуметтік әділдікті орнату үшін енді жемқорлардың заңсыз тапқан ақшасы мектеп құрылысына жұмсалады.

Қоғамда әділетті орнататын бірден бір мекеме – сот. Міне, сол соттың тәуелсіздігі аса маңызды міндет. Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін Президент Сот төрағасы және Сот алқасының төрағасын сайлауды ұсынды. Тағайындалған судья мен сайланған судьяның айырмашылығы мол екенін шетелдік тәжірибе дәлелдеп келеді.

Өздеріңіз куә болғандай, Президент өзі сайланған мерзімнен бері басшылыққа алған әділеттілік, әлеуметтік теңдік, ашықтық сынды құндылықтарды жүйелі түрде нақты шешімдерге, заңдарға айналдыруды жалғастырып келеді.

Бұл – Әділетті Қазақстанды орнатудың бірден бір алғышарты. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдау соның нақты дәлелі.

Ал Сіздердің ұжымды, сондай-ақ отандық шығыстанушы ғалымдарымызды, сол Әділетті, жаңа Қазақстанның Шығыс елдерімен қарым-қатынасының ақаусыз дамуына ғылыми негіз, дұрыс бағыт-бағдар нұсқап отыратын парасаты биік ғылыми қосын деп есептейміз.

Баршаңызға шығармашылық мол табыс, конференция жұмысына сәттілік тілеймін.

Мәлік Нұржанұлы Отарбаев
Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы, әріптестер!

Сіздерді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі атынан «Жаңа Қазақстан һәм Шығыс әлемі: ынтымақтастық тарихы, болашағы және өзекті мәселелер» атты халықаралық конференцияның ашылуымен құттықтаймын.

Биыл Қазақстан Республикасының дүние жүзі елдерімен, соның ішінде Шығыс елдерімен дипломатиялық қатынастардың орнауына 30 жыл толып отыр. Осы тұрғыда Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ширек ғасырдан артық қызметі Қазақстан шығыстану ғылымын жаңа белеске көтерді.

Шығыстану ғылымы осы уақыт аралығында еліміздің тарихына, мәдениетіне, дипломатиясына қатысы бар түркі, моңғол, араб-парсы, Қытай, Еуропалық тілдердегі жазбаша және материалдық мұрағаттарды іздестіріп, зерттеп-зерделеп, ана тілімізге тәржімалап, ғылыми айналымға енгізіліп, ұлт руханиятының, тарихының ақтандақтарын толықтыруға күш салды. Аталмыш құнды мұра-жәдігерлер мен деректік материалдар Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихының айғақтық негізі саналады. Хронологиялық шеңбері өте ауқымды кезеңдерді қамтитын жазба деректер қазіргі кезде әсіресе геосаяси тұрлаусыздық жағдайында өте қажет. Бұл отан тарихын жаңа көзқараспен жазып, құнды деректермен толықтыруда олардың алатын орны ерекше.

Институт халықаралық тәжірибелерге сай ғылыми іс-шараларды абыройлы атқарып, еліміз бен шетел ғалымдарының ғылыми пікір алмасуына алтын көпірі рөлін атқарып келеді. Сонымен қатар, шығыстанушы магистранттар мен докторанттарды дайындауда белсенді жұмыс істеп, еліміздегі еңбек нарығының қажеттіліктерін қанағаттандыру жолында өзіндік үлесін қосуда. Институт басшылығы мен ұжымы шығыстану ғылымын дамытудың стратегиялық міндеттері мен жоспарларын жолға қоюы керек. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев жақында өткен Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңестің VI саммитінде XXI ғасыр Азия ғасыры болады деген болжам бүгінде шындыққа айналды деген тұжырым жасады. Шығыстану ғылымы классикалық шығыстанумен қатар, қазіргі шығыстану мәселелеріне ерекше ден қою қажет. Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес, Шанхай ынтымақтастығы ұйымы, Ислам Ынтымақтастығы ұйымы, Оңтүстік-Шығыс Азия елдері қауымдастығы (АСЕАН) сияқты халықаралық ұйымдармен ғылым саласында әрекеттестікті ұлғайту маңызды болады деп ойлаймын.

Бәріңіз білесіздер, биыл маусым айында Д. Мәсімханұлы Ватикан қаласында іссапарда болып, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты мен Ватикан Апостол мұрағаты және Ватикан Апостол кітапханасы арасында ғылыми және мәдени салаларда өзара іс-қимылды орнату мақсатында ниеттер туралы хатқа қол қойып келді. Осы екіжақты келісімнің аясында шығыстанушы ғалымдарымыз әлі зерттелмеген, тың материалдарды тауып, зерделеп шығыстану ғылымының одан ары дамуына зор үлесін қосады деп сенемін.

Сондай-ақ, бүгін Президент Қ.К. Тоқаевтың Жарлығымен елдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықты нығайтуға қосқан елеулі үлесі үшін Дүкен Мәсімханұлы «Құрмет» орденімен марапатталды.

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы! Сізді осындай жоғары марапатыңызбен құттықтай отырып, деніңізге саулық, еңбегіңізге зор табыс тілеймін.

Институттың алдағы ғылыми-зерттеу бағыттары мен жобаларына сәттілік, ал аталмыш конференция жұмысында тың идеялардың туындауына ақ жол тілеймін!

Саясат Нұрбек
Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрі

Құрметті конференция қатысушылары!

Ең алдымен, Сіздерді «Жаңа Қазақстан Һәм Шығыс әлемі: ынтымақтастық тарихы, болашағы және өзекті мәселелер» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуымен шын жүректен құттықтаймын!

Қазақстан мен Шығыс елдері арасында сан ғасырлардан тамыр тартқан тарихи-мәдени элеуметтік-экономикалық, саяси, діни қарым-қатынастар берік қалыптасқан. Осы бір іргелі байланысымыз соңғы жылдары қарқынды дамып келеді.

Бүгінгі алқалы жиын Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы терең тарихымызды саралап, болашаққа байыпты болжам жасауға, қазіргі жаһандану жағдайындағы ынтымақтастығымызды нығайтуға өз септігін тигізеді деп үміттенемін. Еліміз үшін өркениетаралық, мәдениетаралық диалогты дамыту – бейбітшілік пен бірлікті, татулықты ту қылған мемлекеттік саясаттың басым бағыты.

Белгілі шығыстанушылар, тарихшылар, саясаттанушылар, профессорлар, дипломаттар және қоғамдық ұйымдар өкілдері бас қосқан бүгінгі жиында өзекті мәселелер орайымен талқыланып, жаңа бастамаларға серпін береріне сенемін.

Іс-шараның ұйымдастырушылары мен қатысушыларына толайым табыс тілеймін!

Дархан Қыдырәлі
ҚР Қоғамдық даму және ақпарат министрі

Уважаемые дамы и господа, дорогие друзья, добрый день!

Прежде всего хочу выразить признательность Институту востоковедения им. Р.Б. Сулейменова за предоставленную возможность принять участие и выступить перед участниками международной научно-практической конференции «Новый Казахстан и восточный мир - история, перспективы и актуальные проблемы сотрудничества».

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова занимает ведущие и особые позиции в отечественной востоковедной науке, играет огромную роль в стимулировании контактов и связей в различных областях между Казахстаном и его восточными соседями, причем акцент делается на содействие научной и гуманитарной составляющей. Институт также поддерживает многогранные связи с китайскими научно-исследовательскими учреждениями, тем самым внося свою лепту в развитие китайско-казахстанских межгосударственных отношений, за что мы его высоко ценим.

По моему убеждению, организованная международная научно-практическая конференция имеет весьма актуальное значение, когда центр тяжести глобальной политики и экономики смещен в Азию, все больше стран выбирают поворот на Восток, осознав, что пришло время Азии. Одним из подтверждений тому явилось успешное завершение саммита СВМДА в Астане буквально несколько дней тому назад.

Не секрет, что нынешняя геополитическая ситуация разворачивается в не совсем оптимальном ключе. Обеспечение глобальной и региональной безопасности как никогда реально выходит на повестку дня политического руководства многих стран мира. Попытки смены законоизбранных властей, создания мелких группировок по идеологическим измерениям, санкционных наказаний тех или иных стран по своим неблагоприятным соображениям и в конце концов подливания масла в разгорающийся огонь - все это поставит человечество на грань пропасти. Назревает логический вопрос: в чем дело? и что делать?

На наш взгляд, некие силы в мире воскрешают пресловутое мышление Холодной войны, торгового протекционизма, тем самым показывая свой страх и бессилие перед фактом того, что их догоняют другие. Они не знают, что мир живет в XXI веке и все империалистические и гегемонистские умыслы должны остаться в прошлом. Им надо знать, что устаревшие идеология и тактика вряд ли сработают или запугают кого-либо.

Китай и Казахстан, имеющие глубокие исторические корни и общую протяженную границу, могут показать хороший пример взаимодействия перед лицом надвигающихся вызовов и угроз. В этом плане состоявшийся полтора месяца назад государственный визит Председателя КНР Си Цзиньпина в Казахстан имеет историческое значение. В очередной раз “сверив часы”, лидеры двух стран условились о продолжении высококачественного развития инициативы «Пояс и путь», открытии новых транспортно-логистических коридоров, развитии высокотехнологичных коопераций, таких как искусственный интеллект, большие данные и возобновляемые источники энергии. Наши кропотливые усилия уже приносят плоды, за первые 8 месяцев товарооборот между Китаем и Казахстаном составил 20,4 млрд долл, увеличившись на 20,3%. Наша цель – объединить все усилия и сообща противостоять проблемам, с которыми мы столкнулись и не сможем приодолеть в одиночку, т.к. мы понимаем, что сильными мы станем, только если сумеем извлечь выгоду из совместной работы.

Интенсивное развитие культурно-гуманитарной составляющей не было упущено главами наших государств. В ходе визита они договорились об открытии в Казахстане Центров китайской культуры, китайской медицины и еще одного очень интересного учреждения - профессиональной подготовки технических кадров под названием «Мастерская Лу Бань». Лу Бань – известный в истории Китая мастер на все руки. Необходимо отметить, что Мастерская Лу Бань не только поможет местной молодежи приобрести профессиональные навыки, но и воспитать в ней трудолюбие.

Дорогие друзья!

Проходящий в настоящее время в Пекине 20-й Съезд Коммунистической партии Китая имеет исключительно важное значение как для Китая, так и для всего мира. Намеченные цели, планы развития на Съезде привлекают внимание мировой общественности. Съезд впервые выдвинул понятие «модернизации по-китайски». Это вполне логично, т.к. история человечества еще не знала о реализации модернизации в стране с такими масштабами и с такой численностью населения, как в Китае. Китайский путь неопровержимым образом доказывает, что существует более одного пути, ведущего к модернизации. Китайский путь модернизации - это новая форма человеческой цивилизации. Монополия коллективного Запада на модернизацию подорвана.

Сегодня, когда мир снова оказался на перепутье истории, съезд дал свой своевременный ответ на самые животрепещущие проблемы. Китай решительно защищает беспристрастность и справедливость в международных отношениях, выступает за подлинный мультилатерализм и практикует его. Китай привержен продвижению нового типа международных отношений, углублению и расширению глобальных партнеров, основанных на равенстве, открытости и сотрудничестве, он против гегемонизма, политики грубой силы и двойных стандартов. Что касается геополитических конфликтов, то Китай определяет свою позицию и политику в соответствии с существом самого дела, исходя из общепринятых норм международного права.

Дорогие участники конференции!

Убежден, что время Азии – это время шансов и возможностей, которые нельзя упустить. Мы с вами собрались сегодня здесь именно для обсуждения вопросов углубления взаимопонимания, наращивания сотрудничества и создания еще более светлого будущего для наших стран и народов. Надеюсь, что предстоящий обмен мнениями и взглядами поможет выработать ценнейшие рекомендации и видение по углублению взаимоотношений между Казахстаном и восточными партнерами.

Желаю конференции больших успехов, всем участникам - крепкого здоровья, а Институту - дальнейшего процветания!

Рахмет!

Чжан Сяо
*Чрезвычайный и Полномочный
Посол КНР в РК*

**Во имя Аллаха Милостивого и Милосердного!
Ваши Превосходительства, уважаемые участники!
Дамы и господа!
Ассаламу алейкум уа рахматуллахи уа баракатух!**

Прежде всего, я хочу поблагодарить Вас за ваше любезное приглашение принять участие в этой международной научной конференции, посвященной Казахстану и его отношениям с восточным миром. Поскольку я представляю здесь Королевство Саудовская Аравия, которого Аллах наделил для служения Двух Святынь, и выбрал эту благословенную землю как колыбель пророчества и отправную точку исламского призыва ко всему миру. Говоря о Казахстане, его истории и вкладе невозможно разместить его в нескольких строках. Поэтому учитывая регламент, моя речь будет состоять из двух кратких осей:

Первое: Принятие Ислама: Я хотел бы прежде всего подчеркнуть, что Казахстан и казахский народ представляют собой особое значение для народа Саудовской Аравии, где находится древняя земля Туркестана, находящая отклик в сознании арабского и исламского народов, с ее научными и историческими символами. Вхождение ислама на территорию Казахстана после прибытия мусульманского лидера Кутайбы ибн Муслима Аль-Бахили в Хорасан в 88 году хиджры – считается историческим моментом. В это время распространилась арабская письменность в школах и в официальных переписках. Его изящным узором покрывались различные конструкции. Это сыграло свою роль в поддержании религиозных и исторических связей с другими восточными странами.

Говоря о той яркой истории, мы должны лишь вспомнить некоторых исламских личностей и символов, которые способствовали укреплению статуса Казахстана в памяти и душах мусульман всего мира как предмет гордости и чести. Один из них мировой философ Мухаммад аль-Фараби (Да помилует его Аллах) и ученый Исмаил Аль-Жаухари (Да помилует его Аллах), а также яркий мусульманский лидер Рукн ад-Дин Бейбарс (Да помилует его Аллах), Султан Египта и Леванта и четвертый из султанов государства Мамлюков, который добился за свою карьеру многих важных побед.

Второе: Взгляд на саудовско-казахстанские отношения: Несмотря на то, что современные саудовско-казахстанские дипломатические отношения были установлены в 1991 году, надо отметить яркую роль советского посла казахского происхождения Назира Турыкулова в развитии саудовско-советских отношений в период с 1928 по 1935 года. Он имел близкое отношение с Королем Абдулазизом Аль Саудом и его сыном Королем Фейсалом, который являлся в то время министром иностранных дел Саудовской Аравии (Да помилует их всех Аллах).

Исламская связь является самой прочной и благородной из связей между Королевством и Казахстаном. Также есть другие общие связи, в которых две страны схожи во многих аспектах, в первую очередь наши страны имеют больших политических и экономических возможностей, а также глубокое и амбициозное отношение между руководством двух стран направлено на построение лучшего будущего для будущих поколений. Как пример можем перечислить саудовскую программу «Видение Королевства 2030» и Стратегия «Казахстана-2050», также историческое Послание Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана в сентябре текущего года, в котором обозначены важные аспекты для процветания Казахстана.

Важность Казахстана для Королевства также подчеркивает его международное положение благодаря мудрой политике его руководства и ценным инициативам по закладке основ толерантности, мира и диалога между странами и народами. В столице Казахстана каждые три года под одной крышей с 2003 года собираются лидеры мировых и традиционных религий. Королевство Саудовская Аравия активно участвовало в последнем Съезде, который проходил в прошлом месяце, что совпадает с основными направлениями политики Королевства,

призывающей к миру. Несмотря на то, что экономические и инвестиционные отношения между двумя странами пока не совпадают с амбициями, поставленными руководством двух стран, ведется работа по их развитию и укреплению, особенно в перспективных туристических и инвестиционных сферах.

Нелегко в нескольких строках рассказать об этой древней стране, которая находится в глубине Азии и занимает большую территорию, а также имеет глубокую историю со всеми событиями, которые происходили на протяжении тысячелетий в этом континенте, и имел глубокое значение в эпоху ислама во всех научных, культурных и военных аспектах.

***Яхьи бен Ахмеда Окейш**
Посольство Королевства Саудовская
Аравия в Республике Казахстан*

**Құрметті қонақтар!
Қымбатты достар!**

Дорогие друзья!
Уважаемые участники конференции!

Прежде всего, хочу выразить огромную благодарность Институту востоковедения им. Р.Б. Сулейменова за проведение Международной научно-практической конференции, благодаря которой наше совещание станет реальной и эффективной площадкой для диалога.

Сегодняшняя политическая атмосфера региона и мира требует от нас направить всю созидательную силу общества для защиты достижений независимости, укрепления государственности, национального единства, мира и стабильности, а также всестороннего социально-экономического развития страны.

За два десятилетия, прошедших с момента появления идеи глобализации, мир в целом и Азия, в частности, претерпели кардинальные изменения. С одной стороны, глобализация открыла возможности экономического роста, с другой, появляются новые угрозы и вызовы.

Обширный Азиатский регион в настоящий момент сталкивается с новыми вызовами, на фоне которых исторические судьбы народов тесно переплетены в стремлении к экономическому росту, совместному устойчивому развитию и прогрессу.

Таджикистан первостепенную задачу видит во всестороннем содействии укреплению конструктивного диалога и широкого взаимодействия между государствами членами посредством продолжения реализации мер доверия, а также содействия процветанию и гармоничному развитию всего Азиатского региона.

В январе 2023 года исполнится тридцать лет установлению дипломатических отношений между Таджикистаном и Казахстаном.

За истекший период наши страны обрели огромный опыт созидательного взаимодействия в новых условиях независимости. Опираясь на этот опыт, мы намерены дальше продвигать весь комплекс таджикско-казахстанских отношений в интересах народов двух стран и региона в целом. Братский Казахстан – надежный друг и союзник Таджикистана, отношения стратегического сотрудничества и взаимодействия между двумя братскими странами, основанные на дружбе и добрососедстве, динамично развиваются и укрепляются.

Истоки дружбы между таджиками и казахами уходят в глубокое средневековье. Общая культура, история, традиции казахов и таджиков являются той прочной основой, на которой строится наше многоплановое сотрудничество, как в двустороннем, так и многостороннем форматах.

Казахстан – сегодня занимает ведущие позиции в системе международных торгово-экономических связей Таджикистана. Таджикистан и Казахстан являются важными участниками региональных и межрегиональных процессов.

Казахстан за период независимости сделал сильный рывок в социально-экономическом развитии и укреплении благосостояния своего народа.

Этнический состав населения Казахстана чрезвычайно разнообразен. Республика Казахстан - многонациональное государство, в котором проживают и работают во благо Казахстана представители около 130 национальностей, среди которых, также есть и таджики.

Сегодня Республика Казахстан олицетворения общественного согласия, безоговорочно признана авторитетными международными организациями мира.

Благодаря мудрой, взвешенной и выверенной политике главы государства, Казахстан хранит гражданский мир и межнациональное согласие, поддерживаемый растущим уровнем жизни и национальной политикой государства. Государственная независимость стала залогом

национальной безопасности и духовного благополучия миллионов казахстанцев и Казахстан воспользовался этим историческим шансом в полной мере.

Республика Таджикистан подчеркивает необходимость дальнейшего продвижения по укреплению мира, стабильности и безопасности в Азии, углублению многогранного сотрудничества и реализации мер доверия в политической, экономической, экологической и гуманитарной областях.

Дорогие друзья!

Уверен, что данная конференция будет способствовать дальнейшему укреплению отношений дружбы, социального и культурно-гуманитарного сотрудничества между странами.

Пусть дружественные связи между странами будут всегда прочными вечными!

Благодарю за внимание! Назарларинизга рахмет!

Равшан Бобонхонзода
Генеральный консул Республики
Таджикистан в г. Алматы

“Yeni Qazaxıstan və Şərq dünyası: əməkdaşlığın tarixi, gələcəyi və cari məsələləri” adlı beynəlxalq konfrans

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Əvvəla hamınızı salamlayıram və bu çox aktual mövzuya həsr edilmiş konfransın işinə uğurlar arzulayıram. Qazaxıstan hazırkı zamanda beynəlxalq siyasətdə önəmli rol oynayır. Bu ilk növbədə ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi ilə bağlıdır. Ölkənin xarici siyasəti çoxvektorludur və bu əlaqələrdə mühüm yeri ölkənin Şərq aləmi ilə, ilk növbədə Çin, Yaponiya, Türkdilli dövlətlər və Ərəb ölkələri ilə hərtərəfli əməkdaşlığı tutur. Prioritet istiqamətlər kimi ticari-iqtisadi sərmayə və mədəni-humanitar sahələr hesab olunur.

Konfransda çoxsaylı, müxtəlif səpkili məruzələr nəzərdə tutulduqdan, mən istərdim Qazaxıstanın Azərbaycanla əlaqələrindən qısa da olsa danışsam.

Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında münasibətlər qədim tarixə dayanır. Bu tarixin kökləri hətta orta əsrlərdə eyni dövlətlərin tərkibində olmaqla eyni mədəniyyətə, eyni ənənəyə, eyni dil qrupuna malikliyi ilə özünü göstərir.

Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında əlaqələr əsasən beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Qoşulmama hərəkəti, Türk PA çərçivəsində mövcuddur.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətlərinin inkişafına böyük töhfələri danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, məhz bu töhfələrinə görə 1997-ci ildə Ümummilli Liderə Əl-Fərabi adına Qazax Milli Dövlət Universitetinin fəxri doktoru diplomu, 1998-ci ildə isə “Astana” dövlət medalı təqdim olunub.

İki ölkə arasında münasibətlərin daha da inkişafına Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev arasında mövcud olan qarşılıqlı etimada əsaslanan etibarlı dostluq əlaqələri də mühüm təsir edir.

Ölkələrimiz arasında dərin köklərə malik strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri mövcuddur. İndiyədək əməkdaşlığa 134 sənəd imzalanıb. Bunlardan ən mühüm olanı 2004-cü il martın 1-də Astanada imzalanan “Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında dostluq münasibətləri və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə” və Bakıda 2005-ci il mayın 24-də imzalanan “Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri haqqında Müqavilə”dir. Bu mühüm sənədlərin imzalanmasında məqsəd ikitərəfli əməkdaşlığın bütün spektri üzrə bərabərlik, qarşılıqlı etimad, strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri prinsipləri əsasında qarşılıqlı əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi üçün hüquqi zəmin yaratmaq idi. Məhz bu iki tarixi sənədin imzalanması ilə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında münasibətlər yeni, strateji müttəfiqlik mərhələsinə keçdi. Bunun əsasında ötən illər ərzində ölkələrimiz arasında münasibətlər daha da inkişaf edib və hazırkı səviyyəyə çatıb.

Bundan başqa, 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan Respublikasından Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında” müqavilə imzalanıb. Eyni zamanda, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Qazaxıstan və Azərbaycanın əməkdaşlığını və hər iki ölkənin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərindəki rolunu və əhəmiyyətini artırır. Artıq reallığa çevrilməkdə olan Zəngəzur dəhlizi isə Orta Dəhlizin funksionallığını yüksəltməklə yanaşı, türk coğrafiyasının birləşməsi baxımından da tarixi hadisə olacaq.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında Türkdilli dövlətlərlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin prioritet məsələlərdən biri olduğunu dəfələrlə qeyd edib. Bu uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq dövlətimizin başçısına Türk Dünyasının Ali Ordeni təqdim edilib. Həmçinin Prezident İlham Əliyevin Qazaxıstanın ali ordeni olan “Altın kiran” – “Qızıl qartal” ordeni ilə təltif edilməsi ona

beynəlxalq platformada verilən yüksək dəyər, Azərbaycanın türk dünyası ölkələri arasında qardaşlıq münasibətlərinin inkişafına göstərdiyi səylərə münasibətin ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev də öz çıxışlarında iki ölkə arasında əlaqələrin son illərdə yüksələn xətlə davam etdiyini dəfələrlə vurğulayıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirənin 6-cı zirvə toplantısında və MDB Dövlət başçılarının iclasında iştirak etmək üçün cari ildə oktyabrın 12-də Qazaxıstana işgüzar səfər edib. Səfər çərçivəsində Astanada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev ilə görüşü olub. Görüş zamanı Tokayevin “Azərbaycanı müttəfiqimiz, strateji tərəfdaşımız hesab edirik, daim bu xəttə sadıq qalacağıq” sözləri çox şeydən xəbər verir.

Diqqətiniz üçün təşəkkür edirəm.

Gövhər Baxşəliyeva
*AMEA-nın vitse-prezidenti,
akad. Z.M. Bünyadov adına
Şərqişnaslıq İnstitutunun
baş direktoru, akademik*

BASIS OF ACTIVATING RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE WORLD OF THE EAST

Prof. Dr. Mohamed El Shahat El Gendy
Rector of the Egyptian University of
Islamic Culture - Nur Mubarak – Kazakhstan
(Almaty, Kazakhstan)

Аннотация. Мақалада Қазақстанның Орталық Азияның басқа да елдерімен, араб және ислам әлемімен ерекше байланысы қарастырылады. Шығыс штаттарын көршілестік, өзара тиімділік және мәдени, саяси және экономикалық жағынан ортақ мүдделері біріктіреді. Сонымен қатар, ол араб және ислам әлемі елдерінің тарихи, мәдени аспектілерінің көптеген элементтері, сондай-ақ, сәйкестіліктің басқа да негіздері бойынша сәйкес келеді. Президент Тоқаев тұлғасындағы Қазақстанның билеуші режим биігіндегі саяси басшылық осы жайтты нақты біліп отыр, өйткені, ортақ мүдделерге бағдар алып, аймақтық және халықаралық дәрежеде сындарлы рөлін қалпына келтіріп, оның механизмдерін дамыту жолында жұмыс жасауда. Адами қадір-қасиеті тұрғысынан өмірлік қажеттіктер мен адам құқығын қамсыздандыру жолымен өз халықтарының лайықты өмірге деген үміттерін іске асырудағы қозғалысына кедергі болатын, жинақталған проблемалар мен қиындықтардан азап шегіп, бір әлемге қатысы бар шығыс елдері оны құшақ жая қарсы алуы қажет.

Аннотация. В статье рассматривается, что у Казахстана особая связь с другими странами Центральной Азии и арабским и исламским миром. Что касается восточных штатов, то их объединяют тесные узы соседства, взаимная выгода и общие интересы в своих культурных, политических, экономических аспектах. Также она соответствует странам арабского и исламского мира по многим элементам идентичности в ее историческом, культурном и религиозном аспектах, а также по другим основаниям идентичности. Политическое руководство на вершине правящего режима в Казахстане в лице Президента Токаева четко осознает этот факт, поскольку работает над его развитием и развитием его механизмов, ориентируясь на общие интересы и восстанавливая конструктивную роль на региональном и международном уровнях. Положительно его должны встретить страны восточного мира, все из которых принадлежат к одному миру и страдают от накопления проблем и трудностей, мешающих их движению к реализации чаяний своих народов на достойную жизнь путем обеспечения их жизненных потребностей и права человека в них через призму человеческого достоинства.

Abstract. The article considers that Kazakhstan has a special relationship with other countries of Central Asia and the Arab and Islamic worlds. As for the eastern states, they are united by close ties of neighborhood, mutual benefit and common interests in their cultural, political, economic aspects. It also corresponds to the countries of the Arab and Islamic worlds in many elements of identity in its historical, cultural and religious aspects, as well as in other grounds of identity. The political leadership at the top of the ruling regime in Kazakhstan, represented by President Tokayev, is clearly aware of this fact, as they work to develop it and develop its mechanisms, focusing on common interests and restoring a constructive role at the regional and international levels. It should be met positively by the countries of the Eastern world, all of which belong to the same world and suffer from the accumulation of problems and difficulties that hinder their movement towards the realization of the aspirations of their peoples for a decent life by ensuring their vital needs and human rights in them through the prism of human dignity.

In the name of almighty Allah

I would like on this occasion to express my deep thanks and gratitude to his excellency Prident Qasim jomart Tokayef where he honoured me among international personalities medal of honour during the congress of the leaders of world and traditional religions on September 14,15 – 2022. At the same time, I must thank the leading Suleimanof Institute for organizing this important conference to serve the issues of Kazakhstan and the world of the East with a group of respected personalities.

As for my presentation I should say that Kazakhstan is linked to other Central Asian countries and the Arab and Islamic world; special links; As for eastern states It is united by close ties of neighbourhood, mutual benefit and common interest in its cultural, political, security and economic dimensions. Also it also corresponds with the countries of the Arab and Islamic world in many of the elements of identity in its historical, cultural and religious aspects as well as other foundations of identity. The political leadership at the top of the ruling regime in Kazakhstan, represented by President Tokayev, is clearly aware of this fact, as it works to develop it and develop its mechanisms, targeting the common interest and restoring the constructive role at the regional and international levels. It should be positively met by the countries of the eastern world, all of which belong to one world and suffer from the accumulation of problems and difficulties that impede their launch towards achieving the aspirations of their peoples for a decent life by providing their living needs and human rights in them in the light of human dignity.

The development of relations and upgrade to the point of strengthening the ties between them and the strengthening of their societies; Its unification on the common goal between them finds its support and corroboration on the basis of the origins of its identity and the unifying religion of the majority of its peoples. At level of leaders and communities, individuals and groups, must cooperate in fulfilling the basic demands of life and should cooperate with each other in fulfilling these demands by the Qur'anic command says: And cooperate in righteousness and piety, and do not cooperate in sin and aggression'' al Maidah/ 3. unite to achieve their independence and not depend on others to control their destiny; It must also build bridges of communication between them in order to achieve solidarity and integration. In a way that leads to the elevation of its peoples and a way out of the state of poverty and backwardness and achieving development and freedom of movement without obstacles restricting the movement of the individual between their countries.

The other supporter of strengthening relations and seeking to consolidate ties at the internal popular level; On the external level, between societies and nations; With the aim of assuming the position it deserves and achieving progress and prosperity for societies in it, an endeavour towards which Kazakhstan and the countries of the East, and indeed the whole world, have turned; On top of that, fulfilling the needs of its people and getting rid of the problems and obstacles that lead to the weakening of the state and its backwardness in the international community; It may coincide with problems that afflict the unification of its national front and lead to the disintegration of its society, especially with the presence of natural ethnic, religious, national and linguistic pluralism...etc. What must be dealt with by preserving society unity and cohesion; This is what the political leadership in Kazakhstan is keen on; It is a unitary state that constitutes a single nation whose citizens understand the value of living in peace and security and creating cohesion among its peoples and nationalities. This is one of the priorities upon which Kazakh society is built. This is a matter for which continuous work should be done by rooting it theoretically and applying it in practice. Recognizing the objectives required to strengthen national unity and build a cohesive society; Based on the importance of this and building on it, it is possible to monitor some trends of the foundations of this necessary orientation through diligent and conscious work; With the seriousness necessary to put strategies and practices that ensure reaching and consolidating support in order to achieve the desired goal; This can be highlighted in the following points:

1- Human resources development; where the citizen be a model for awareness of the issues of his country and nation, keen to benefit them and perform his duties towards them; This is because the individual citizen is the pole of the circle and he is the main axis in building and establishing every

renaissance and creative work because of the potential inherent in him along with other resources, through which every work is achieved based on his mental and physical efforts; With his faculties, he is able to set the curriculum and plans and define the mechanisms on which the activity is based and develop the relationship that is intended to move towards the desired goal; Without his thought and effort, the work will not be done. Which makes the factors revolve within the scope of what he wants and plans; This is scenes and a living that does not need proof in the civilized and developed countries. While modern systems are concerned with the individual and pay greater attention to their awareness of the value of his role in making progress and prosperity; This interest fades and weakens in the countries of the eastern world in general; As a natural result, there was renaissance in the first world and backwardness in the second world.

In fact, there are circumstances and conditions that did not help the individual in the eastern countries to obtain his status; some of them are internal due to the individual's conditions and status in the eastern countries and to the mental and intellectual decline that afflicted the individual with his most valuable possessions over the last five centuries; Because of the deterioration and backwardness of the availability of the ingredients that advance the individual and qualify him, such as education, sound education, health and culture, in order to play his role in life and lead the society and the nation forward; which affected the society and the nation alike; It is the responsibility that the state and the elite had to undertake to build the individual and prepare him in order to discover his energies and talents for the benefit of himself and the benefit of society, the state and all over the nation as a whole. But that had been happened over centuries and generations that lived in deep slumber far from the realization of the thought of *ijtihad*, content with imitation, and indifferent to the duty of thinking and creativity; Instead, generations relied on intellectual laziness and careless work, leaving Nation Behind from the world in which it lives.

Under this miserable situation, the external danger came from the developed countries; So they colonized the countries of the East and robbed the minds of their individuals and lost their freedom during long periods which their wealth was depleted, impoverishing them and declining their position among the nations, which doubled their backwardness in all the elements of their existence. These unjust conditions have resulted in tragedies of ignorance, poverty, disease and weakness. The humiliation of the developed world and the rotation in its orbit and control over the fate of the countries of the eastern world. The strange thing is that the Muslim mind is absent from its creative faculties and lost creative diligence as a result of the dependence that prevailed in countries and peoples, so it disrupted the path of renaissance and change in it contrary to the law of heaven as Allah says: God does not change the condition of a people until they change what is in themselves. On the Qur'anic discourse that man gave most of his attention to his evidence that he singled him out for the caliphate on his behalf in the universe, and sent messengers and prophets to him; If these foundations were available, life would progress and advance, but things did not go in this way, rather the whole turned away from it and the individual was neglected, and the value of the creative, diligent man was lost, which led to perpetuating a state of stagnation and extremism, in which the nation neglected the elements of its identity based on religion, history, culture, language and civilization. Hence the situation resulted in contemporary tragedies and problems. The rights and duties established by individual in accordance with the Sharia, the Constitution and the law; This was manifested in the acknowledgment and guidance from the top guardian, the head of state in Kazakhstan, Egypt and other countries, that he should enjoy these rights and the responsibility of the state to fulfill those just rights. This is what President Tokayev pledged before the United Nations General Assembly in its 77th session: I, as President of Kazakhstan, pledge to build a just State of Kazakhstan; In which every citizen gets the same opportunities, rights and necessary protection. And justice shall prevail in my country; Law and order will become the pillars of society.

2- Supporting and strengthening the local and regional structure that builds the edifice of a single and unified society and all these states come together on that basis ; Through the existence and

practice of constitutional and legislative councils at the internal level of the institutional building represented by local councils and national institutions that establish and evaluate the societal structure based on citizenship, equality and peaceful coexistence; It is the responsibility of the state and the political leadership; It is not sufficient to carry out this responsibility at the constitutional and legislative level; But it must also be informed of it at the societal level, and individuals and popular organizations carry out this task, which can be achieved through awareness and a sound understanding of the principles of religion and the reality of life in a way that leads to the achievement of the private demand and the public benefit. In addition to the social base construction; There are legislative treaty by means of legal treaties; that contain rules and means that are binding on the signatory states; It is a regional law for these countries that develop their relations and express their interests.

3- Developing aspects of cooperation and partnership with the countries of the eastern faith world, which include faith communities and spiritual bonds that govern the behaviour of their members, direct their transactions, and organize their relations at the level of the nation and the world of Islam; Building bridges and communicating with other peoples and countries in the various economic, political and security fields by taking advantage of the comparative advantages that each country enjoys and meeting the various demands of life; On the basis of each individual's need for another. As well as the state to its partners in identity and interest; This requires the readiness and solid will of leaders and decision makers; So that they integrate with each other and exchange views among themselves according to a correct methodology and practical mechanisms that make the development of these various relations a qualitative leap in each of these areas; To face the challenges and dangers faced by these countries, which imposes the leaders of these countries to unite to enable them to be at the level of responsibility to deal with these dilemma. Hence, this cooperation has become necessary through responsible communication with it by lifting artificial restrictions and barriers, such as restrictions on international trade by imposing customs duties, which is a position that is not legally permissible; On the basis of the unity of the nation and the interdependence of its scholar in matters of livelihood and necessity of life, and it is a legally established ruling according to Imam Abu Hanifa and the rest of the jurists; Under the general Islamic objectives.

And if this is the case, then it is more appropriate to be the same ruling in the freedom of movement of individuals from one country to another without an entry visa, as well as trade freedom in the Muslim world by raising customs duties on exports and imports across its borders as a general rule with the establishment of some limits. Similarly, the development of transactions and exchanges taking place between them should be considered. This necessitates the constant endeavour to invent new mechanisms and develop the existing ones as a way to meet the increasing challenges, which are increasing in quantity and quality which facing these countries; what can be overcome; And this cannot be done by issuing statements and decisions only; But this must go hand in hand with putting these decisions into practice; This may be achieved through more integration of efforts and reaping the fruits of this constructive cooperation. This was evident in the periodic consultative meetings of the heads of Central Asian states since the first meeting in Kazakhstan 2018, and in successive meetings until the fourth meeting of the heads of Central Asian states, which was held in Kyrgyzstan on July 21, 2022.

5- The relations openness of Kazakhstan and the countries of Central Asia to its territorial extension to the countries of Central Asia through the geographical areas extending to the countries of Iran and Turkey and through Afghanistan and Pakistan to Malaysia and Indonesia; as the Central Asian countries must develop their relations with these countries and always seek to develop cooperation towards political openness among them based on religious and historical ties, which are socially close to the general identity in the souls of its people, and the general culture of its members over successive generations; This entails the need for economic cooperation between them to achieve development goals and the rights of individuals and peoples who aspire to them.

The same should be the fate of political, economic and cultural openness in establishing relations with the countries of the Arab and Islamic world; Perhaps it would be appropriate in this regard to create a nucleus for a common Islamic market and to establish free zones in it in particular; Equally important is the need for the Arab Common Market, considering that the concern for development and the economy is a general concern and one of the dilemmas in these countries that suffer from them in the world of economic blocs. The European Union countries have preceded eastern world in developing their relations to achieve the renaissance of their countries; that is witnessed by the establishment of many effective institutions in their countries in various fields; This is what makes relations based on integration and interest by activating relations through institutions that exercise their responsibilities in various fields and activities. Considering that the establishment of independent institutions is more capable of achieving the tasks entrusted to them; As is the case with the European Common Market and its free zones, and other political, cultural and social organizations and institutions.

Perhaps the presence of political institutions of a regional nature in the Islamic world, such as the League of Arab States and the Organization of Islamic Cooperation, similar to international organizations such as the United Nations and its affiliated agencies, testifies to the expansion in this direction and the importance of these institutions enjoying the guaranteeing competencies to achieve their goals without interference dictated by the conditions of politics and national interests; which the countries of the eastern world lack; It should rush to it in response to the general goals in accordance with its basic constitution; Keeping pace with the requirements of the time in order to advance its conditions at the local, regional and international levels

6- Reviving the system of common values among the countries of the world of the East; Kazakhstan and the countries of the world are the stems from the elements of identity, these are religion, including the momentum of spiritual values it contains. The oriental are linked together with the components stemming from identity, religion, history, and closeness in linguistic communication; It is implied that the majority of its residents adhere to Islam; In the course of history; It is historically known that the region is referred to in the approved references as a country beyond the river, and the events of history are similar in it; The languages of these countries have common roots, due to their languages are close in their linguistic roots and it is possible for their citizens to understand and communicate with each other; These elements constitute common denominators that unite them to the extent that their fate is one; Which requires cooperation and convergence on their interests in matters related to defence, culture, and financial and economic matters. Based on that, these elements should be recalled and highlighted in educational curricula to raise awareness of young people and youth about them. Emphasizing that it is a factor of unity and rapprochement, not separation and dissonance; The media must continue to introduce it and emphasize it in its various means and programs to educate the new generation about it and activate it as well as the awareness of young people through various social media; Which must be invested to advance the relations of cooperation between them; and developing them in the fields of preserving their unity and protecting their independence; Investing them to implement commercial and investment projects for the general benefit of their people.

A comparison between the state of the European Union countries and the achievement of the European Common Market, and the case of the countries of the eastern world, confirms that what unites the countries of the eastern world from the origins of identity is much greater than what links the countries of the European Union; However, what the European Union has achieved on the path of political unification and economic partnership; Much greater than what exists in the world of the East, which is a shortcoming and to achieve the gains and achieve the expected interests; It is necessary to expedite its employment for the common good and benefit of Kazakhstan and these countries. There is no doubt that the opportunity is favourable for the countries of the East to become a regional power by activating policies and plans in order to build a union that strengthens its presence and puts it on the path of development when each country has the readiness and firm will. To be truly able to develop its

relations and the development of its people in order to achieve stability and prosperity for them to become one of the economic tigers and a model for progress among the states of the world; Which we look forward to in the near future with God's help and success.

References:

1. Official website of the president political reform in Kazakhstan, June 12, 2022
2. The rules of economic development in international law and Islamic jurisprudence; Muhammad al-Shahat al-Jundi; 1983
3. The political speeches of President Kassim-Jomart Tokayev

ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Караев Р.М.,

*доктор философии по праву, доцент
Институт Востоковедения им. З.М. Буниядова
(г. Баку, Азербайджан)*

Аннотация. Орталық Азия елдерінде қауіпсіздікті қамсыздандыру проблемасын зерделеудің осы аймақ елдері ғана емес, объективті себептер бойынша, Әзірбайжан үшін де маңызы зор. Біріншіден, Орталық Азия аймағы Әзірбайжанға өте жақын орналасқан. Екіншіден, Әзірбайжан мен Орталық Азия елдері 70 жылдай экономика, мәдениет және басқа да әркілы салаларда тығыз байланыс орнатылған біртұтас федеративтік мемлекет – Кеңес Одағының құрамында болды. Үшіншіден, еліміз ортақ тарихи, тілдік, мәдени, діни тамырлы Орталық Азия елдерінің барлығы дерлік түркітілді (Тәжікстаннан басқасы) болып келеді. Төртіншіден, әртүрлі жобалар шеңберінде, Орталық Азия елдері мен Әзірбайжан арасында әркілы экономикалық байланыстар қарыштап дамуда. Қытай арқылы Қазақстан, Әзірбайжан, Грузия, Түркияны қоса алғанда Орталық Азия арқылы Батыс, Еуропаның солтүстігі немесе Парсы шығанағы елдері, Үндістан, Пакистан және т.б. өтетін, қайта жанданған Жібек жолы жобасы шеңберінде көліктік дәліздерді құрайтын инфрақұрылымдық жобалардың дүниежүзілік маңызы бар.

Аннотация. Изучение проблемы обеспечения безопасности в странах Центральной Азии, имеет важное значение не только для стран данного региона, но и для Азербайджана, в силу ряда объективных причин. Во-первых, регион Центральной Азии находится в непосредственной близости от Азербайджана. Во-вторых, на протяжении около 70 лет, Азербайджан и страны Центральной Азии входили в состав единого федеративного государства – Советского Союза, в рамках которого сложились тесные связи в различных областях экономики, культуры и т.д. В-третьих, почти все страны Центральной Азии являются тюркоязычными (за исключением Таджикистана) с которыми наша страна имеет общие исторические, языковые, культурные, религиозные корни. В-четвертых, между странами Центральной Азии и Азербайджаном, стремительно развиваются различные экономические связи в рамках различных проектов. Такие инфраструктурные проекты, как построение транспортных коридоров в рамках проекта возрожденный Шелковый путь – из Китая через Центральную Азию, включая Казахстан, Азербайджан, Грузию, Турцию и далее в различные страны Запада, Севера Европы или страны Персидского залива, Индию, Пакистан и т.д., имеют мировое значение.

Abstract. The study of the problem of ensuring security in the countries of Central Asia is important not only for the countries of this region, but also for Azerbaijan, due to a number of objective reasons. First, the Central Asian region is in close proximity to Azerbaijan. Secondly, for about 70 years, Azerbaijan and the countries of Central Asia have been part of a single federal state - the Soviet Union, within which close ties have developed in various areas of the economy, culture, etc. Thirdly, almost all countries of Central Asia are Turkic-speaking (with the exception of Tajikistan) with which our country has common historical, linguistic, cultural, and religious roots. Fourthly, various economic ties are rapidly developing between the countries of Central Asia and Azerbaijan within the framework of various projects. Such infrastructure projects as the construction of transport corridors within the framework of the revived Silk Road project from China through Central Asia, including Kazakhstan, Azerbaijan, Georgia, Turkey and further to various countries of the West, North of Europe or the countries of the Persian Gulf, India, Pakistan, etc. are of global importance.

Проблемы обеспечения безопасности в странах Центральной Азии имеет важное значение и для Азербайджана в силу ряда объективных причин. Во-первых, этот регион находится в непосредственной близости от нашей страны. Во-вторых, на протяжении около 70 лет наша страна и страны Центральной Азии входили в состав единого федеративного государства – Советского Союза, в рамках которого сложились тесные связи в различных областях экономики, культуры и т.д. В-третьих, почти все страны Центральной Азии являются тюркоязычными (за исключением Таджикистана) с которыми наша страна имеет общие исторические, языковые, культурные, религиозные корни. В-четвертых, между странами Центральной Азии и Азербайджаном стремительно развиваются различные экономические связи в рамках различных областей. Такие инфраструктурные проекты, как построение транспортных коридоров в рамках проекта возрожденный Шелковый путь из Китая через Центральную Азию, включая Казахстан, Азербайджан, Грузию, Турцию и далее в различные страны Запада, Севера Европы или страны Персидского залива, Индию, Пакистан и т.д., имеют мировое значение. При этом в рамках таких проектов строятся новые транспортные коридоры, такие как «Срединный коридор». Также ведутся предварительные договоры по открытию Зангезурского коридора, ставшего возможным после победы Азербайджана в ходе 44-дневной второй Карабахской войны. Исследование этих вопросов имеет большое научное значение, как для прогнозирования развития различных возможных процессов в данном регионе, так и выработки конкретной стратегии модели поведения нашей страны во взаимоотношениях со всеми странами данного региона и, в первую очередь, с такими ведущими странами, как Казахстан и Узбекистан.

Необходимо отметить, что после распада СССР и образования на территории Центральной Азии ряда независимых постсоветских государств, этот регион приобрел важное значение в современной системе международных отношений. Несомненно, что в этом регионе имеют стратегические интересы такие ведущие мировые страны, Россия, США и Китай. Определенные интересы в этом регионе имеет и ЕС, которая заключила с рядом стран этого региона (например, с Казахстаном, Киргизией, Таджикистаном) соглашения о партнерстве и сотрудничестве [1, с. 39-40]

После обретения странами данного региона своей независимости ряд стран этого региона столкнулся с появлением и ростом определенных угроз и вызовов, связанных с особенностями их самостоятельного развития. Среди таких угроз и вызовов, которые оказывают дестабилизирующее влияние на весь регион, можно выделить такие, как: терроризм, наркотрафик, контрабанда, распространение религиозного экстремизма, энергетическая и водная безопасность и т.д. Среди сравнительно новых вызовов можно выделить и возможную угрозу политической дестабилизации региона в результате смены руководства этих стран в силу объективных причин и связанных с ним руководящих элит. На эти угрозы мы уже

обращали внимание в ранее опубликованных мною работах. Недавние события в Казахстане подтвердили эти предположения [с. 22, 98-99] Проблема борьбы с терроризмом имеет первостепенное значение. Не секрет, что значительную часть террористов ИГИЛ составляют выходцы из стран Центральной Азии. И весьма вероятно, что после ликвидации этого образования эти так называемые борцы будут возвращаться на свою родину, что может увеличить вероятность террористических актов в этих странах для достижения различных политических целей. На реальность данного сценария указывают и ряд террористических актов, совершенных совсем недавно выходцами из постсоветских стран Центральной Азии в Стамбуле, Санкт-Петербурге и Швеции.

Проблема борьбы с контрабандой и торговлей наркотическими средствами для этих стран продолжает оставаться одним из важнейших. Не секрет, что с периода распада СССР наркобизнес является одним из серьезных факторов влияния на социально-экономическое развитие стран данного региона. Данное обстоятельство связано, в первую очередь, с географическим расположением и непосредственной близостью постсоветских стран Центральной Азии к Афганистану, являющимся одним из наиболее крупных центров выращивания наркосодержащих растений и производства наркотических веществ. В этом аспекте очень важно, чтобы наркотрафик из Афганистана не проходил по территории нашей страны.

Следует учесть, что продолжающийся экономический кризис делает положение в большинстве стран данного региона весьма непростым. В этом плане контрабанда и торговля наркотиками, организация наркотрафика обладает финансовой привлекательностью, что обуславливает вовлечение в наркоотрасль все большего количества жителей данного региона, особенно в сельской местности. Уже можно говорить о том, что наркобизнес превратился в целую индустрию и вышел далеко за рамки территории Афганистана и Центральной Азии, проникая в Россию, Иран и далее в страны Европы, США и др. Так, например, можно указать, что число наркозависимых людей в России значительно возросло, да и в самих странах Центральной Азии наркомания получает все большее распространение. Кроме того, несомненно, что наркотрафик и наркоиндустрия, являясь элементами теневой экономики, оказывают негативное воздействие на экономику центральноазиатских государств. Ведь незаконное получение и последующее перераспределение доходов, полученных от него, порождает серьезное препятствие для построения и функционирования нормальных секторов экономики этих стран. А это обстоятельство может вызвать определенную нестабильность в данном регионе. Ведь, как правило, наркобизнес не заинтересован в поддержании политической и социальной стабильности, и таким образом, представляет собой реальную угрозу безопасности в этом регионе.

Другим дестабилизирующим фактором сохранения безопасности в регионе является угроза религиозного экстремизма. И в данном случае близость к Афганистану, откуда может исходить угроза религиозного экстремизма, имеет немаловажное значение. Появление в регионе исламских экстремистских сил обусловлено наличием целого набора внутренних и внешних факторов, особенностями общественного развития стран Центральной Азии, на что указали события в Ферганской долине, андижанские события 2005 года, гражданская война в Таджикистане и др. [3, с. 31; 4, с. 14] Сюда же можно отнести и последние события в Казахстане в 2022 году.

Важной проблемой этих стран является обеспечение энергетической безопасности. Эта проблема весьма актуальна, учитывая особое значение энергоносителей и энергоресурсов в системе международных и межгосударственных отношений. Как известно, такие страны, как Казахстан, Туркменистан и Узбекистан в экспорте которых такие энергоносители, как нефть, нефтепродукты и газ являются основой их экспорта, особо заинтересованы в поддержании стабильности во всем регионе и становлении такой системы безопасности, при которой эти

страны региона имели бы в полной мере возможность без каких-либо препятствий как внешних, так и внутренних, реализовывать свои энергетические проекты, включая инфраструктурные проекты по доставке этих энергоресурсов на мировые рынки.

Определенным вызовом для стран этого региона может явиться угроза возникновения дестабилизации в случае смены политической власти. Например, трижды насильственная смена власти в Киргизии говорит о реальности этой угрозы. Даже одно время ряд ученых и политиков говорили об этой стране как о несостоявшемся государстве. Эта угроза приобрела реальные очертания после волны «цветных революций», произошедших в ряде стран мира. Она особо актуальна для Казахстана и Таджикистана в силу объективных причин. Так, первый президент Казахстана Н. Назарбаев назвал «цветные революции» внешним вмешательством. При этом смена власти в Узбекистане прошла сравнительно безболезненно, что говорит о том, что в этой стране сформировались дееспособные политические институты, способные контролировать ситуацию в стране. Вместе с тем такая угроза основывается на сложной экономической и в силу данного обстоятельства социальной обстановке в этих странах. Решение данной проблемы, видимо, возможно, с формированием и становлением политической элиты в этих странах, а также с функционированием различных политических институтов и механизмов преемственности власти.

Следует обратить особое внимание, что в данном регионе идет геополитическая борьба между такими акторами, как Россия, США и Китай. При этом в определенном смысле интересы России и Китая совпадают и направлены в целом на «вытеснение» из данного региона США, которая при максимальном сокращении своей вовлеченности в Афганистане старается сохранить интересы и влияние в Центральной Азии и Южной Азии. [5, с. 84]

Важным шагом в этом направлении является создание таких межправительственных организаций как ШОС, в которые входят многие страны данного региона. Если в ОДКБ превалирует Россия и эта организация в основном военно-политическая, то ШОС в основном выполняет политико-экономические функции, в том числе отражает стратегию безопасности в Центральной Азии также и Китая. Первоначально ШОС в области безопасности имела своей целью борьбу с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом. Однако несомненно, что на первый план выходит проблема, связанная с религиозным экстремизмом. Эта проблема актуальна и для Китая, которая столкнулась, по ее выражению, с фактами терроризма и сепаратизма в Синьцзян-Уйгурском автономном районе.

Таким образом, можно заключить, что имеются ряд существенных проблем, решение которых обеспечит укрепление безопасности в постсоветских странах Центральной Азии. По всей вероятности, решение таких проблем в одиночку каждой из этих стран, представляется маловероятной, если вообще возможна. Поэтому, эффективное решение этих проблем, в первую очередь, связано с укреплением сотрудничества между всеми странами этого региона по каждому направлению.

Литература:

1. Эминов, Э.М. Соглашения о Партнерстве и Сотрудничестве в системе правового регулирования экономических связей ЕС с постсоветскими странами // Баку, Международное право и проблемы интеграции. - № 3 (35), 2013, с. 38-46.
2. Qarayev, R.M. Müasir Mərkəzi Asiyada təhlükəsizlik problemləri. Bakı: "Elm", 2021, - 244 s.
3. Габдуллин Э. Центральная Азия: геополитика, безопасность, сценарии развития // Центральная Азия и Кавказ. Выпуск № 1(14), 2011, с. 26-41.
4. Кушкумбаев С.К. Безопасность в Центральной Азии: меняющаяся повестка дня // Центральная Азия в условиях геополитической трансформации и мирового экономического кризиса. Материалы VII ежегодной Алматинской конференции (г. Алматы, 9 июня 2009 г.), с.14-15.

5. Пань Давэй. Безопасность и сотрудничество в регионе Центральной Азии после вывода войск США // Вызовы безопасности в Центральной Азии, М., ИМЭМО, 2013, с. 84-86.

КАЗАХСТАНСКОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМ ДИАЛОГА И СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ВОСТОКА

Абусеитова М.Х.,

*член-корреспондент НАН РК, доктор исторических наук, профессор,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)*

Аннотация. В статье раскрывается вопрос диалога в центральноазиатском регионе, обусловленного сложившейся геополитической ситуацией, трудностями переходного периода, экономическими, этническими и культурно-цивилизационными факторами на основе изучения уникальных письменных источников, архивных материалов, визуальных артефактов, эпиграфических памятниках, выявленных в ходе проведения важных государственных программ.

Аннотация. Мақалада Орталық Азия өңіріндегі қалыптасқан геосаяси жағдайға, өтпелі кезеңдегі қиындықтарға, экономикалық, этникалық және мәдени-өркениеттік факторларға байланысты бірегей жазбаша дереккөздерді, мұрағаттық материалдарды, көрнекі артефактілерді, маңызды мемлекеттік бағдарламаларды жүргізу барысында анықталған эпиграфиялық ескерткіштерді зерделеу негізінде диалог мәселесі ашылады.

Abstract. The article reveals the issue of dialogue in the Central Asian region, due to the current geopolitical situation, the difficulties of the transition period, economic, ethnic, cultural and civilizational factors based on the study of unique written sources, archival materials, visual artifacts, epigraphic monuments identified during the implementation of important state programs.

Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в «Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 гг.» отмечает необходимость укрепления отношений со странами Востока, а также расширения многостороннего диалога и сотрудничества в регионе Центральной Азии, важность которого в евразийских и глобальных процессах неуклонно возрастает.

Понимание современных политических, внешнеполитических, социокультурных и духовных процессов в Казахстане невозможно без обращения к историческому наследию. Великая степь в прошлом была вовлечена в различные события, что актуализирует изучение геополитических тенденций региона сквозь призму истории и на современном этапе.

Реалии сегодняшнего дня требуют новой оценки и анализа историко-культурного, современного и перспективного потенциала данного региона. Все это связано с параметрами цивилизационных процессов, происходящих в странах Востока и у региональных соседей, определением и прогнозированием геополитических, геокультурных и геоэкономических тенденций на континенте.

Сегодня стала очевидной необходимостью разработка нового концептуального подхода, по развитию и укреплению стратегического сотрудничества Центральной Азии и Китая, содействовать политическому и культурному сближению между странами, укреплению международного доверия, налаживанию дружественных плодотворных контактов и интеграции научных проектов в нашем регионе. Этот подход должен стать основой научных исследований,

в особенности связанных с подготовкой книг по истории и культуре Центральной Азии и Китая.

Важное значение имеет изучение тюркских эпиграфических, несторианских и иных памятников, сохранившихся на Великом шелковом пути. Сравнительно-сопоставительный анализ текстов, написанных на древнетюркском, согдийском, брахми и кхароштли языках, а также несторианских памятников на территории Центральной Азии и Китая позволяет раскрыть ряд проблем этногенеза казахского народа, истории взаимодействия культур и религий, сложения письменности в частности тюркского языка и развития торговых связей на Великом Шелковом пути [1].

На основе историко-сопоставительного анализа сведений письменных восточных, западноевропейских, русских источников с данными археологии, этнографии, визуальных артефактов, а также устной исторической традиции раскрыть основные этапы этнической, социальной, политической, экономической и культурной истории казахского народа. Особое внимание уделить исследованию духовного и культурного наследия, взаимодействия и взаимовлияния культур на Великом Шелковом пути. Применить новые подходы к изучению исторической преемственности и традиций казахской государственности, в частности, политической, социально-экономической, внешнеполитическим и дипломатическим связям Казахского ханства со странами Востока и Запада.

Источники по истории дипломатических отношений Казахстана и Центральной Азии представляют собой довольно значительный и многообразный материал. Среди них на первом месте – письменные восточные источники, основное содержание которых составляют описания военных походов, внешнеполитические интересы государств. Таковы, например, «Тарих-и аламара-йи Аббаси» Искандара Мунши, «Шараф-наме-йи шахи» Хафиза Таныша, «Имамкули-хан-наме» Сухайла. В них встречаются тексты договоров, заключавшихся ханами, правителями государств.

Рукописные памятники в виде миниатюр также дают сведения по истории межгосударственных отношений. Это миниатюры с изображением приема посольств, принесения дани, даров и т.д. Определенную информацию несут в себе ханские грамоты, ярлыки, печати, монеты с титулатурой.

Наиболее часто встречается термин «хан», однако появляются и другие термины, которые особо характеризуют отдельных правителей: «верховный правитель», «единовластный правитель», «правитель всей земли» [2].

Об этом писали Хафиз Таныш, Искандар Мунши, Мухаммадийар бен Араб катаган и др. Одним из важных известных исторической науке договоров о мире и сотрудничестве в деле отражения внешней агрессии и улаживания внутренних политических конфликтов является договор, заключенный в 1598- 1599 гг. казахскими ханами и аштарханидами. Договор этот был согласован и утвержден после войны, в которой каждая из противоборствовавших сторон пытались расширить сферу своего влияния в присырдарьинских городах. Ведя упорную борьбу с шайбанидами, казахские ханы старались укрепить господствующее положение казахов в этом регионе.

Наиболее полный текст мирного договора казахских ханов и аштарханидов, заключенного в 1599 г., помещен в «Тарих-и аламара-йи Аббаси». Условия договора включали передачу казахским ханам Ташкента и распространились, вероятно, и на другие области.

Заключению договора предшествовали переговоры, во время которых согласовывался текст документа. Документ по соглашению должны были регулировать отношения между партнерами, включая определенные гарантии, и имели силу только при наличии свидетелей, благодаря чему они и обрели правовой характер.

Во многих соглашениях термин «союз» сочетается со словом «клятва». Дело, видимо, в том, что подписываемое двумя правителями соглашение одновременно являлось и клятвой.

Многие сведения источников касаются династических браков, которые правители соседних государств заключали с казахскими ханами ввиду укрепления дружественных отношений [3].

Заключение династических браков служило целям государственной политики, направленной на укрепление дружественных связей между ханствами, и потому подобным бракам уделялось большое внимание, поскольку они часто сопровождали заключение договора. На тесную связь династического брака с установлением договорных отношений указывает то обстоятельство, что заключение брачных союзов предотвращает военные события.

Делопроизводство в Казахском ханстве велось на тюркском (чагатайском) языке, русском (были толмачи). Соответственно административный аппарат был укомплектован «писцами тюркского происхождения». Среди документации дипломатического характера упоминаются послания, письма, «документы с печатью», «под перстнем», тайные послания, донесения и т.п.

Посланцы ханов, которых называли «илчи», были доверенными лицами ханов, которым те поручали передавать важные сообщения или распоряжения (письменные и устные) как заместителям, зависимым правителям, так и правителям независимых государств, с которыми Казахское ханство поддерживало дружественные отношения. Каждый посланец должен был знать страну, в которую его направляли, ее обычаи, культуру, дороги. Он обязан был быть искусным дипломатом и воином. Он также владел языком страны, в которую его посылали, в противном случае его сопровождал переводчик. Опасности подстерегали посланцев не только при ханских дворах тех стран, в которые их направляли, но и по пути следования, поскольку их всегда могли перехватить, задержать и даже убить [3].

В исторической науке стран Центральной Азии происходят процессы переосмысления исторического и духовного наследия предков, по-новому освещаются исторические и лингвистические источники, глубоко анализируются шедевры материальной и духовной культуры тюрков на всем протяжении общей истории. Цивилизационный подход к изучению всего многообразия тюркского мира во взаимодействии его с восточной и западной цивилизациями будет способствовать отражению новой значительной роли тюркского мира в глобальных мировых процессах.

На обширном пространстве Центральной Азии сложилась уникальная система взаимодополняющих друг друга «цивилизаций» – оседло-земледельческая с развитыми городами, ремеслами, религией, письменностью, литературой, торговлей и ирригацией, с одной стороны, и кочевая – с дисперсной системой расселения – с другой. На протяжении всей истории тюрки поддерживали тесные связи с городами и оседали в них. Это определяло специфику культурно-исторических процессов в оседло-земледельческих регионах, когда города и оазисы были своего рода частью кочевого мира. В свою очередь, степи были не менее важной периферией оазисов, городов и оседлых государств. Тесное взаимодействие и взаимопроникновение разных хозяйственно-культурных и цивилизационных комплексов оказывали значительное влияние на процессы генезиса и эволюции тюркских государств [4].

Отметим, что на протяжении последнего столетия издавались в основном учебники, в которых, к примеру, единый регион Центральной Азии был во многом искусственно разделен либо по этническому, либо по государственно-политическому признакам. До сих пор мы не имеем истории данного культурно-исторического региона во всем его многообразии и общности.

Перед исторической наукой стоят сейчас кардинальные проблемы, требующие новых подходов для своего решения, переосмысления исторического процесса, формирования нового исторического мышления.

История и культура народов Центральной Азии на протяжении многих столетий развивались в тесном взаимодействии с восточными и западными цивилизациями. Китайские,

тюркские, монгольские, иранские и арабские древние и средневековые письменные памятники являются ценными источниками для изучения тюркской государственности и их этнополитической истории на территории Центральноазиатского региона.

В современную эпоху все большее значение для правильного понимания сложных исторических процессов, происходивших и происходящих в обширном регионе Евразии, имеет разработка проблем историко-культурных взаимосвязей с древности и по настоящее время.

Для решения этой задачи необходим комплексный междисциплинарный подход, предполагающий введение в научный оборот новых письменных источников, исторических, этнографических, лингвистических данных и т. д. В связи с этим глубокое изучение рукописных источников на восточных языках имеет большое научное и практическое значение. Разработка многих проблем истории и культуры тюрков с соседними народами и странами на обширной источниковой базе является весьма актуальной и сложной задачей.

Важные качественные изменения, происходящие в исторической науке и в связи с написанием семитомного академического издания «История Казахстана» учеными выработаны принципиально новые объективные подходы к изучению проблем государственности, кочевниковедения, контактов кочевой и оседлой культур, историко-культурных взаимоотношений в Центральной Азии и странах Востока.

В настоящее время сотрудниками Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК ведется определенная работа по сохранению и развитию одного из важных направлений академической ориенталистики – восточной археографии.

С помощью Государственных программ «Мәдени мұра» и «Архив2025» пополняется казахстанская источниковедческая база, которая стала большим подспорьем для исследования и написания объективной национальной истории [5].

Археографические работы по программе «Архив-2025» проводятся в зарубежных архивах, библиотеках и музеях КНР, Япония, Италии, Франции, Великобритании, Польши и др. Конкретные результаты работы археографических экспедиций уникальны и вошли в книги, изданные в рамках этой Программы. Они создали солидную базу для работы большой группы исследователей по реконструкции древней и средневековой истории и культуры казахского народа. Широко и под новым углом зрения исследуются данные неизвестных и малоизвестных источников в казахстанской исторической науке, представляющих особую ценность для изучения политической, экономической, социальной и культурной истории народов Центральной Азии.

В рамках Программы были обнаружены уникальные документы из канцелярии казахских ханов и султанов (в фондах Первого исторического архива Китая). Все эти новые памятники и артефакты показывают к примеру, роль казахов в политической истории и свидетельствуют о том, что они устанавливали дипломатические, торгово-экономические отношения с соседними странами.

Фонд Первого Исторического архива Китая представляет собой один из богатейших и уникальных фондов мира, где хранятся свыше десяти миллионов исторических документов.

В ходе работы над архивами было обнаружено более 500 архивных документов на китайском и свыше 60 – на чагатайском, более 40 – на ойратском, а также более 3000 – на маньчжурском языках, которые имеют отношение к истории Казахстана, Центральной Азии (XVIII–XIX вв.).

Вышеназванные документы Первого Исторического архива Китая охватывают историю взаимоотношений Цинской империи с соседними государствами в 1741–1828 годах.

Для Казахского ханства XVIII века, как и любого другого центральноазиатского кочевого общества, чье социальное бытие достигло определенного уровня, экспорт продукции скотоводческого хозяйства, являющегося главной опорой ее экономики внешним странам, был важным вопросом. Для Цинской империи, разгромившей Джунгарское ханство и покорившей

Кашгария, необходимо было укрепить оборону с западной стороны и поднять экономику, а ранее сложившиеся казахско-русские торговые отношения были недостаточно развиты для его решения. Именно поэтому Цинский император Цяньлун принял предложение казахских предводителей – Абылай хана, Абылфеиз хана и Кабанбай батыра, и открыл сначала в Урумчи (с 1757 года по 1765 год), затем (с 1765 года) в Кульдже и Тарбагатае ярмарки под названием «Шелк в обмен на коней».

Обнаружены документы о дипломатических отношениях: казахско-китайских, казахско-русских, казахско-киргизских, казахско-кокандских, казахско-ойратских, о послах казахских ханов, приехавших в Пекин к Богда Еженхану, о награждении их грамотами; о казахско-китайской торговле, документы о быте, традициях казахов и др.

Важно отметить, что, несмотря на расстояния и отсутствие привычных для нашего времени коммуникаций, у Казахского государства и Китая были очень тесные взаимоотношения.

Выше указанные материалы китайских архивов дополняют и уточняют материалы архивов Монголии. Необходимо продолжить археографические работы в Национальном историческом архиве и в Архиве иностранных дел Монголии в Улан-Баторе, где хранятся редкие документы по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии, одновременно дополняющие и уточняющие архивные материалы КНР.

Расширение территорий тюрков привело их в соприкосновение с согдийцами, активными и влиятельными купцами той эпохи. Были обнаружены саркофаги согдийских предводителей Анцзя, Йухунга (Шаньси, Шэньси) с картинами их приема у тюркского правителя, стелы с согдийскими надписями (Монгол-Куре, Синцзянь, КНР), повествующими о великих победах тюркских каганов. Эти артефакты показывают тесные взаимоотношения тюрков с соседними народами (византийцами, персами, согдийцами, китайцами).

Анализ картины «Казахи преподносят дары лошадьми» (Дарственные лошади казахов), хранящейся в знаменитом Музее восточного искусства Гимэ в Париже показал, что события, представленные в этой картине, относятся к эпохе правления Абылай-хана в Казахстане и императора Цяньлуна в Китае.

Весьма актуальным является рассмотрение Центральной Азии как единого историко-культурного региона, где на основе этнокультурного родства, формируется культура каждого народа региона, характеризующаяся неповторимым своеобразием и в то же время поразительным сходством традиций.

Общность исторических судеб народов Центральной Азии, прослеживается в многочисленных исторических источниках и документах, над которыми мы сейчас работаем. Сегодня это проявляется в том, что народы возвращают себе эту «историческую память», способную стать важнейшим фактором стабильности и распространения диалога культур.

Казахстан и Центральная Азия своим выгодным географическим расположением, природными ресурсами, древней самобытной культурой всегда привлекали внимание западноевропейских путешественников. И поэтому сохранились богатые коллекции артефактов культуры, документов, мемуаров. Шедевры Великой степи, имеющие непреходящее значение для изучения истории и культуры Казахстана, Центральной Азии, представлены в собраниях ведущих музеев мира в Париже (Франция), Берне (Швейцария), Будапеште (Венгрия), Пекине (КНР), Улан-Баторе (Монголия) и др.

Одним из неисследованных источников по истории Казахстана является фонд швейцарского путешественника Анри Мозера (ум. в 1923 г. в Шарлоттенфелс, Швейцарии). В 1868-1889 гг. он совершил четыре путешествия в Казахстан и Среднюю Азию. По итогам этих путешествий он опубликовал свои мемуары [6].

Впервые была проведена работа по сбору и копированию уникальных материалов из архива фонда швейцарского путешественника Анри Мозера (1844-1923). В фонде сохранились

восточные рукописи, исторические фотографии, ценные этнографические и нумизматические артефакты, которые представляют огромное значение не только для изучения истории и культуры казахского народа, но и взаимоотношений Казахстана с Центральной Азией, Россией, Китаем, Ираном и Индией.

Анри Мозер привез из своих поездок очень много ценных материалов, которые составили основу его коллекций. Отдельные разделы в его богатой коллекции составляют боевое снаряжение, этнографические предметы, восточные рукописи, миниатюры, образцы каллиграфии, нумизматические материалы и керамика.

Обнаруженные и зафиксированные в фонде Бернского Исторического музея Швейцарии экспонаты представляют огромную информационную ценность для более полного осмысления историко-культурного наследия казахов. Большинство экспонатов, датирующихся XIX в., являются раритетами, они существенно дополняют политическую историю Казахстана, а также представляют собой высокие образцы художественного творчества казахского народа. Некоторые из них представлены в единственном экземпляре и не имеют аналогов в музейных собраниях Казахстана.

Среди экспонатов коллекции Анри Мозера особо выделяются два настенных фриза с аппликационным узором, отражающим политическую иерархию казахского общества, что само по себе является новым словом в области исследования не только культуры казахов, но и политической истории Казахстана.

Первый ковер – из бархата и шелка с золотым и серебряным шитьем (15 метров), второй – из атласного шелка с аппликационными узорами (13 метров). Настенные фризы являются основным убранством казахской юрты, в данном случае – богатой юрты султанов.

Эти ковры были подарены Анри Мозеру в 80-е годы XIX в. во время его поездок в Казахскую степь.

Настенные ковры (тұскілем) представляют собой не только художественное творчество казахского народа, но и исторический материал для изучения административного устройства Казахского ханства. Впервые указаны почетные места политической элиты (хан, султан, бий, бай), и тем самым представлена иерархия казахского общества. Особо нужно отметить обозначение ханского места («трона», как это было у европейских и других правителей) золотым и серебряным шитьем. В центре бархатного ковра располагается картуш, символизирующий место правителя, далее справа и слева – медальоны разного цвета, которые определяли места, где мог восседать нобилитет согласно иерархии двора, в частности, расположение двух верных хану советников вышито одинаковым орнаментом. По сравнению с орнаментом, соответствующим месту хана, они скромнее и вышиты серебряными нитями. Нижний край настенного ковра окаймлен однотонным красным шелком, на кайме его верхнего края в два ряда расшиты орнаменты из желтого, красного и зеленого шелка. Ковер был сшит для ставки хана или султана, где проводились совещания. Второй настенный ковер сшит из плотного шелка и был предназначен также для хана или султана. Его особенность можно видеть в орнаменте, согласно которому он предназначался для ставки во время войн, а также для юрты, где проводился прием с военкомандующими и батырами [6].

Результаты Программы показывают, что история Казахстана является, безусловно, неотъемлемой частью мировой, общечеловеческой истории, а также единой центральноазиатской цивилизации. Трехтысячелетняя общность исторических судеб прослеживается в многочисленных письменных источниках, исторических фактах, подтверждена археологическими открытиями. Именно тысячелетние корни истории питают сегодня идею евразийства и способствуют интеграционным процессам на современном пространстве Центральной Азии, в том числе в области написания национальных историй и проведения совместных научных и прикладных исследований.

По проблемам общности истории, культуры Центральной Азии Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова выступил инициатором диалога ученых из стран Центральной Азии, поведения научных исследовательских проектов и изданий материалов: «К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии», «Диалог культур Центральной Азии,» «Дашт-и-Кипчак и Иран» и др.

Издание серии книг по «Мәдени мұра» «История Казахстана в Китайских источниках 5 томов», «Казахско-Цинские дипломатические взаимоотношения в 2 томах», «Казахско-Цинские торгово экономические взаимоотношения» и др.

- Настоящее время осуществляются переводы наших книг «История Казахстан и Центральной Азии» на китайский, японский языки. 4

- Совместные исследование ученых Центральной Азии, Китая по написанию учебников (с новым взглядом).

- Через науку, образование, культуру – продвигать стратегическое сотрудничество.

Учитывая актуальность и необходимость диалога в центральноазиатском регионе, обусловленных сложившейся геополитической ситуацией, трудностями переходного периода, экономическими, этническими и культурно-цивилизационными факторами, предлагаем:

Во-первых, скоординированными усилиями выработать концепцию формирования основ взаимоотношений стран Центральной Азии. Новый концептуальный подход должен быть направлен на разработку теоретической базы региональных взаимоотношений, выделение приоритетных политических и экономических путей развития, прогнозирование дальнейших международных и межгосударственных взаимоотношений.

Во-вторых, разработать совместную комплексную исследовательскую программу с широким представительством ученых, специалистов и аналитиков как стран центральноазиатского региона, так и соседних государств.

Целью этой программы должно стать раскрытие следующих научных проблем:

- в историческом аспекте – исследование малоизученных страниц взаимоотношений стран и народов Центральной Азии;
- в политическом плане – возможности углубления интеграционных процессов в рамках региональных организаций;
- в сфере региональной безопасности – исследование имеющихся и потенциальных возможностей и мер по предотвращению конфликтов;
- в экономической сфере – поиск взаимовыгодных форм торгово-экономического сотрудничества;
- в культурной сфере – создание условий для широкого представительства культур народов, населяющих регион, а также выявление языкового взаимодействия, что позволяет раскрыть основные условия, ведущие к длительному культурному сосуществованию политических систем с различными языковыми общностями;
- в сфере образования – создание новых образовательных программ, учебников и учебных пособий; изучение истории и культуры народов региона в средних школах и ВУЗах и деполитизация исторического и культурного наследия.

Эти предложения положены в основу предлагаемого нового подхода в установлении диалога между странами и народами Центральной Азии. Их реализация послужит открытию новых граней сотрудничества между государствами региона и будет способствовать полноценной и полномасштабной интеграции региона в мировое сообщество.

Литература:

1. Абусейтова М. Х. Письменные источники, архивные материалы и артефакты по этнической истории, государственности и идентичности народов Великой степи // История и культура Великой степи. Материалы Международной научно-практической конференции / Под

ред. М. Х. Абусейтовой. Сост.: Н. Ж. Шаймарданова, З. С. Табынбаева. Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. С. 20–35

2. Ахмедов Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVII вв.: Письменные памятники. Ташкент, 1985

3. Абусейтова М. Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, политика, дипломатия Алматы; Дайк-Пресс, 2002. С. 27. 4

4. Тысячелетние источники по истории Казахстана / Под ред. М. Х. Абусейтовой. Алматы: Шығыс пен Батыс, 2019.

5. Абусейтова М. Х. Казахстанское востоковедение. К двадцатилетию образования Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова. Алматы, 2016.

6. Абусейтова М. Х. Коллекции и труды Анри Мозера как источник по истории и культуре Казахстана // Рукописи и артефакты по истории и культуре Казахстана в фондах Анри Мозера. На каз., рус., англ. языках. Алматы, 2012.

ШЫҒЫС ДАНАСЫ М. ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ

*Әбжанов Х.,
ҚР ҰҒА академигі*

Әлемдік ғылыми ойдың жарық жұлдыздары әл-Фараби мен Ұлықбек өмір сүрген X–XV ғасырлардан кейін түркі өркениетінің интеллектуалды қайта өрлеуі XX ғасыр еншісіне бұйырды. «Манас» пен «Алпамыстың», Орхон жазулары мен «Құтты біліктің» мәңгілігі, Әлішер Науаи мен Жамидің, Физули мен Мақтұмқұлының, Абай мен Шоқанның, Тоқай мен Назым Хикметтің есімдері мен мұралары лайықты бағаларын алып, әлемде насихаттала бастады. Саясатта Ататүрік пен Шоқайдың, Г. Исхакидің, Д. Қонаев пен Г. Алиевтің, әдебиет пен өнерде М. Асад Бектің, Ш. Айтматов пен Атсыздың, Орхан Памук пен О. Сүлейменовтың, ғылымда Ф. Салманов пен Я. Туракуловтың, Р. Исламбеков пен М. Айтхожинның, А.З. Валиди мен Х. Абдуллаевтың, поэзияда Ж. Жабаевтің, М. Жалилдің, Ғ. Гулямнің есімдері жасындай жарқылдады. Ғылым академияларының шаңырақ көтеруі түркі халықтары интеллектуалды есеудің бетбұрысты кезеңіне аяқ басқанын айғақтады. 1943 жылы Өзбекстанда, 1945 жылы Әзірбайжанда, 1946 жылы Қазақстанда, 1951 жылы Түркменстанда, 1954 жылы Қырғызстанда Ғылым академияларының салтанатты ашылуы өтіп, тұңғыш президенттері Т.Н. Кары-Ниязов, М. Миркасимов, К. Сәтбаев, Т. Бердыев, И. Ахунбаев сайланды. Ал Түркия Республикасының Ғылым академиясы 1993 жылы құрылды.

Ғасыр аяғында Кеңестік тоталитарлық билік күйреп, бес түркі мемлекеті азаттыққа шықты. Әрине, коммунистік жүйе мен идеологияның күйреп түсуіне әкелген себептердің қыртыс-қатпары қалың. Соның бір парасы түркі халықтарының ғылыми, интеллектуалды өміріндегі ілгерілеу екеніне күмән жоқ.

Өзгерістер оңайшылықпен келе қалған жоқ. Кеңестік түркілер тоталитарлық қыспақтан көз ашпады, ауыр зардабы ұлт зиялылары мен тіліне, этникалық аумағы мен демографиясына тиді. Мәскеу билеушілері түркі халықтарының тым жақындасуын қаламады. Идеологиясы мен қоғамдық құрылысы өзгеше алыстағы бауырымыз Түркиямен интеллектуалды аралас-құралас өмір туралы сөз қозғау мүмкін емес еді. «Ол кездерде, - деп еске алады қазақ әдебиетінің Түркиядағы білгірі Зафер Кибар мырза, - Кеңес үкіметі мен Түркияның арасында «темір перде» болғаны рас. Ол «темір пердеге» атеизм ілімі де, Түркияның НАТО әскери ұйымына мүше болғандығы, түркі дүниесінің бірігуі сияқты үлкен үрей әсер етпей қоймайтыны белшілі. Елуінші жылдары Түркияда кирилл қарпімен жазылған кітап ұстап жүрген студент болатын

болса, оны бірден оқудан шығарып, тіпті түрмеге тоғытатын. Коммунизм үшін күрестің құрбандары сол жылдары көп болды. Түркі дүниесімен, оның ішінде кирилл қарпін қолданатын қазақ, қырғыз, өзбек қандарстармен түріктердің арасы сол жылдары қатты алыстап кетті десем болады». Брежневтік тоқырау жылдарында ұлттық санадағы наразылықты бәсеңдету және басқа жаққа аудару ниетімен түркілік әйгілі тұлғаларды (М. Кәрімді – башқұрт, К. Яшенді – өзбек, А. Тоқомбаевті – қырғыз, К. Караевті – әзірбайжан, Ғ. Мүсіреповті – қазақ, т.б.) социалистік еңбек ері атағымен марапаттау да жағдайды өзгерте қойған жоқ. Тап осы үдерісте мемлекеттік тәуелсіздіктің тарихты түзудегі тағдыр анықтағыш күдіреті толық көрінді. Түркияда бірігу мен прогресс үшін партия құрған жас түріктер ХХ ғасыр басында билікке келіп, бағдарламалық мақсат-міндеттерін жүзеге асыруға кіріссе, кеңестік түркілерден шыққан алашшыл зиялылар, олардан кейін коммунистік идеяға берілген ұлт зиялылары да саяси қуғын-сүргін құрбаны болды. Қандай тұлғалардан айырылғанымызды бір ғана М. Әуезов тағдырынан ұғынуға болады. Абақтыға қамалса да атылудан аман қалғандықтан саяси әділетсіздік пен өктемдіктің кермек дәмін татып алған ол тәлімгер ағалары Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы туралы шешіліп ештеңе айта алмай кетті. Ішіндегі шерін ұлы шығармасын жазумен шығарды. Зафер Кимардың сөзімен айтсақ, «жазушы Мұхтар сол кезеңде саяси идеологиядан сырт айналу үшін роман тілін тіпті әдейі күрделі құрған сияқты. Автордың мақсаты Абай айналасы арқылы қазақ халқының толық образын ашу екені анық. Қазақ – осысымен де қазақ қой. Астарлап сөйлейді, жасырып, жұмбақтайды. Ол – сөз мәдениетінің шыңы дер едім». Адамзатқа «Абай жолы» тәрізді ғажайып шығармасын тарту етті, Айтматовтай теңдессіз таланттың ұстазы бола алды, Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылтайшысы биігіне көтерілді. Ғылымға қатысты дүниетанымы 25 жасқа толар-толмас шағында қалыптасқаны кімді болсын таңқалдырғандай.

1918 жылы жариялаған «Ғылым» атты мақаласында М. Әуезов: «Өмірдің тізесі өткен сайын адам күннен-күнге түр тауып, дүниенің (жаратылыстың) әр түрлі сырын ашқан, сол сырлардың қорытындысынан шыққан – осы ғылымдар», деп жазыпты. «Ғылымның артынан еріп, көрсеткен жолымен жүрген бұл күнде өмірдің төрінде», дейді автор. Ғылым өмірдің, практиканың сұранысымен дүниеге келіп, көркейетінін, «бұрынғы мұқтаждық шығарған бірен-саран ғылымның» келе-келе әлденеше салаға бөлініп кеткенін және бұл үдеріс ешқашан тоқтамайтынын түсіндірген жас Мұхтар ғалымдар қауымын екі топқа жіктейді. Бірі – «сол заманда шыққан жолбасшы білгіштері». Бұлар – «бірен-саран». Екіншілері – «адамның нәпсілік керегінен ұзай алмай, һешкімнің ірілігін көтермесем, өзім ірі болсам деген секілді мақсаттың ғана маңында» жүргендері.

Әйткенмен ғылымның келешегіне қылаудай күдік келтірмейді: «адам құрымаса, ғылым өрлей бермек, адамның түсіне кірмейтін неше түрлі ғажаптарды шығармақ. Ендігі көпшіліктің тілеуі, беті сол ғылымның сүрлеуімен барып хақиқат тауып, қараңғы өмір жолымен құтылып, жарыққа шықпақ».

Ғылымтанудың бір ғасыр бұрын тиянақталған осынау анықтамасына айтарлықтай өзгеріс ене қойған жоқ. Осынысымен-ақ әлемнің Әуезовы атануға лайық Бүгінгі энциклопедиялық басылымдарда ғылымға берілген түсіндірме мынадай: ғылым дегеніміз – осы дүние туралы объективті білім түзуді және жүйелеуді көздеген адам әрекеті. Сол әрекеттің негізінде фактілер жинау, оларды тұрақты түрде жаңарту мен жүйелеу, сындарлы талдау жүзеге асып жаңа білімдерді синтездеуге немесе байытуға, болжам құруға қол жетеді. Ғылым жайлы М. Әуезов тұжырымына контент-талдау аясында мынадай пайым-тұжырым жасауға болады:

1.Тұтастай алғанда, адамның интеллектуалды әлеуеті үздіксіз нығаюда, кемелденуде, тереңдеуде. Оның салаларын ендігі санап тауысу мүмкін емес. Электромагниттік сәуленің (жарықтың) элементтер бөлшегі фотоннан тартып жеті қабат жердің астынан шығатын, жеті қабат көктен түсетін белгілі-белгісіз заттарға дейін - бәрі түрлі қолданымдағы – фантастикалық, эксперименттік, көркем, т.б. интеллектуалды таным объектісіне айналғаны қашан. Ғылым –

адам қабілеті мен ізденісінің сыналатын, жаңа немесе бұрын беймәлім нәтижені табумен көмкерілетін еңбек бөлінісінің ерекше саласы. Ол ерікпен ермегі болатындай әркімнің маңдайына жазыла бермеген. Атаққұмарлардан, ындыны бұзықтардан ешқашан нағыз ғалым шықпайды. Олардың зардабы мен зияны жаманнан келген кесепатпен бірдей. Ғылымы кенже халық – қорғансыз халық.

2. Ғылымның қозғаушы күші – бәсеке, қоғамдағы сұраныс. Басқа да себептері бар. Мысалы, жақсыдан жақсыға, биіктен биікке жетуді қалап тұратын адамның табиғаты ғылымға жол бастамай тұрмайды. Қиыншылығына шыдағандар, икемділер, бейімделе алғандар, сынақта шыңдалғандар озады.

3. Ғылымның мәні – жаңалық ашу, ілгерілей дамуды қамтамасыз ету. Оның «айшылық алыс жерлерден ілезде хабар алдырған» пайдасы материалдық өндіріс саласында, техникада тез көзге түседі, игілігі бүкіл адамзатқа ортақ. Ал сананы өзгертуге келгенде жылдамдық бәсең тартады. Ғылымсыз «төрден» орын жоқ.

4. Ғылымның басты пайдасы, түпкі нәтижесі – өмір сапасын арттыру. «Жолбасшы білгіші» шықпай ғылымнан пайда келмейтіні былай тұрсын, орынсыз шығыны мемлекетті тұралағандығы тарихтан белгілі.

Демек, Әуезов тұжырымын тарқата айтсақ, ғылым – табиғат, қоғам, адам құпиясы мен сырын анықтаушы заңдылықтар мен ерекшеліктерді таныған әрі жасампаз мүмкіншіліктерін ұлғайта беретін интеллектуалды әлеует, қазына және соған лайықты саяси, құқықтық, материалдық-техникалық, қаржылық, т.б. алғышарттар мен жағдаяттар жиынтығы.

Ұлы Мұхтар 1961 жылы дүниеден озды. Түркілік ортақ тарихтың интеллектуалды діңі опырылып түспесе де, қатты шайқалды. Бүгінгі қазақ әдебиеті Мұхтар шыңына көтерілді деуге ауымыз бармайды. Ал, «өмірдің төріне» шығаратынына сенген ғылымның тарихы мен нәтижелерін көктей шола отырып, оған тән заманауи ерекшелік пен басымдықты жүйелеудің қажеттілігін байқаймыз. Түркі әлемі үшін олар, біздің ойымызша, мынадай:

1. Ғылыммен, тіпті нақты ғылыми бағдарламамен, жобамен айналысатындар жүздеп, мыңдап саналуы бек мүмкін. Бірақ бетбұрысты ғылыми жаңалықты тумысынан талантты жан ғана ашады. Ұлы жаңалық кездейсоқ ашылғанның өзінде оның авторын, айрықша қабілет-қарымын бір мысқал төмендетуге негіз жоқ. Қоғамның эволюциялық дамуын жақтай отырып, ғылымда революциялық сілкініспен пара-пар жаңалық ашыла беретіні ақиқат дегіміз келеді. Бұлтартпас айғақ-дәлеліне эзирбайжан Лотфи - Заденің бұлыңғырлық теориясы мен қисыны, қазақ О. Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабы жатады. Ғылымда революция жасаған бұл жаңалықтарды ешқандай қаражатпен, алтынмен өлшеу мүмкін емес.

2. Үздік ғылыми жаңалық – мәңгілік құндылық, ізгілік, адамзат баласына ортақ сарқылмас қазына. Мәселен, Лотфи - Заденің бұлыңғырлық теориясы туралы мақаласына 1965 жылдан бергі жарты ғасыр ішінде, Scopus мәліметі бойынша, 36 мыңнан астам сілтеме жасалған екен. Теориялық жаңалықты General Motors, Kodak, Soni, Nissan, Honda тәрізді өнеркәсіптік алыптаркеңінен қолдануда.

3. Ғылымға еркіндік, бәсеке, автономия керек. Оның басында ұйымдастырушылық қабілеті мығым нағыз ғалым отырғаны абзал. Бірақ ол билік пен саясаттан тыс тұра алмайды. Билік пен саясаттың ғалымдарға өктемдігі – ғылымның соруы, бұлардың үйлесімі – адамзат баласының бағы.

4. Ғылымды жасампаз мақсатқа да, эгоистік пиғылмен де қолдауға болады. Кейде ғылым ғылым үшін дамидыны рас, алайда нәтижелерінің бәрі билік пен саясаттың құзырында. Өйткені ғылымға қажетті шығындарды зерттеу мекемесі көтере алмайды, ғылым әкелетін табыстан билік пен саясат та тыс қалуы мүмкін емес. Бұл ықпалдастық ендігі жаһандық құбылысқа айналды.

5. Ғылымды ұлттық, жаһандық мүддеге қайшы немесе қарсы пайдалану мемлекетке де, ғалымға да абырой әкелмейді, зардабы берісі – ұлтқа, әрісі – адамзатқа тиеді. Мемлекеттің

ғылыми саясаты қателікке ұрынғанда кереғарлықтар басталатынын посткеңестік жылдарда Қазақстанда, Өзбекстанда, Түркменстанда ғылым академияларын қоғамдық бірлестік мәртебесіне көшіру немесе мүлде жауып тастау тәжірибесі көрсетті. Өйткені қалыптасқан тарихи дағды бойынша бұларда ЖОО профессор-оқытушылардың педагогикалық жүктемесі өте көп, іргелі ғылыммен айналысуға мүмкіндік бермейді.

6. Ғылым – күрделі тірі организм тәрізді болғанмен бар саласын деңгейлес дәрежеде ұстауға ең бай мемлекеттің өзінде қаржы жетпейді. Ендеше халықаралық деңгейде бірлесе әрекеттесудің, бизнестің ғылымға қол ұшын беруінің, меценаттықтың ғылым тағдырындағы маңызы зор.

7. Ғылым байлық пен билікке адал қызмет еткенімен сол байлық пен билік ғылымға адалдық таныта бермейді. Ортағасырлық инквизиция, фашизмнің кітаптарды жағуы, кеңестік және посткеңестік кеңестікте ғылымды қаржыландыру деңгейінің, ғылыми зиялының тұрмыс жағдайының төмендігі – соған бұлтартпас айғақ. Тығырықтан шығаратын жол біреу-ақ – заң мен демократияның үстемдігін орнату.

8. Ғылымда зерттеушінің нәсіліне, дініне, жынысына байланысты шекара жоқ. Бірақ ұлттық мақтаныш, отансүйгіштік тәрбие мақсатында оған идеологиялық реңк беру мемлекеттік реттеу нысанында болуы керек. Кей-кейде саяси, коммерциялық немесе әскери есеп қуумен бүгін құпия ұсталғанмен жақсылығы мен жасампаздығы түбінде ашылады.

9. Ғылымның әлеуеті арта береді, соны қапысыз түсінетін, эволюциясы мен қажетіне лайықты шешім қабылдайтын саяси, идеологиялық, экономикалық ерік-жігер барда «өмірдің төріне» шығу көп күттірмейді. Тұғырынан тайған ғылыми әлеуетті қалпына келтіру ұзақ мерзімді талап етеді.

10. Әлемдік додаға кіру отандық ғылымсыз еш мүмкін емес. Бұл талап барлық түркі дүниесіне қатысты. «Қазақстан - 2030» Стратегиясы ғылымның болар-болмас араласуымен атқарылды, «Қазақстан - 2050» Стратегиясын, Мәңгілік Ел идеясын, «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру, жаңа Қазақстанды құру барысында ғылымға, қаржыға зәрулік артпаса кемімейді. Әзірге Қазақстан ғылымын қаржыландыру сын көтермейтін деңгейде.

Интеллектуалды танымның ең күдіреттісі, ең күрделісі, табиғатты, қоғамды, адамды өзгертудегі ең пәрмендісі – ғылым, ғылыми таным. Кеше де, бүгін де Қазақстанның, түркі мемлекеттерінің өсу мен даму болашағы, тағдыры көбінесе интеллектуалды, ғылыми-техникалық әлеуетімен анықталып отырды. Ол тарихта бөрікті аспанға атқан жеңісті сәттерден гөрі «әттеген-ай» деп өкінген күндеріміз көп. Ақиқат біреу: интеллектуалды кемелдіктің, ғылымның болашағы оның биік белестерін бағындыра алатын, бәсекеге қабілетті биліктің, тұлғалардың қолында. Мемлекетті техникалық немесе жаратылыстану ғылымдары ғана өрге сүйремейді. Гуманитарлық, соның ішінде тарих ғылымдарының да атқарар міндеті бар. Рейтингі жоғары әлемдік журналдарға мақала жариялау талабы ұлттық мазмұны бар қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарға сай келмейді. Билік адамдары ғылымды ерттеп, аттай мініп алды. Ғылым докторы (ғылым кандидаты) атағы аз болғандай, ҰҒА мүше-корреспонденті болуды менсінбестен бірден академиктікті алуға көшті. Осындайда Алаш арыстарының көрегендігіне қайран қаламын. Партия бағдарламасының жобасындағы «Ғылым-білім үйрету» тарауында «Үкімет оқу ісіне кіріспеу» деп жазыпты. Бүгінгі біздің билік иелері шетінен бесаспап ғалым, ақын, тілші, әнші – құстың да тілін біледі, тарихтың да құпиясын аша салады. Ғылыми және тарихи таным ажырағысыз бірлікте өрілгенде өркениеттер көшіндегі түркілік керуеннің сән-салтанаты артып, олжасы молаяры сөзсіз.

Әдебиет:

1. Зафер Кибар: «Абай жолы» барлық тілге қайта аударылса да артықтық етпейді // <https://egemen.kz/article/199923-zafer-kibar-abay-dgoly-barlyq-tilge-qayta-audarylsa-da-artyqtyq-etpeydi>

2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 1-том: Мақалалар, пьесалар. 1917–1920. –464 б. – Б. 29-32

3. Дереккөз: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B4%D0%B5,%D0%9B%D0%BE%D1%82%D1%84%D0%B8>

«БАБЫРНАМА» - ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ОРТАҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Жеменей И.,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
университетінің «Тұран-Иран»

ғылыми зерттеу орталығының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация. Мақалада Захиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнамасының» Қазақстан мен Орталық Азияның тарихи-мәдени ортақ құндылығы екендігі қарастырылады. Бабырнама түркі тілінде жазылған түркі тарихының тарихнамасы ретінде қазіргі түркі халықтарының тілдік қазынасы, әрі түркі тілдері бойынша зерттеу жұмысы үшін аса құнды құрал, дереккөз бола алады. «Бабырнама» тарих, тіл, әдебиет, салт-дәстүр, этнос, жағрафия және тағы басқа салаларды қамтыған көлемді еңбек. Оның басты артықшылығы – ортағасырда тарихи оқиғалар жылнама сипатында естелік етіп жазылған бірегей шығарма. Тарихи дерек ретінде ондаған тілге аударылған бұл еңбек түркі тілінің этимологиясын және қазіргі кездегі ортағасырлық түркі сөздерінің түркі халықтары арасындағы қолданысын зерттеп, зерделеуге мол мүмкіндік береді.

Аннотация. В статье рассматривается, что «Бабырнама» Захиреддина Мухаммада Бабыра является общей историко-культурной ценностью Казахстана и Центральной Азии. «Бабырнама» как историография тюркской истории, написанная на тюрки, является лингвистическим сокровищем современных тюркских народов и очень ценным инструментом и источником для исследовательской работы по тюркским языкам. «Бабырнама» объемный труд, охватывающий историю, язык, литературу, традиции, этнос, географию и другие области. Его главное достоинство в том, что это уникальное произведение, написанное в форме хроники исторических событий средневековья. Бабырнама, переведенная на десятки языков мира как исторический документ, дает прекрасную возможность изучить этимологию тюркского языка и употребление современных средневековых тюркских слов среди тюркских народов.

Abstract. The article considers that «Babynam» by Zahiruddin Muhammad Babyr is a common historical and cultural value of Kazakhstan and Central Asia. «Babynam» as a historiography of Turkic history, written in the Turkic language, is the linguistic heritage of modern Turkic peoples and a very valuable tool and source for research work on the Turkic languages. «Babynam» is a voluminous work covering history, language, literature, traditions, ethnicity, geography and other areas. Its main advantage is that it is a unique work written in the form of a chronicle of the historical events of the Middle Ages. Babynam, translated into dozens of languages «of the world as a historical document, provides an excellent opportunity to study the etymology of the Turkic language and the use of modern medieval Turkic words among the Turkic peoples.

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр адамзат тарихының саяси-қоғамдық, мәдени-әдеби салаларында өзіндік өшпес із қалдырған тұлға. Ол 1483 жылдың 14 ақпан айында Әндіжанда Ферғана уәлаятында туып, 1530 жылдың 26 желтоқсан айында Аграда қайтыс болды. Бабыр ұлы мемлекет қайраткері, ойшыл қаламгер, тарихшы, білімдар, ғалым, ірі қолбасшы, шапағаты мол адам, табиғатты сүйген, өркениетке ұмтылған, жаны нәзік, адамдық қасиет иесі ретінде ерекше тарихи тұлға. Ол Әмір Темірдің бесінші ұрпағы, мәдениет пен өркениетке айрықша көңіл бөліп, атадан қалған қасиет ретінде өзі де, әулеттері де, адамзат тарихында әдебиет пен өнерде мәңгілікке өшпес із қалдырған жан. Сондай-ақ Бабыр қазақ хандығының құрылған датасын шамалап жазған «Тарих-и-Рашиди» кітабының авторы Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлаттың туған бөлесі болады. Мырза Қайдардың әкесі Мырза Мұхаммед Үсейін көреген оның тоғыз жасқа толар-толмас шағында Мұхаммед Шейбани тарапынан 1508 жылы Гератта өлтірілді. Сөйтіп Мырза Қайдар тұл жетім қалғанда Бабыр оны өз қамқорлығына алып үш-төрт жыл жақсы қомқор болып, оны тәрбиеледі. Сосын өзінің сұрауы бойынша нағашы атасы Саид ханның жанына кетіп, жиырма төрт жыл оның қолында жан-жақты білім мен әскери өнерді үйреніп өсті. Саид хан Тибет жорығында 1533 жылдың 9 шілдесінде тұңшықпа ауруынан қаза тапты. Оның орнына баласы Рашид хан Жаркентте таққа отырған соң Мырза Қайдардың жауларының өсектері бұрынғы жанашыр ұстазы мен туыстарына қарсы шыға бастады. Сол себепті Мырза Қайдар Тибетте жүрген жерінен Үндістанға аттанып Бабырдың ұлы Құмаюн патшаны паналап, оның қолдауымен Кешмирді жаулап, патшаның атынан ол өлкені қаза тапқан 1551 жылына дейін билеп тұрды. Сондықтан Мырза Қайдардың өмірін, әкімдігі және шығармашылығын Бабыр мен оның ұрпақтарынан бөлек қарастыру мүмкін емес. Өйткені Мырза Қайдарды тұл жетім қалғанда Бабыр өз қамқорлығына алып бірнеше жыл бағып, тәрбиелеп, есін жиюға мүмкіндік берген болса, Саид хан қазасынан кейін оның ұлы Рашид ханның қуғынына ұшырағанда Бабырдың ұлы Құмаюн оған сүйеніш болды. Құмаюнның қолдауымен Кешмирді билеп, сонда Бабырнама кітабын оқып, соған еліктеп өзінің ғұмырнамалық «Тарих-и-Рашиди» кітабын парсы тілінде жазып шықты. Осылайша Орта Азияның екі ғасырлық беймәлім беттері түркі және парсы тілдерінде хатталып бүгінге жетті. Сондықтан Бабырнама мен Тарих-и-Рашиди еңбектері моңғол мен түркі тарихының ортақ жәдігері іспеттес. Сондай-ақ Бабырнама түркі тілінде жазылған түркі тарихының жалғыз тарихнамасы ретінде қазіргі түркі халықтарының тілдік қазынасы әрі түркі тілінің зерттеу жұмысына аса құнды құрал бола алады.

Көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым, ақын Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың (1483-1530) «Бабырнама», «Диуан», «Аруз рисаласы», «Мүбаиын» атты ханәфи фикһы негізінде жазған мәснәуи және Қожа Аһмет Аһрардың «Рисалейе Вәлидие» атты еңбегін парсышадан түркі тіліне тәржімалап, мұраға қалдырған аса құнды шығармалары бар. «Бабырнама» тарих, әдебиет, салт-дәстүр, этностар, жағрафия, тіл тағы басқа салаларды қамтыған еңбек ретінде ерекшеленіп тұр. Оның басты артықшылығы: біріншіден - ортағасырда түркі тілінде жазылған бірегей тарихнама, екіншіден – 1494-1529 жылдар аралығындағы тарихи оқиғаларды жылнама сипатында естелік етіп жазған. Бірақ 1510, 1511, 1512, 1513, 1514, 1515, 1516, 1517 және 1521, 1522, 1523, 1524 жылдардағы жазбалары қазірге дейін айналымда жоқ. Неге? Ол жылдардың оқиғалары жазылмаған ба? Әлде жазылып, жоғалып кеткен бе? Деген сұрақтар жауапсыз қалып келе жатыр. Аталған жылдары 1494-1503 Фарғакна, 1503-1520 Кабул, 1520-1529 жылдар аралығында Үндістан тарихын баяндаған. Үшіншіден - түркі тілінде жазылған болса да, тарихи дерек ретінде ондаған өзге тілге аударылған. Төртіншіден - түркі тілінің этимологиясын, ортадағы қолданысын және қазіргі кездегі ортағасырлық түркі сөздерін түркі қауымдары арасында қалай қолданыста екенін зерттеп, зерделеуге мол мүмкіндік береді. Сондай-ақ қазақ пен қазақы сөздерінің түп төркінін ұға алуымызға септігін тигізеді.

Бабыр мен Бабыр ұрпақтары Үндістанда 1525-1862 жылдары Бабыр империясын құрып, билік жүргізген жалғыз түркі нәсілі. Оның Үндістан жорығына көптеген түркі және өзге тайпалар қатысқан. Солардың қатарында қазақ сардарларының орны айырықша.

Бабыр шығармасының «Кабул оқиғалары» атты тарауларында көптеген тайпалардың аты аталады.

Енді Бабыр заманындағы Кабул уәлаятындағы сан-алуан ру-тайпалардың есімдерін атап көрелік:

Түріктер (اتراک), аймақ (ایماق), арабтар (اعراب), дәри тілділер (دری زبانان), пәрашы (پراچی), бәрки (برکی), некдери (نکدری), пәшаи (پشایی), өзбектер (اوزبکان), ұғлағшы (اوغلاغچی), ұйғыр (اویغور), емектас (ایمکداش), барин (بارین), бәдахшандық (بدخشانیان), барластар (برلاسها), бәлүчтер (بلوچان), бәнгеш (بنگش), баһарлу (بهارلو), бекжек (بيکچیک), бек тархандар (بيک ترخانان), бегиалдар (بيگيالها), тәрхандар (ترخانيان), түрік (ترک), түрікмен (ترکمان), түркмен қарақойлы (ترکمان قراقويونلو), тоқшы (توقچی), түмен сағәриші (تومن ساغريچی), түмен моғол (تومان مغول), жет (جت), жуд (جود), жынжуһа (جنجوها), жарас (چراس), шеркеш (چركس), шағатай (چغتای), шекрек (چركس), шударлықтар (چودريها), сәрсенбілік (چهارشنبهی), хорасандық (خراسانی), хәрылшы қызыр хейіл (خرلچی خضر خيل), хатаи (خطای), хугиани (خوگيانی), дұғлат (دوغلات), термез сейіттері (سیدان ترمذ), сығаншы (سیقانچی), шыму хейіл (شمو خيل), иса хейіл (عیسی خيل), ғәлші (غلچی), ғури (غوری), фәрмел (فرمل), қыпшақ (قیبچاق), қарақойлы (قراقويونلو), қазақ (قزاق), қалмақ (قلماق), қошын (قوجين), һазара қауымы (قوم هزاره), қызылбас (قىزىل باش), қызылбастар (قىزىلباشيان), кабулдықтар (کابلينان), көре кетри (كوره كتری), Көкілтас (كوكلداش), гушыран (گوچوران), лүлиан (لولينان), материдтіктер (ماتريديه), моғол (مغول), моғолдар (مغولان), маңғыт (منغت), мәһменд (مهمند), мыңдық (мигилгич), нарын (نارين), некөз (نكوز), нуһани (نوحانى), ниязи (نيازى), никдари (نيكدری), нилабтықтар (نيلابيان), һазара (هزاره), түрікмен һазаралары (هزاره های ترکمان), сұлтан мәсд һазаралары (هزاره سلطان مسعودی). Бабыр жоғарыда бір қауым немесе тайпа аты ретінде жазыпты. Анығы «қазақ» қауымы ұлттық-этникалық, қоғамдық, мәдени, саяси, экономикалық сатыларды өткізіп, ұлт қауымдастыққа айналды. Қауымдардың саяси-экономикалық қуаты жеткіліксіз болған жағдайда ұлтқа айналуы екіталай.

ЗӘҺИРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

(1483-1530)

Нәсіреддин Номаион

(1508-1556)

Жалаледдин Мұхаммед Акбар

(1542 - 1605)

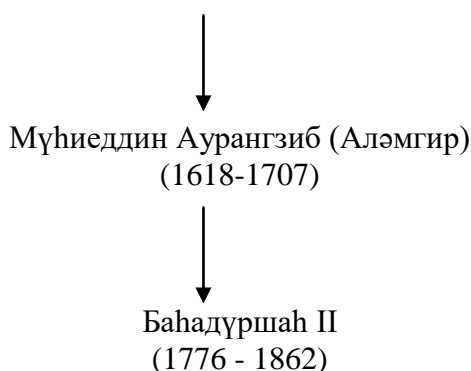
Нүреддин Мұхаммед Жаһангир

(1569 - 1627)

Шаһабеддин Мұхаммед Шаһжаһан

(1592 - 1666)

Қазақ және қазақы һәм алаш сөздері жайында

Бабырнама еңбегі «алаш» сөзінің қайдан шыққанын жазған. Алаш сөзі Сұлтан Әбусаид мырза әулеттерінің бірі Сұлтан Маһмұд туралы жазғанда тілге тиек болады. Онда: (سلطان محمود خان دين كچيك سلطان احمد خان ايدى كيم آله خانغه مشهور دور الچه نينگ وجه تسميه سى مونى دبرلر كيم قلماق و مغول تىلى بيله اولتور گوچى نى الاجى دبرلار. قلماق نى نيچه قاتلا باسيب قالين كيشى سين قيرغان اوچون الاجى ديدى. كثرت استعمال بيله الچه بولوبتور. بو تاريخ ده خان لار نينگ ذكرى مكررا تقريب بيله كيلگوسيدور وقايع و حالات لارى اندا لار دا منكور «Сұлтан Маһмұд ханнан кіші баласы Сұлтан Аһмет хан еді, ол Алшы ханға мәшһүрдүр»). Алшы аталу себебі жайлы: «Қалмақ пен моғол тілдерінде өлтіргішті Алашы деген. Қалмақты неше қайта басып, қалың жұртын қырғаны үшін Алашы депті, көп қолданыла келе Алшы болып тұр» /14/ деген. Алаш атауын осы себепке байланысты болжаған Бабыр – «алаш» сөзінің шығу түбірін алғаш зерделеген ғалым. Осы жайды Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты жазбасында: «Аһмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рахымсыздығына қарай «Мынау бір алашы болдығой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабыр нәмада» солай жазылған. Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «алаш-алаш» болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен» (11-157)

Бабыр Қазақ хандары Әдік сұлтан мен Қасым ханды былай еске алады: «Өзгеден кіші, тағы бір қыздан үлкен Сұлтан Нигар ханым еді. Оны Сұлтан Маһмұд мырзаға ұзатқан-ды. Мырзадан Сұлтан Уайыс атты бір ұлы болды. Оның әңгімесі осы тарихта келтіріледі. Сұлтан Маһмұд мырза өлгеннен кейін Нигар ханым ұлын алып, ешкімге хабар қылмай Ташкентке, ағаларына барып еді. Шейбани хан Ташкент пен Шаһрохие қалаларын басып алғанда Нигар ханым он-он екі моғол нөкерімен қашып Әдік сұлтанға барды. Бірнеше жылдан соң Әдік сұлтанға тиді. Ол Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен, қазақ сұлтандарының бірі болған. Әдік сұлтаннан екі қызы болды. Бірінің Шейбан сұлтандарына және бірін Сұлтан Саид ханның ұлы Рашид сұлтанға берді. Әдік сұлтаннан соң Қазақ ұлысының ханы Қасым хан болды. Әңгімелерге қарағанда, Қазақ хандары мен сұлтандарының арасында ешкім ол ұлысты Қасым хандай берік қолға алып билеген емес. Ерікті әскері үш жүз мыңға жуық болған. Қасым хан өлген соң Нигар ханым Қашғарға, Сұлтан Саид хан қасына келді». Бабырдың Қазақ хандығы жайын жақсы білгенін жоғарыдағы әңгімеден байқауға болады.

Біз осы басылымда «Бабырнама» кітабының түпнұсқалық түркі тіліндегі мәтіні мен сөйлем құрылымын қаз-қалпында беруге тырыстық. Шындығына келгенде, мәтіннің санаулы сөзін қазақшаға бейімдеп аударғанда бәрі түсінікті болады. Бабыр тілін бүгінгі заманда бізге жатсындырған екі себеп бар: біріншісі – арадан ғасырлар өткендігі, екіншісі – осы уақыт аралығында екі түрлі графикамен таңбаланып кеткендігі болып тұр.

Бабыр Қазақ хандығын жақсы білген. Оған Қасым ханға берген бағасы дәлел. Бабырдың

Қасым ханға ондай баға беруі – аса маңызды һәм шындықтың тарихи мәйегі. Өйткені біріншіден, Бабыр патша – Қасым ханның замандасы, екіншіден, Бабыр негізін қалаған тарихта теңдесі жоқ ұлы империясы жүздеген жылға жалғасып, адамзат мәдениеті мен руханиятына баға жетпес жәдігерлер қалдырған тұлға ретінде Қасым ханға берген бағасының айырықша мәні бар. Сол себептен Қасым ханның Қазақ хандығындағы ерекше орнына тереңірек көңіл бөліп, зерделеуге тиіспіз. Оның бір айғағы Қасым хан қыпшақ даласын түгелдей Қазақ хандығының иелік етуіне жол ашты.

Бабыр аталған кітабында «қазақ» сөзін түрлендіріп, әртүрлі мағынада қолданған. Мәселен: «еркіндік сүйгіш», «халықшыл» сынды ұғымдарға сыйдырып пайдаланған. Солардың бірсыпырасы мынадай:

«ایکینچی قیز مینیگ والد م قتلق نگار خانیم ایدی. اکثر قزاق لایق لار دا و فترت لارده مینیگ بیلان بیله ایدی لار»

«Екінші қыз менің анам Құтлық Нигар ханым еді. Көбінесе қазақлықтарда таққа таласып бүлік шыққанда менімен бірге еді».

Бұл сөйлемде анасы Құтлық Нигар ханымның автормен *қазақлықтарда* бірге болғанын ескерсек, Бабыр анасын қарақшылық пен барымта жасауға өзімен бірге алып жүрмесі анық. Сондықтан «қазақ+лық» аталған мәтінде орталық биліктен шеттеп, еркін жүрісті меңзейді. Бұл жайт үш себепті орын алуы мүмкін: бірі – таққа таласқан қарсыластың қуатты болуынан даланы пана тұтып, қашқын күйде жүруі. Екіншісі – орталық билікке бағынғысы келмейтіндер далада аң аулап, сәтті уақытын күтіп тіршілік ете тұруы. Үшіншісі – болмыс-табиғаты қалалық тіршілікті сүймейтін жандар, қазақылық өмір салтын ұстанады. Олар – даладағы еркін өмірді қалайтын адамдар. Мұндай жайттар «Тарих-и Рашиди» кітабында да жазылған.

Бабыр тағы да әкесінің әмірлерін таныстырып баға берген тұсында «қазақ» сөзінің тіркесін былай қолданған: «...Тағы бірі Қасымбек еді. Қаушын (ру) еді. Бұрынғы Әндіжан қосынының бектерінің бірі болған. Асанбектен соң менің жанымда билік иесі болды. Өмірінің соңғы кездерінде билігі мен беделі артты және өксімеді. Мәрт кісі еді. Бір мәрте Касан өңірін шапқан өзбектің артынан барып жайпап тастаған. Омар Шейх мырза қасында қылыш сермеп жүрген-ді. Иасы кешіті (өткелі) ұрысында да жақсы шабысты. Қазақлықтарда Мәшһа тауынан Сұлтан Маһмұд ханның қасына бармақ ниетін қылғанда Қасымбек айырылып, Хұсрау шаһ қасына кетті. Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөз тіркесі «еркін өмір салтындағы далалық» деген ұғымды білдіреді. Бұл адамдар өмірден шаршап-шалдыққанда жайлауға барып демалып, бой жазған жағдайды меңзейді. Екінші жағынан түркілер қаншалықты қалада тұрса да далаға, оның еркін өміріне сағынышы жоғалмаған. Сондықтан «Бабырнама» кітабын өзге тілдерге аударма жасаған аудармашылар «қазақлық» сөзін «барымта» деп бір сарында аударма берген. Бұл – бір сөздің түрленіп, бірнеше мағынада қолданылғанына көңіл бөлмегеннен туындап отырған жайт. Өйткені «қазақлық» тіркесін барлық жерде «барымта» деп тәржімаласақ, Бабыр патша барымтаға барып жүрген болса, оның есімі ұлы патша қатарында ұлы барымташы деген атпен де танылар еді. Барымта жасау – Бабыр табиғатына жат қылық.

«Қазақылық» тіркесін Бабырдың мына сөйлемінен қарайық. Онда: «...Тағы бірі Уәйіс Лағәри еді. Самарқандтық Тоқшы елінен еді. Омар Шейх мырза қасында соңғы кездерде өте жақын жүрген еді. Менімен бірге қазақлықтарда жүретін. Ақыл-парасаты жақсы еді. Біршама бүлікшіл еді», – деп жазған. Бұл мәтінде де «қазақлық» барымташылық мағынадан алыс тұр. Себебі олжасы жоқ бұл қандай барымташылық? Бабыр барымтаға шыққан болса қай жерге барымта жасап, қандай мал-мүлікті олжалағанын бір рет болса да айтар еді.

Бабыр Сұлтан Аһмет балаларының жайын жазғанда «қазақлық» сөзін тағы да қолданады. Онда: «...Үшінші қызы Айша Сұлтан бегім еді. Бес жасында Самарқандқа келгенде маған атастырған еді. Соңыра жорықтарда Хожәндқа келді, алып едім (үйленген едім). Самарқандты екінші рет алғанда бір ғана қызы болып еді, неше күннен соң тәңірі рақметіне барды. Ташкенттің бүлігінен бұрынырақ әпкесінің түрткісімен менен шықты (ажырасты)». Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөзі «жорықтар» дегенді меңзейді. Бәлкім, партизандық тұтқиылдан жасалатын

жорықтар болып тұрған. Бабыр осында Айшаның жалғыз қызы болғанын «бір ғана қыз» деп береді.

Бабыр Сұлтан Әбу Саид мырзаның балалары жайын айтқанда:

«اوچونچى قزاق ببيگيم ايدى»

«*Үшінші Қазақ бегім еді*», – деп жазды.

Бабыр кітабының тағы бір тұсында «Қыпшақ» деген жазылады. Онда:

«خسرو شاه ايدى تركستان ليق قچاق دين دور»

«*Хұсрау шаһ еді, ол түркістандық қыпшақтан дүр*», – делінген.

Осы Қыпшақ тайпасы кейінгі тарихта қазақ халқының құрамындағы бір ру болып аталады. Сол кезде қазақ халқынан бөлек тарихнамаларда аты аталып жүрген ру-тайпалар кейін қазақ құрамына енгенін көреміз. Бұл жайтты дерекпен зерделесек, «қазақ» сөзінің этимологиясын анықтауға септігін тигізеді. Ал Түркістан түркі тайпаларының біртұтас ел болғандығының атауы еді. Өйткені тарихшылар Түркістан атауын тілге тиек еткенде түркі елін меңзейді. Сондықтан Қазақ елі тарихи Түркістан кеңістігінің бір бұтағы болып, жаңаша атаумен тарихи арнасында өз Елдігін атажұртында жалғастырып келеді.

Бабыр еңбегінде 1496 жылғы оқиғаларды баяндағанда «қазақ жігіттер» деген тіркесті қолданған:

«تولون خواجه مغول نى ايکى اوچ يوز قزاق ببيگيت لار بيله ايلغار بياردوک»

«*Төлен қожса моғолды екі-үш жүз қазақ жігіттермен жорыққа аттандырдық*».

Бұл мәтіндегі «қазақ жігіттер» сөз тіркесіне зер салғанда «қазақ» сөзі «партизандық іс-қимылға шындалған ерікті жауынгер» дегенге саяды. Бабыр «қазақ» сөзін осы мағынада қолданғанын кітаптың тағы бір тұсында көреміз:

«تولون خواجه اتلیق بارین نینگ مردانه و سرآمد و قزاق ببيگيت لار يدين ايدى. آتام غمر شيخ ميرزا رعایت قیليب ايدى و

هنوز رعایت قیلماق ته ايدى. مین خود تربیت قیليب ببيگ قیليب ايديم. عجب مردانه و قزاق ببيگيت ايدى. رعایت ارزنده سى ايدى»

«*Төлен қожса атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жанашырлық қылып еді, қазір де жанашыр болып жүр. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Ғажап ер және қазақ жігіт еді. Жанашырлыққа лайықты еді*».

Бабыр біз негізге алған түркі тілінде жазылған «Бабырнама» кітабының 86 және 88-беттерінде де «қазақ+лық» тіркесті қолданған. Сонымен бірге моғол ұлысы туралы өз көзқарасын білдірген. Онда:

«مينينگ آنم قاشيدا مينگ بيش يوز ايکى مينگ گا يايوق مغول اولوسى دين بار ايدى. ينه حصاردين حمزه سلطان و مهدي

سلطان و محمد دوغلت الار بيله اوهمونچه چاغليق مغول كيليب ايدى: هميشه يمانليق و بوزوقچى ليق مغول اولوسى دين بولاكيگاندور»

«*Менің анамның қасында мың бес жүз, екі мыңға жуық моғол ұлысынан бар еді. Тағы һисардан Әмзе сұлтан, Мехди сұлтан және Мұхаммед дұғлат. Олармен бірге де соншалық моғол келіп еді. Қашанда жамандық пен бұзақылық моғол ұлысынан болатұғын*», – делінген.

Осы тұста моғол ұлысына қатысты Бабырдың берген бағасына тоқтаған себебіміз: ол моғол, қазақ, тағы басқа ұлыстарды бір-бірінен ажыратып, оларға өз көзқарасын анық білдіріп отырған. Мұнда Бабыр өзінің моғол еместігін нақтылап тұрса да, еуропалық ғалымдар оның Үндістанда құрған империясын Моғол империясы деп атағанының жөні жоқ екенін көрсетеді. Оларға Бабыр империясын Моғол империясы деудің не қажеті болған? Екінші мәселе – парсы және түркі тарихшылары Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарын «моғол» деп жазады. Ал қазақ ғалымдары оны моғол, моңғол, монғұл, моңғұл, тағы басқа түрлендіріп жазып жатады. Оны қалай түсінеміз? Тарихта бір шындық бар. Ол жаулаушы ел ұдайы жаулап алған жергілікті күшті елдің құрамына еніп, ассимиляцияға ұшырап, сол елдің болмысының бір бөлшегіне айналып отырған. Еуропалықтар, арабтар, парсылар һәм түркілер осындай тарихи процестерді басынан өткізіп, талай рет өзге ұлыстарды өз құрамына енгізіп, бойына сіңіріп отырды. Сондай заңдылық негізінде Түмен Балтабасұлы (1884–1957): «Бұл жерден кімдер кетіп, кім қалмаған?! Қара жер қаза жетсе кімді алмаған?! Қызылбас, Қытай, Қыпшақ, Қырым, Қырғыз, Айладыр

алтау болса, Қалмақ жетеу – Ерлерден ертедегі қалынған жер», – деп жырлағандай, қазақ халқы да жеті жұртты өз бойына сіңіріп келді.

Бабыр тағы бір әңгімесінде:

«اندجان دا قيشلاماق دين غنيم كيشى سى گا هيچ ضرر و آسيبى بيتماس بلکه او غورليق و قزاق ليق بيله کوچلاتماكى نينگ احتمالى باردور»

«Әндіжанда қыстаудан жаудың кісісіне еш зарары мен зияны тимес, бәлкім, ұрлық пен қазақылықпен бірге күшейіп кетулерінің ықтималы бар», – деген еді. Сондай-ақ:

«اوشبو قيشلاق ته ايكاندا خداى ببردى تو غچى كيم يانگى رعایت قیلیب بیگ قیلیب ایديم. ايکى اوچ قاتلا توشوب تنبل نينگ قراغينى باسيب باشلار كيسيب كيلتوردى. اندجان و اوش نواحى سيدين هم قزاق ييگيت لار : عيارليق بيله تينماى باريب ايلقى لارين سوروب كيشى لارين اولتوروب بسيار عاجز قيلدیلار»

«Сол қыстауда болғанда Құдайберді Тоқшыға мейір-шапағат көрсетіп, бек қылып едім. Ол екі-үш рет қайта барып Тәнбәлдің қарсылығын басып, басын кесіп алып келген. Әндіжан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әшиарлықпен тынбай шабуылдап, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын». Бабыр жоғарыдағы үзінділерде «қазақты», «әиар» сөзімен балама сөз етіп қолданған. «Әиар» сөзіне парсы түсіндірме сөздіктерінде былай анықтама берілген: «әиар – шапшаң, батыр, зерек, епті, жасампаз және сиқыршы адам. IX ғасырда керуен жолын кесіп, алған олжаларын халық игілігіне жаратып жүретін мәрт, жауанмәрт, жауынгер, батыр». Жақып ибн Лейс Саффар есімді әиар 868–878 жылдары әиарлар топтарының қолдауымен Бағдаттағы халифаға қарсы шығып, Иран мен Ауғанстан аймақтарындағы Кабыл, Герат, Керман және Фарс территориясын халифатқа бағынбайтын дербес, өз билігіндегі ел деп жариялады. Сөйтіп Иранның шығыс өңірінде орналасқан Систанда Зэрәнж қаласын астана етіп, алғаш рет халифаттан тәуелсіз саффари үкіметін құрды.

Бабыр өз шығармасында «қазақ» сөзін молынан қолданып, лексикалық мағынасын зерттеп-зерделеуге зор мүмкіндік береді. Оның еңбегінде кездесетін «қазақ» сөзінің тізімі әрі қарай жалғаса береді. Тек қана осы тұста Бабырдың айтқан ойынан ой туып, бір ұрымтал сөздің реті келіп тұр. Бабыр Үндістан елін жаулап алғандығы туралы айтқанда, ол елдің өткеніне біраз көз жүгіртіп, кітабында былай жазған:

«حضرت رسالت زمانيدين بو تاريخ قه چه اول يوز پادشاه لارى دين اوچ كيشى هندوستان ولايتيغه مسلط بولوب: سلطنت قیلیب تورلار. بير سلطان محمود غازى و اولادى هندوستان مملکتى دا مدت مدید سلطنت تختى غه اولتوروب تولار ايکينچى سلطان شهاب الدين غورى و قول لارى و توابعى كوب ييل لار بو ممالک دا پادشاه ليق سوروبتورلار. اوچونچى مين دورمين»

«Әзіреті Рәсул заманынан бұл тарихқа дейін жүздеген патшадан үш кісі Үндістан уәлаятын жаулап, салтанат құрған. Бірі – Сұлтан Маһмұд Ғазналық және әулеттері Үндістан мемлекетінде ұзақ уақыт патша тағында отырған. Екіншісі – Сұлтан Шаһабеддин гури мен айналасындағылар көп жыл бұл мемлекетте патшалық құрды. Үшіншісі мен дүрмін».

Бабыр осы мәліметті бере тұрып, Үндістан тарихына шолу жасап, пікір білдіреді. Онда ол:

«ولى مينينگ ايشيم اول پادشاه لارنينگ كا اوخشلماس: نى اوچون كيم سلطان محمود هندوستان نى كيم مسخر قيلدى: خراسان تختى انينگ تحت ضبطى دا ايدى و خوارزم و دارالمرز سلاطينى انگا مطيع و منقاد ايدى. سمرقند پادشاهى انينگ زير دستى ايدى: چريكى ايکى لك بولماسا خود بير لك ته نى سوز ايدى. ينه غنيم لارى راجه لار ايدى. تمام هندوستان بير پادشاه دا ايملس ايدى. هر راجه بير ولايت ته اوزباشى چه پادشاه ليق قيلور ايدى»

«Бірақ менің ісім ол патшалардікіне ұқсамайтын, не үшін десек Сұлтан Маһмұд Үндістанды жаулап алды, Хорасан тағы оның билігінде еді және Хазем шекаралас сұлтандар оған бағынышты болған. Самарқанд патшалығы оның қол астында еді. Ерікті әскері екі жүз мың болмаса да өзі бір жүз мыңды құрайтын. Әрі жаулары ражалар еді. Бүкіл Үндістан бір патшалық емес-ті. Әрбір ража бір уәлаятта өз басына патшалық құрған еді».

Бабырдың әңгімесіне мұқият зер салғанда бүгінгі біртұтас Үндістан атты ірі мемлекеттің түркі патшаларының сол елге жасаған жорықтары әрі өктем саяси билігінің арқасында ражаларын біріктіріп құрған бір ел екендігін байқаймыз.

Дәл осылай Қытай, Ресей, Мысыр және мұсылман Таяу Шығыс, Еуропа елдерінің біртұтас ел болып бірігуіне түркі билеушілері әсер етті. Бабыр түркімін деген сынай танытып түркі

әдебиетінің теориялық еңбегін жазды, түркі тілін дамытып, сол тілде прозалық, поэзиялық шығармалар жазды. Сол себепті оның өмірлік жетістіктері мен шығармалары барлық түркітөктес халықтың ортақ қазынасы іспеттес. «Түркілік» ұғым барлық түркітөктес халық үшін тарихи-саяси хәм рухани-мәдени тұрғыдан маңызы зор.

Біз «қазақ» сөзінің шығу тегіне зер салып, зерттегенде Абай Құнанбайұлының пікірін де ескергеніміз жөн болар. Абай: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» әңгімесінде көп жайтты айтқан. «Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазды. Асыл түбі қазақтың – сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін-өзі біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес», – деген пікіріне қарағанда Абай Нәдір шаһ Афшар (1100–1160 хижри қәмәри, 1688–1748 милади) заманында өмір сүрген тарихшы Әбуасан ибн Мұхаммед Әмин Гүлістане жазған «Можмәл-от-Тәуарих» атты кітабын оқығанға ұқсайды. Өйткені Абай алыстан сермеп, «қазақ» сөзінің тарихын VII–VIII ғасырларда Ислам дінінің түркі даласына келуімен ұштастырып, маңғұлдан шыққандығына тоқтаған.

«Бабырнамадағы» түркі сөздер термині жайында: «Бабырнама» сөздігін жасап жатырмын. Оны жасауда сөздерін этимологиялық тұрғыдан әуелі төрт топқа бөлдім. Онда: 1. Түркі 2. Парсы, 3. Араб, 4. Өзге тілдердегі сөздер.

Ал түркі сөздерді де төрт топқа бөліп қараған жөн деп санадым. Онда:

Түркінің ескі сөздері:

1. Талау /5/ (تالاپ)
2. Басу /5/ (باسيب)
3. Асыра /3/ (اسرو – اسرو كوپ)
4. Ұлғай /3/ (اولغاييب)
5. Жуық /3/ (ياووش)
6. Жуық /3/ (ياووق)
7. Қоршаған /4/ (قاباغان)
8. Қуғыншы /4/ (قاوغونچي)
9. Қасында /4/ (قاشيدا)
10. Аймақ /5/ (ايماق)
11. Черик, жауынгер /4/ (چريك)
12. Қоршады /8/ (قاباب توشتي)
13. Күндіз-түні /8/ (كيجه و كوندوز)
14. Төменірек /9/ (قويي راق)
15. Ара қонып /9/ (ارا قونوب)
16. Тысқары /10/ (تاشقاري)
17. Түсірді «кұлатты» /10/ (توشوردی)
18. Ішінен /10/ (اچكاردين)
19. Жүздеді «бет алды» /10/ (يوزلاندى)
20. Жарасып /10/ (ياراشيب)
21. Екі қайта /10/ (ايكي قاتلا)
22. Ала алмай /11/ (الا الماي)
23. Жеткенде /11/ (يبتگاندا)
24. Алаңқай /12/ (اولانگ)
25. Ілгері+рек /13/ (ایلگار+راك)
26. Қолға түсті /13/ (ايلىك كا توشتي)
27. Баршасы /13/ (بارچه سي)
28. Именбей /13/ (ايمانماي)

Қолданыстағы түркі сөздер:

1. Өтер /3/ (اوتار)
2. Үшін /3/ (اوچون)
3. Бұзықтық /3/ (بوزوغلوق)
4. Мұнша /4/ (مونچه)
5. Қалың /4/ (قالين)
6. Жарак /4/ (ياراق)
7. Соншалықты /4/ (مونداق)
8. Тұту /4/ (توتوش)
9. Елші /4/ (ایلچی)
10. Кішік, кішкентай /3/ (کيچيک)
11. Және /4/ (يانا)
12. Жемек-кимек /4/ (بيماک کييماگ)
13. Өз /4/ (اوز)
14. Өзге /4/ (اوزگا)
15. Мойын /5/ (بويين)
16. Тура /6/ (توغرى)
17. Жағасында /6/ (ياقاسيدا)
18. Өте алмады /6/ (اوتنا المادى)
19. Қарай /6/ (سارى)
20. Жоғары /6/ (بوقارى)
21. Бағыт /6/ (باقا)
22. Орта /6/ (اورتا)
23. Жорыққа жіберді /6/ (ایلغار بيباردى)
24. Үстіне /6/ (اوستيگا)
25. Су, өзен /6/ (سو)
26. Бірікті /7/ (بيркиنتى)
27. Қылыш /7/ (قليچ)
28. Түсіріп /8/ (توشوروب)
29. Төсек /8/ (توشک)
30. Түсіп /8/ (توشوب)
31. Көрістім /8/ (کوروشتوم)
32. Отырғыздым /8/ (اولتور غوزدوم)
33. Оң қол /8/ (اونگ قول)
34. Барша /8/ (بارچه)
35. Тұру /7/ (تورماق)
36. Таппай /7/ (تاپماى)
37. Кейін /7/ (کييين)
38. Жетіп /7/ (يتيب)
39. Қашып шықты /8/ (قاچيب چقتتى)
40. Қашырды /8/ (قاچوردى)
41. Жылдам /8/ (ايلدام)

42. Таң атқанша /9/ (تانگ آتقونچه)
43. Ұлық-кішік /9/ (اولوغ-کيشيک)
44. Жақсы-жаман /9/ (يخشى-يامان)
45. Атанып /9/ (آتيقيب)
46. Алғы /9/ (آلغو)
47. Жылады /12/ (بيغلادی)
48. Ұмыттың /12/ (اونوتونگ)
49. Бағыштапты /12/ (باغيشتاپتور)
50. Жалғыз /13/ (يالغوز)
51. Мойнын ұрдырды /13/ (بوييغه اوردوردی)
52. Шарап ішпек /13/ (چاغير ايچماک)
53. Тәңіріден қорықбай /13/ (تينگرى دين قورقماي)

Түркіленіп кеткен сөздер:

1. Нөкер –п /3/ (نوکر)
2. Тағам –а /3/ (طعام)
3. Пасық –а /3/ (فاسق)
4. Опа –п /3/ (بي+وفا)=опа+сыз
5. Гапыл- а /6/ (غافل)
6. Арам –а /3/ (حرام)
7. Халық –а /3/ (خلق)
8. Дүние –п /3/ (دنیا)
9. Тамам –а /3/ (تمام)
10. Қиямет –а /4/ (قيامت)
11. Лағнат –а /4/ (لعنت)
12. Ғайбат –а /4/ (غيبت)
13. Тағайын – а /6/ (تعين)
14. Ғайып –а /6/ (غيب)
15. Тәжірибе – а /6/ (تجربه)
16. Хабардар –а+п /7/ (خبردار)
17. Мәшһүр –а /8/ (مشهور)
18. Тағзым –а /8/ (تعظيم)
19. Көзе –п /8/ (كوزه)
20. Құптан намаз- п /9/ (نماز خفتن)
21. Опасыз –п /9/ (بي وفا)
22. Апсана –п /9/ (افسانه)
23. Дәл –а /12/ (دال)
24. Сыр –а /12/ (سر)
25. Сәрсенбі-п /12/ (چهارشنبه)
26. Рамазан-п /12/ (رمضان)

Қосарланған сөздер:

1. Түркістан+дық –т+ п +т /3/ (ترکستان ليق)
2. Рұқсат+ тіледі- а+т /9/ (رخصت تيلادی)
3. Сардар+лық –а+т /9/ (سردارليق)
4. Бір + пара –т+п /10/ (بير پاره)
5. Ғашық+тық –п+т /11/ (عاشق+ليق)

Ескерту: Біз осы Бабырнама еңбегінде түркі сөздерін төрт топқа бөліп қарастыруда бірнеше себеп бар. Біріншісі - түркінің ежелгі сөздер тобында кейбір сөздер қазіргі заманда қазақшада қолданыста бола тұра өзге түркі тілдерінде қолданыстан шығып қалған. Сол себептен оны ежелгі сөздер тобына алдық. Түркі сөздерін төрт топқа бөліп қарастыру шартты түрде болғаны үшін он басқаша бөліп қарастыруға болмайды деген сөз емес. Әсіресе тіл ғалымдары оған жаңаша сипатпен бөліп қарауына жол ашады деп ойлаймыз. Немесе осы ұсынысты қабылдап дамыта, жетілдіре түседі деп үміттенеміз. Осыған орай мысал ретінде айтар болсақ «ұлғаю» сөзі анадолы, өзбек пен әзірбайжан түркісінде қолданылмайды. Екіншіден - бүгінгі түрік тілдес елдерде бәріне түсінікті ортақ сөздер бар. Мәселен «үшін», «өтер», «бұзықтық» сынды сөздер. Бірақ ол сөздердің айтылуы түркі қауымы арасында әр түрлі болып келеді. Әрине оның себептері бар. Ол жайын кеңінен әңгімеге өзек етуге болады. Дегенмен бұл топтағы сөздер айтылуы мен мағыналары жақын және барлық түрік халықтарына ортақ қолданыстағы сөздер. Үшіншіден – араб және парсыдан енген сөздер кейде оның мағынасы шектеліп қолданылады. Мәселен «тамам» сөзі. Ал бұл сөз парсы мен араб тілінде қолданыс аясы кеңірек болып келеді. Сондай-ақ кейбір парсы – араб сөздері біртіндеп қолданыстан шығып жатады. Немесе қолданыс аясы тарыла бастайды. Мәселен «пасық» немесе «опа» сынды сөздер. Төртіншіден – бір өзге тілдің сөзімен түркі тілінің жалғауынан бір қосарланған сөз туады. Мәселен: ғашық парсы сөзін түркінің «тық» жұрнағынан ғашықтық қосарланған сөз туады. Сондықтан тіл ғалымдары «Бабырнама сөздігінен» көптеген бағытта түркінің тілдік ерекшелігі мен түрлі өзгерістері жайында зерттеп, зерделеуге мүмкіндік алады.

Әдебиет:

1. Заһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, Кабыл оқиғалары, баспаға дайындаған: доктор Шафиға Иарқын, Ауғанстан, Кабыл, академиялық басылым басқармасы, «Бәһир» баспасы, 2007, 384 бет.

- Ауғанстанның Мазар Шәріп қаласында «Ұлықбек» баспасынан Һедайәтолла Һедайәт дайындаған түпнұсқалық қолжазбасын қазақ тіліне аудардым. Бұл басылымның айрықша ерекшелігі - бағалы туындының тікелей түпнұсқадан қазақ тілінде тұңғыш аударылып жариялануында және түсініктер, адам, жер-су аттарының көрсеткіштерімен оқырманға қолайлы болып берілуі болып есептеледі. Кітап тарихшы, әдебиетші, тіл ғалымдары, географтар, қоғамдық психология мамандары мен жалпы білім сүйер қауымға арналған.

2. Заһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша қысқартылған аудармасын қазақ тілінде жасаған: Байұзақ Қожабекұлы, «Атабек» баспасы, Алматы, 1993, 447 бет.

3. Заһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, түпнұсқалық түркі тілінен аударған және алғы сөз, түсініктемелер жазған: Ислам Жеменей, Алматы, 2022, 382 бет.

4. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей, «Сенім» баспасы, Тараз Мемлекеттік университеті, 2014, 660+32 бет қосымша.

5. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей, «Оғыз хан» баспасы, Тегран, 2020, 1 кітап, -230 бет.

6. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей, «Оғыз хан» баспасы, Тегран, 2020, 2 кітап, -655 бет. 660+32 бет.

7. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей, «Оғыз хан» баспасы, Тегран, 2020, 781 бет.

8. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат, «Тарих-и-Рашиди», парсы тілінен қазақ тіліне аударған, түсініктеме жазған: Ислам Жеменей, «Қазақ университеті» баспасы, Алматы, 1-кітап, -367 бет. 2-кітап, -450 бет. 2020 ж.

9. «Тарих-и-Рашиди әдеби әлемі», Алматы, 2009, 200 бет,
10. Заһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы, Ташкент, -2017, 687 бет.
11. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. – 2004 – 336 бет.

ЖАҢА КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

*Мұқаметханұлы Н.,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
жанындағы «Қазіргі заманғы Қытайды
зерттеу орталығының» директоры
(Алматы қ., Қазақстан)*

Аннотация. Мақалада ҚКП XX съезінен кейінгі кезеңдегі Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қарым-қатынастарының даму болашағына талдау жасалады.

Аннотация. В статье проведен анализ по внешней политике Китая и перспективам развития взаимоотношений с Казахстаном в период, последовавший после проведения XX съезда КПК.

Abstract. The article analyzes the foreign policy of China and the prospects for the development of relations with Kazakhstan in the period following the 20th Congress of the CPC.

Өткенді уақыт кезеңдері бойынша зерделегенде ғана әрбір тарихи дәуірдің өзіндік ерекшелігін анықтауға болады. Біз бұл мақаламызда қытайлар «жаңа дәуір» деп атаған Си Цзиньпин билігі тұсындағы Қытайдың сыртқы саясатын және Қазақстанмен қарым-қатынасының даму болашағын қысқаша пайымдауды жөн көріп отырмыз

*****

Си Цзиньпин 2012 жылдан ҚХР-ды басқарып келеді, бұдан кейін де басқара беретіні анықталды. Сондықтан Си Цзиньпиннің алғашқы он жылдық сыртқы саясаты және Қазақстанға қолданған дипломатиясынан бұдан кейінгі кезеңде екі ел қатынастарының даму болашағына болжам сасаудың маңызы айырықша деп санаймыз.

2013 жылы қыркүйекте ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Орталық Азияға жасаған алғашқы сапарында алымен Қазақстанға келіп, Назарбаев университетінде «Халықтар достығын нығайтып, көркем болашақты бірге құрайық» деген тақырыпта жасаған баяндамасында, «Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құрайық» деген бастама көтерді. Оның бұл бастамасы негізінде Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» мега жобасы қалыптасты. Бұл Си Цзиньпиннің қытай сыртқы саясатына енгізген жаңа стратегиялық бағыты болып табылады.

Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» жобасын бірінші болып Қазақстан қолдады. 2014 жылы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев кезекті Қазақстан халқына Жолдауында жарияланған «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» [1] атты жаңа экономикалық саясаты, еліміздің инфрақұрылымын дамытуды басты орынға қойды. Сонымен Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» жобасымен сәйкесіп, екі елдің ынтымақтастық қатынастарын жоғары деңгейге көтерді.

Аталмыш жоба аясында Қытайдың Қазақстанға салған инвестициясы мен берген кредиттері көбейді және өндіріс қуаты саласында серіктес жобалар іске асырыла бастады.

2015 жылы 31 тамызда ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ҚХР-ға мемлекеттік сапармен барып, Қытай төрағасы Си Цзиньпинмен келіссөз жүргізді. Екі мемлекет басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы жан-жақты әріптестік қатынастың жаңа кезеңі туралы бірлескен Декларация» [2] жариялады. Сондай-ақ екі ел үкіметтері өндіріс қуаты және инвестиция ынтымақтастығы бойынша үкіметаралық рамкалық келісімшартқа қол қойды. Сонымен Қазақстан өндіріс қуаты саласы бойынша Қытаймен ынтымақтастық қатынас орнатқан әлемдегі алғашқы мемлекет болып саналды. Мұның нақты мысалын елімізде жүргізіліп жатқан «51 жоба» немесе «56 жобадан» көруге болады.

Қытай «Бір белдеу - бір жол» мега жобасын іске асыру үшін Ұлы Жібек жолы бойындағы Азия және Африкадағы дамушы елдерді қамтыған, халықаралық қауымдастықтар мен дамыған мемлекеттерді де тартты механизм қалыптастырды. Сондай-ақ жарты әлемді басып өтетін Ланьюйнаннан Амстерданға созылған логистика дәлізін салды. Міне, осы мега жобаның аясында Қазақстанның қатынас-транспорт тасымалдау жағдайы қатты өзгерді.

Қытайдың Ляньюньган портынан Қазақстанның «Қорғас – Шығыс қақпасы» құрғақ портына тартылған трансұлттық Қытай-Еуропа экспрес жүк тасымал дәлізі 2017 жылы іске қосылды. Сонымен Қазақстанның қатынас-транспорт тасымалдау жағдайы да, халықаралық саудадағы орны мен рөлі де барынша арта түсті. Бұл Қазақстан үшін айтқанда тарихи жетістік болды деуге тұрады. Өйткені Қазақстанның тұйықталған ішкі континенттік мемлекет сипаты мүлде жаңарды. Сондай-ақ Қазақстан тек транзиттік тасымалдан қыруар табысқа кенелетін елге айналды.

Еліміздің халықаралық қатынас-транспорт жағдайының өзгеруі – Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық байланыстарды дамыта түсті. Сондай-ақ екі мемлекеттің бір-біріне экономикалық мүдделігі мен ынтымақтастығы қос елдің саяси-дипломатиялық қатынастары деңгейін өсірді.

2019 жылы қыркүйекте ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ҚХР-ға мемлекеттік сапармен барды, екі ел басшылары «ҚР мен ҚХР арасында жан-жақты мангілік стратегиялық серіктестік Келісіміне» [2, 64 б.] қол қойды. Мемлекет басшысының бұл сапары екі елдің сауда-экономикалық байланыстарының дамуына маңызды рөл атқарды. Бұған нақты мысалдар келтуге болады.

2019 жылы екі жақты сауда көлемі 21,9 млрд АҚШ долларына жетіп, оның алдындағы жылынан 10,6% артты. Оның ішінде Қытайдың Қазақстанға экспорты 12,73 млрд АҚШ долларын құрап, өткен жылдан 12,1% өсті; Қазақстанның импорты 9,26 млрд АҚШ долларына

жетіп, өткен жылдан 8,6%-ға көбейді. Екі тарап саудасының оң сальдосы 3,47 млрд АҚШ долларын құрап, оның алдындағы жылдан 22,7% артты.

Қытайдың кедендік статистикалық деректеріне сүйенсек, 2020 жылғы екі елдің сауда көлемі 21,43 млрд АҚШ долларын құрап, оның алдындағы жылдан 2,6% -ға азайған. Оның ішінде Қытайдың Қазақстанға экспорты 11,71 млрд АҚШ долларды құрап, өткен жылдан 8%-ға төмендеген; Қазақстаннан импорты 9,72 млрд АҚШ доллары болып, алдыңғы жылдан 4,9%-ға өскен. Екі жақты саудада Қытай тараптың оң сальдосы 1,99 млрд АҚШ долларын құрап, өткен жылдан 42,7%-ға төмендеген.

2021 жылы Қытай мен Қазақстанның екі жақты сауда көлемі 252,5 млрд АҚШ долларына жетіп, өткен жылдан 17,6% өсті. Оның ішінде Қытайдың Қазақстанға экспорты 13,98 млрд АҚШ доллары болып, өткен жылдан 19,5% артты; ал Қазақстаннан импорты 11,27 млрд АҚШ долларын құрап, өткен жылдан 15,3 %-ға көбейді. Екі жақты саудада Қытай тарапының оң сальдосы 2,71 млрд АҚШ долларына жетіп, өткен жылдан 36,2 % өсті [3].

Бұл фактілерден Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық қатынастарының үрдіс дамып келе жатқанын көруге болады.

Қазақстан мен Қытай қатынастары жалпы Қытайдың сыртқы саясаты мен халықаралық қатынастары жағдайының өзгерістерінің ықпалына ұшырайтыны белгілі.

Си Цзиньпин «Бір белдеу - бір жол» дипломатиясы арқылы «Адамзат тағдырының ортақ қауымдастығын» қалыптастырып, әлем елдері тағдырын Қытаймен байланыстыру арқылы дүниежүзіне жетекшілік етуге үшін, қалыптасқан әлемдік тәртіпті қытай құндылықтары бойынша қайта құруды дәріптеп келеді. Сондай-ақ «Ұлы мемлекет дипломатиясын» («da guo wai jiao - 大国外交») жүргізіп, әлемдік державалармен бәсекеге түсті.

Си Цзиньпиннің он жылдан бері, әсіресе соңғы бес жылдан бері жүргізген ішкі және сыртқы саясат концепциялары ҚКП-ның XX съезінің бағдарламасына енгізілді [4]. Сондықтан Си Цзиньпиннің қолданыстағы сыртқы саясаты жалғасады, қазіргі таңда қалыптасып отырған күрделі халықаралық геосаяси жағдай әлі де сақталады және оның шиленісе түсу қауіпі бар деп санаймыз.

Кезінде Дэн Сяопин «көзге түспей даму керек» («tao guang yang hui») деген сыртқы саясат белгілеген. Алайда Сй Цзиньпин Мао Цзэдун қытай халқының еңсесін көтерді, Дэн Сяопин қытай халықты байытты, енді күшейдік деген түсінікпен әлемге өктем саясат қолданып келеді.

Қытайдың күшеюінен секем алған АҚШ және Батыс елдері оларды тежейтін тегеурінді саясат қолдана бастады. Дональд Трамп үкіметі бастаған Қытайға қарсы сауда соғысын Джо Байден үкіметі жалғастырып, «соғыс» кеңістігін сауда-экономикадан қаржылық, технологиялық және идеологиялық салаға дейін кеңейтті. Нәтижесінде Қытайдағы көптеген шетелдік кәсіпорындар Оңтүстік Шығыс Азия елдеріне көшіп кетті.

2022 жылы қазанда АҚШ жариялаған «Чип Заңы» АҚШ-та ғана емес, бүкіл чип өндіретін мемлекеттердің барлығы Қытайға чип және чип техникасын экспорттауға қатаң тиім салды. Бұл жағдай Қытай экономикасына ауыр тиетіні анық. Бұл жағдайлар қытай экономикасына кері әсер етпей қоймайды.

Қытай өкіметінің пандемияны «толық тазарту» («qing ling-清零) үшін қолданған ірі қалаларды карантинға жабу шаралары да қытайдың әлеуметтік экономикасының дамуын тежеп отыр. Осы сияқты себептерден қытай экономикасының құлдырау динамикасында. Сондықтан келешекте Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» мега жобасының жалғасуы қаржылық тапшылыққа ұшырауы әбден мүмкін. Бұл жағдай Қазақстан мен Қытай арасындағы іскерлік ынтымақтастықтарға, әсіресе «бір белдеу – бір жол» аясындағы жобалардың іске асуына әсер етеді. Сондықтан болар ҚКП XX съезд құжатында «Бір белдеу - бір жолдың» сапасын арттырамыз деп көрсеткен.

Қытайдың болашақтағы қолданатын ішкі сыртқы саясатының жалпы бағыты 2022 жылдың 16-22 қазанда өткен ҚКП-ның XX съезінде анықталды.

Жалпы алып айтқанда, XX съезд құжатында экономикалық құрлыстан гөрі саяси күрес пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге баса көңіл бөлінгені көңіл бөлуге тұрады. Құжатта: «Біз жоғары деңгейдегі социалистік нарықтық экономика жүйесін құрамыз, социализмнің негізгі экономикалық жүйесінде табанды боламыз және оны кемелдендіреміз, мемлекеттік меншік экономикасын нытайту мен дамытудан ауытқымаймыз, сондай-ақ мемлекеттік емес экономиканы қолдау мен оларды жетелеуден де ауытқымаймыз» деп айтылған. Бұл Си Цзиньпин дәріптеп келе жатқан мемлекет меншігіндегі кәсіпорындарды үлкейте түсу, яғни мемлекеттік меншікті дамыту, жекеменшікті азайту идеясының бағдарламаға айналуы болып табылады. Осы негізде Қытай үкіметі нарықтық экономиканы дамытудан гөрі жоспарлы мемлекеттік меншіктегі шаруашылықты дамытуға басымдылық бергенін байқаймыз. Ал мемлекеттік меншіктегі компаниялардың өнімдері халықаралық сауда бәсекесіне түсуге шектеу қойылғанын ескерсек, қытайдың халықаралық рыноктағы пазициясы бұрынғыдан төмендейді деген сөз.

Қытайдың сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастары туралы съезд бағдарламасында: «Жан-жақты қытайлық ерекшеліктегі дипломатияны өрістетеміз. Біз тіпті де белсенді түрде ашық есік стратегиясын жүргіземіз, «Бір белдеу – бір жолды» бірге құрып, оны халықаралық брендке және мінберге айналдырамыз. Біз қытайлық ерекшеліктегі Ұлы мемлекет дипломатиясын ілгерілетеміз, адамзаттың тағдыры ортақ қауымдастығын құруды да ілгерлете түсеміз. Біз жаңа типтегі халықаралық қатынас құруды ілгерілетеміз, жаһанды басқару жүйесін реформалау мен қайтақұруға белсенді қатысамыз» делінген. Міне, бұлар да Си Цзиньпин қолданып келе жатқан стратегиялық сыртқы саясат, ендігі жерде жүйелі түрде өз жалғасын табатын болады.

Қазіргі халықаралық геосаяси жағдайдың шиленісуі Қытайдың қалыптасқан халықаралық қатынастар жүйесін өзгерту ойынан өрістеп отырғаны анық. Әрине, әлемдік жүйені құруға әр елдің қақы бар, мәселе қандай принцип, құндылықтар негізінде, қандай идеологиялық жүйеде құруда болып отыр. Қытай мен Батыс арасындағы қарама-қайшылықтар да осыдан өрбиді.

Қытай басшылары халықаралық жағдайда қандай өзгеріс болса да Қытай-Қазақстан арасында қалыптасқан қатынас өзгермейді деген сөзді ұдайы қайталайды. Мұны Қазақстан мен Қытай бір-біріне мүдделі мемлекеттер, екі ел экономикасының бірін-бірі толықтыратын тұстары өте көп болғандықтан, әсіресе соңғы кезде Қытайдың Қазақстанға мүдделлігі арта түскендіктен деп түсіну керек. Әрине, өзара мүдделілік қашан да мемлекеттерді бір-бірімен байланыстырады, бұл жеке адамдардың еркінен тыс болатын заңдылық.

Сондықтан Қазақстан өзі қалыптастырған көпжақты дипломатия саясатына табанды болуы керек. Мынау ауытқымалы халықаралық геосаяси жағдайда ұлы державалардың арпалысынан алыстау тұрғаны абзал деп ойлаймыз.

Жаңа дәуірдегі Қазақстанның мемлекеттік жүйесі, демократиялық, құқықтық бағыты Шығыстан гөрі Батыстың саяси өркениетіне жақын. Алайда еліміз Шығыспен де, Батыспен де қалыптасқан халықаралық заң-ережелер негізінде дипломатиялық қатынастарын дамытады. Әрине, дипломатиялық қатынас таза идеология бойынша емес, мемлекеттік - ұлттық мүдде негізінде өрістейді.

Қазақстан мен Қытай арасында жан-жақты ынтымақтастық байланыстар екі елдің өзара мүдделілігі негізінде қалыптасқан. Сондықтан екі ел қатынастарының үрдіс дамып отыруы заңды. Бұл үдеріс болашақта да өз жалғасын табады деп сенеміз.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан. - 2014 жылы 12 қараша, 1-б.

2. ҚХР-дағы ҚР Елшілігі.Қазақстан Республкасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың 30 жылдығына арналған. - Астана: ТОО «Prime Interprise», 2022. – 215 б.

3.Мұқаметханұлы Н. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы ынтымақтастық қатынастарының халықаралық маңызы //Ғылыми конференция жинағында жарияланды.

4. XX съезд құжаты // <http://www.jiaxingren.com/hdd/folder4/folder5/folder386/2022-10-16/1510002.html> (Өтініш берілген күні: 2022 жыл 15 қазан)

ҒҰЛАМА МҰБАШШИР-ХАН АТ-ТАРАЗИДЫҢ МҰСЫЛМАН, АРАБ ЕЛДЕРІНІҢ ЖАҒДАЙЫНА ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМЫ

Шамшәдин К.,

*филология ғылымдарының докторы, профессор
Нұр-Мұбарак университеті Әбу Ханифа
ғылыми-зерттеу орталығының директоры*

Аннотация. Тарихи Тараз қаласының тумасы Әбу Насыр Мұбашшир-хан ат-Тарази (1896 – 1977) – ірі ислам оқымыстысы, коммунистердің дінсіздік-атеистік ұстанымына қарсы әрі түркі халықтарының кеңестік биліктен азат болуы үшін күрескен саяси қайраткер. Ол 1930 жылдан амалсыз эмиграцияға кетіп, Ауғанстан мен Египетте тұрған кезінде, саяси белсенділік танытумен бірге, том-том кітаптары мен публицистикалық, діни-ислами, әдеби-поэзиялық, эпистолярлық т.б. бағытта ауқымды мұра қалдырды. Мақалада ғұламаның діни-саяси көзқарасы, отаршылдыққа қарсы күрестегі мұсылман, араб елдерінің бірлігінің қажеттігін айтқан ой-пікірлері сараланады. Оның мұсылмандардың сүнниттер мен шиға болып бөлінуін айыптаған, Палестина мәселесі, Алжирдің Франция отаршылдығына қарсы бас көтеруі туралы пікірлері мен дінді насихаттау жолындағы амалдарына нақты мысалдар келтіріледі.

Аннотация. Уроженец исторического города Тараз – Абу Насыр Мубашшир-хан ат-Тарази (1896-1977) – крупный исламский ученый, противник коммунистического атеизма и политический деятель в борьбе за освобождение тюркских народов от советской власти. После вынужденной эмиграции в 1930 году, за время его проживания в Афганистане и Египте, он проявлял политическую активность и оставил масштабное наследие в виде томов книг публицистического, религиозного и исламского, литературно-поэтического, эпистолярного и т.п. направлений. В статье проведен анализ его идей по религиозно-политической позиции, необходимости единства мусульманских и арабских стран в борьбе против колониализма. Он выражал неодобрение разделению мусульман на суннитов и шиитов, приводятся конкретные примеры по пакистанской проблеме, восстанию Алжира против французской колонизации, способам пропаганды религии.

Abstract. A native of the historical city of Taraz, Abu Nasyr Mubashshir Khan at-Tarazi (1896-1977) was a prominent Islamic scholar, an opponent of communist atheism, and a politician in the struggle for the liberation of the Turkic peoples from Soviet rule. After forced emigration in 1930, while living in Afghanistan and Egypt, he showed political activity and left a large-scale legacy in the form of volumes of books of journalistic, religious-Muslim, literary-poetic, epistolary and other directions. The article analyzes his ideas about the religious and political position, the need for the unity of Muslim and Arab countries in the fight against colonialism. He expressed disapproval of the

division of Muslims into Sunnis and Shiites, specific examples were given on the Pakistani problem, Algeria's uprising against French colonization, methods of promoting religion.

Әулиеата шаһарының тумасы Әбу Насыр Мұбашшир-хан ат-Тарази (1896 – 1977) – ірі ислам оқымыстысы, коммунистердің дінсіздік-атеистік ұстанымына қарсы ғұмыр бойы ымырасыз қарсыласып өткен тұлға, түбі тамырлас түркі халықтарын большевиктік тежеусіз диктатуралық биліктің қамытынан құтқаруға, азаттықта өз қалауынша өмір сүруі үшін арпалысқан көрнекті азамат. Ақтық демі таусылғанша алған бетінен қайтпас қайсар мінезімен Ислам мұратына адал, қалтқысыз қызмет етудің үздік үлгі-өнегесін көрсетті, дін ілімін терең танытуға жан-тәнімен талмай тер төкті.

Оның еркіндік жолындағы күреске араласуы Ташкент пен Әулиеатада ертеректе басталып, кеңестік дәуірдің жүйесінің тәртібіне көндікпей, шетелге қоныс аударғанда да жалғастық тапты. Ауғанстан мен Мысырда эмиграцияда жүргенде Түркістан азаттығы қозғалысының белді, беделді өкіліне айналған. Осы жолда қарулы қимылдан да қаймықпады, тайталаста талай-талай теперіш көріп, небір қиындықтарды бастан кешірді. Зұлматты заманның зауалынан зардап шегіп, қамауда қиналып қамықса да – мұқалмады, сағы сынбады.

Ол дін ғалымы, табанды күрескер, эмигранттардың көшбасшысы, қарымды қаламгер, қара сөзге жүйрік көсемсөзші (публицист), жалынды ақын еді. Артында том-том кітаптары мен публицистикалық, діни-ислами, әдеби-поэзиялық, эпистолярлық т.б. бағытта ауқымды мұра қалдырды.

Алайда шетелде танылған арда жерлесіміздің есімі мен қызметі тарихи Отанында ұзақ уақыт айтылмай, беймәлім күйінде қағаберіс қалып келді. Күрескердің бұралаңды ғұмыр жолы, сан қырлы еңбектері, күрделі саяси-діни көзқарасы арнайы түрде байыппен сараптауды қажет етеді.

Ат-Тарази өмірін екі кезеңге бөліп қарауға болады. Біріншісі – туған елінде тұрған мезгілі, екіншісі – эмиграциядағы кезі. Осылайша ғұмырының 34 жылын ата жұртында, қалған 47 жылын шетте өткізген.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін оның қолжазбатанушы, ғалым ұлы Насырулла ат-Тарази туралы көбірек айтылғанымен де, оның арыс әкесінің елеусіз күйде қалып қоюына ең алдымен ғұлама кеңес үкіметінің бітіспес дұшпаны әрі дін адамы болғандықтан ашып зерделеуге, бір жағынан, таласты тақырыпты қозғауға батылдық жетпесе, екінші жағынан, ынта-ықылас та болмағанын жасыра алмаймыз. Оның үстіне еңбектерінің араб, парсы және ескі шағатай (түркі) тілдерінде болуы, әр елде басылуы, қолжазба күйінде сақталуы пайдалануға, ғылыми айналымға қосуға кедергі келтіруде. Осы бір олқылықтың орнын толтыру үшін біз аса көрнекті дін тарланының бастан өткерген арпалысты тар жол, тайғақты тағдыр талайы, салмақты еңбектері жайлы арнайылап кеңірек сөз қозғауға бел байладық. Бәріне уақыт төреші дегендей, оқымысты ғұмырнамасының күнгейлі-көлеңкелі жерлері, тұлғалық келбетін, діни-саяси көзқарас-ұстанымын бүгінгі күнгі азаттық контекстінде әрі ислами құндылықтар талабы тұрғысынан жаңаша лайықты бағалап, бейтаныс деректерге табан тіреп тарқата таразылағанды жөн санаймыз.

Қазақ қоғамының арғы-бергі тарихындағы мұсылмандықтың алатын орны мен көрінісін зерделеуде ғұламалардың өмірін, қызметін мен шығармашылығын зерттеу де маңызға ие. Біз бұл мақаламызда оқымыстының эмиграциядағы кездеріндегі пікірлеріне ғана тоқталмақпыз.

Ғұлама ат-Таразидің алға қойған ұстанымдарының бірі – отаршылдыққа қарсы күрес жолында Араб әлемі мен ислам әлемінің күресі бір ғана ортақ күрес деп есептеген. Осы әрекетті қолдау және бодандық құрсауында қалған елдерін азат ету жолында күресу әрбір мұсылманның қасиетті борышы деп санаған. Ғұлама ат-Тарази осы ұстанымды Ауғанстан мен Үндістанда жазған мақалалары арқылы, түрлі жиындарда сөйлеген сөздерінде, сондай-ақ араб, Мысыр ақпарат құралдарында жариялаған мақалаларында және басқа да жерлерде бас көтеріп

жүргендердің алдыңғы легінде болды. Ғалым ат-Тарази бағынышты елдерінен пайда табуды көздеген, өз мақсаттары мен мүдделеріне жету жолында отаршыл елдердің бір-бірінің сойылын соғып, бір-бірімен ауыз жаласқан сыбайластар екендігіне бек сенетін. Ол отаршылдықты түрі мен түсі қандай болса да түбі бір екендігін жырлаған өлең жолдарында да тілге тиек еткен.

Бірлік немесе Ислами тұтастық – бұл ғалым ат-Таразидің ең алғашқы ұраны, әрі ол мұсылмандардың әлеуметтік, саяси және экономикалық болсын, барлық мәселелері мен қиыншылықтарын шешіп беретін бірегей шарт деп санады.

Ол мұсылман бауырларын бірлікке және Алланың жігі ажырамас жібінен ұстаудан шақыруға жалықпаған. Ол дәл осы бірлік пен тұтастық мәселесі жайында ғылыми орталарда, Түркістан, ауған, үнді және араб басылымдарында көп ой қозғап, талмай айтып жүрді.

Бұдан кейін ат-Тарази халықтық және отандық көптеген жиын-алқаларға қатысып, олардың бар күш-қуатын біріктіруге, және Отанға, оның жолында құрбан болып, коммунистердің шеңгелінен құтқаруға шын берілген күрескерлердің арасын жарастырып, басын қосудан болды. Ғұлама ат-Тарази Ислам елдерінің үш тілінде маңызды еңбектер жазды. Онда ол мұсылмандарды сол Исламның сол бастапқы саф күйін жаңғырту жайында көптеген ғибратты, ишара сөздер келтірген. Солардың ішінде «Әскерге барайық, ей, арабтар!» және «Ислам – мәңгілік фитрат діні» атты еңбектерін, «Ядегар-и зендан я аейнейе жаһан» (Түрме естелігі немесе әлем айнасы) атты мәснәуиін ерекше атауға болады. Онда Әбу Насыр соңғы ғасырлардағы мұсылмандардың артта қалуының себептеріне тоқталады. Ол себептер Құран, сүннет, ижмағ, қияс секілді Ислам дінінің басты негіздерінен қол үзгендігінен екендігін айтады. Ғұлама Ислам әлемінің артта қалуының басты себебі – бірлік пен тұтастыққа шақыратын Құран аяттарын амалға асырмағандықтан деп тұжырымдаған. Бұл мәселе Құранның көп аяттарында ескертілген: **«Міне, барлығың сенімі ортақ бір үмбетсіңдер. Ал мен раббыларыңмын! Ендеше, Маған құлшылық етіңдер!»** (Әнбия сүресі, 92-аят), «Барлығың да Алланың жібіне (дініне) мықтап жабысыңдар және өзара бөлінбеңдер» (Әл Имран сүресі, 103-аят) және «Расында, мүміндер шынайы бір-біріне бауыр. Олай болса, бауырларыңның арасын жарастырыңдар, сондай-ақ Алладан қорқыңдар!» (Хужурат сүресі, 10-аят). Сондай-ақ Пайғамбар хадистерінің іс-жүзінде орындалмауы тілге тиек етіледі. Өйткені хадистер де бірлік пен тұтастыққа ғана шақырады: «Алланың разылығы үшін екі бауырдың арасын жарастырыңдар!» және «Мүміндер бір-біріне бір ғимараттың қаланғаны тастары секілді, бірін-бірі демеп тұрады».

Ат-Тарази сүнниттер мен шиғалар арасындағы келіспеушілікке тоқталып, мұны барып тұрған үлкен пәлекет деп атайды. Сөйтіп екі жақты Исламды отарлауды көздейтін жаудың бетін қайтаратын дін жолында біртұтас жұдырықтай бірлік пен ынтымақтастыққа қол жеткізіліп, өкпе-келіспеушіліктерді ұмытып, бір-біріне жақындауға шақырады.

1955 жылдың 9 қыркүйегінде «Минбәр уш-шарқ» (Шығыс мінбері) газетінде Каирдегі ирандықтар қоғамының шәһид имам Абдуллаһ әл-Хүсейнидің қазасын еске түсіруге байланысты 27 тамызда шара өткенін, бұған Мысырдағы Иран, Ауғанстан Елшілері тағы басқа мансапты адамдардың қатысқанын тілге тиек етеді. Осы жиында оның сөйлеген сөзінен мұсылмандардың сүннит пен шейіт болып бөлінуге қатысты ұстанымы көрініс тапқан:

«Аллаға, оның Елшісіне (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) иман келтірген мүміннен шиға не сүннит, араб не араб болмау талап етілмейді. Бұл мұсылмандардың ерекшелікпен бөлінуі олардың арасындағы байланысқа жік салып, сөздерінің бір ауызды шықпауына соқтырып отырған. Мұны мұсылман дұшпандарының мүддесіне қызмет жасайтын мәселе деп түсіну керек, сан ғасырлар бойында әр ислам еліндегі сүннит пен шейіт бауырлардың арасын жарастыруды құп көрген құдіретті Раббымыздың **«Расында, мүміндер бір-біріне шынайы бауыр. Олай болса, бауырларыңның арасын жарастырыңдар»** дегенін уәжіп санаған татуластырушылар болды. Бірақ үлкен өкініштісі бөліну тоқтамады, осы қасіретті бөліну мүміндерді достастырмай отыр... бөліну сүннит жамағаты арасында, шиғалар

арасында сақталып, бұл жағдай және басқасы көне ғасырлардан жалғасып келеді. Мұны өз мүддесіне сай түсіндіретіндер де, фанатизмге қатып қалғандар да бар. Олардың қайғыға бой алдырып, қатты берілуді өмір салтына айналдырғандар, екі жақтың әрқайсында да екі тараптың ғұламаларының үкімі бөлінуді жақтамайды. Алайда халықтың ішінде, мұсылман тайпаларында қалып қойған. Мен шиға емеспін, әкем де сүннит, шешем де сүннит, сүнниттік дұрыс тәрбие алғандықтан фанат емеспін, осы үшін Аллаға шүкір айтар едім: «Хүсейнге деген сүйіспеншілік – әһли бәйітке махаббат һәм Хүсейннің өлтірілуін айыптау».

Арабтардың өмірінде Палестина мәселесі маңызды орын алды. 1947 жылы қарашада БҰҰ оны екіге бөліп, бір бөлігіне еврейлердің (Израиль), екіншісіне арабтардың (Палестина) мемлекеттерін құру туралы шешім қабылдады. Арабтар бұл шешімді бірден мойындамады. Сол сағатта арабтар соғысты бастады.

Палестина мәселесі ұзақ жылдардан бері тек қана мұсылман әлемін ғана емес, тәуелсіз әлемнің барлығын мазалап келе жатқан мәселе екендігін көрген ғұлама әт-Тарази мұның тек Палестина немесе тек араб әлемінің ғана емес, ол бүкіл Ислам әлемінің ортақ дерті екендігін терең түсінгенін байқаймыз. Оның мына сөздерінен де осыны аңғарамыз: «Яһуди елінің Палестинада төңкеріс жасауға, қала берді өздері бір елді басып алып, онда сионисттік мемлекет құруға құдіреті, мүмкіншілігі жоқ еді. Ақиқатына келгенде мұның барлығы – өз мақсаттары мен мүдделеріне жету жолындағы ұстанымдары әртүрлі болғанымен бір-біріне қолдау көрсетіп отырған отаршыл елдердің әрекеті. Отаршыл елдердің кейбірі яһуди елінің киелі жерлерді басып алып, сионистік жүйелерін құруына жағдай тудырса, енді біреулері яһудилердің Палестина жеріне қоныстанып, халқының саны көбеюіне көмек көрсетті. Кейбірі оларды қару-жарақпен, соғысқа қажеттіліктермен қамтамасыз етті. Одан кейін Біріккен Ұлттар Ұйымы өз кезегінде Палестина мәселесін шешуге кірісіп, барынша әділ түрде қарастыратынын мәлімдеді. Ақырында 1947 жылы Палестинаны қақ бөлуге келісетіні жөнінде қаулысын шығарды.

Осылайша отаршылдық өз дегеніне жетіп, араб елдеріне дұшпан болып сионистік бір мемлекет құрған болды. Алдағы уақытта да дұшпандық, жаугершілік әрекеттерінің жалғасуына жауапкершілік араб әлемінің еншісінде екендігін мойындауымыз керек. Өйткені араб халықтарынан құралған үкіметтер көп, халқының саны көп бола тұра сионистікті жеңуге қолда бар мүмкіншіліктері мен мұрсаттарды жіберіп алды. Шын мәнінде, олар яһуди жаугершілігіне қарсы күреске толық күштері мен мүмкіндіктерін сарп етпеді. Бүгін араб қауымы өз жауапкершіліктерін толық сезіне отырып мойындауға және басқа төнген бәлекетті дұрыстап бағамдауға тиісті. Сондай-ақ өз-өздерін ғана ақтап қоя салмай және сыртқы көріністерге алданбастан ақиқат жолымен күрес майданына шығуға тиісті.

Иә, негізінде Палестина мәселесін шешу тек қана Палестина жайында айту немесе оның босқындарына көмектесумен жүзеге асатын шара емес. Негізінде өздеріне садақпен көмек жасалуы палестиналықтардың арына тиеді, мұны Ислам діні де қош көрмейді, өйткені ол отаршылдардан келіп жатқан көмектер.

Иә, шын мәнінде бұл екі жолмен Палестинаның мәселесін шешу мүмкін емес. Сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымы да мұны шеше алмайды. Оның жалғыз ғана шешімі мен дауасы – жиһадтың парыз екендігі жөніндегі ұстанымы сенім санатынан нақты іс-амал санатына көтеру және тыңнан күн тәртібіне қою үшін араб және Ислам перзенттерінің бірігуі.

Өмірлік тәжірибеміз бізге отаршылдар мен олардың ақ етіп көрсетуге тырысқан қылмыстары және жалдамалы қызметкерлері күш-қуатты ғана танитынын, күш-қуаттан ғана қорқатынын және күшке ғана бағынатынын көрсетіп отыр. Олай болса арабтар күш-қуатқа күш-қуатпен жауап қайыруға тиіс және материалдық күш рухани күшпен безендірілмейінше жеке өзі ешқандай мәнге ие емес екендігін ұғынуға тиіс. Олай болса, арабтар бірігіңдер! «Бәрің Алланың жібіне жармасындар да, сан-саққа бөлінбеңдер!». Біздің міндетіміз – тек айтып жеткізу».

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін отаршылдыққа қарсы қозғалыс жаңа серпін алды. 1954 жыл Алжирде тұтанған көтерілістің арты тәуелсіздік үшін 8 жылдық соғысқа ұласты. Осы саяси жағдайды ат-Тарази үнемі қадағалап, өз ұстанымдарын баспасөз бетінде жариялаған.

Ғұлама ат-Тарази Францияның отаршылдығына қарсы Алжир басқөтеруін ерекше белсенділікпен қолдаған. Мұның айғағын Мысырдың «Минбар уш-шарк» (Шығыс мінбері) атты газетінің 1954 жылдың желтоқсан айындағы санында жарық көрген «Алжирдің азаттық үшін күрескерлерінің әрекеті заңға қарсы ма?» атты мақаласындағы сөздерінен аңғарамыз. Осы мақаласында ғұлама ат-Тарази былай жазды:

«Расында, араб батысындағы өз Отандарының қаһармандары – алжирлік бауырларымыздың күресі бүгінгі ең маңызды жағдайларының бірі. Бұл – ұлты мен жынысы не болса ол болсын, жер бетінің шығысы мен батысындағы әрбір араб пен әрбір мұсылман баласына өте маңызды іс. Бұл хабар Таяу Шығыс елдерінің тұрақтылығына тікелей қатысы бар және араб әлемі мен Ислам әлемінің қамымен жүгіріп жүрген азаматтардың көкейтесті мәселелерінің бірі болуы керек.

Бұл хабарды ол жақта қалай деп атайды деген оймен Франция радиосы каналы арқылы тыңдаған болатынымын. Сөйтсем, олар сол жақтағы отаршылдыққа қарсы азаттық көтерілісін заңға қайшы әрекет, заңға бағынбаушылық деп сипаттап жатыр екен. Иә, олар өздерінің отаршылдық сөздіктерінде жазылғаны бойынша мұны осылай сипаттауда. Өйткені олар ешқандай сынау мен мінеуден қорықпастан, өз мүдделеріне сай келсе, бәрін ақиқат деуден тайынбайды. Бірақ ақиқат олардың сөздіктерінде жазылғандағыдай емес. Өйткені азаттық үшін күресу – жазылмаған заңдылық және отандық асыл борыш. Кез келген білім иесі әрбір туылған бала еркін болып туылатынын жақсы біледі. Оған өзінің анасының жатырына түскен алғашқы күннен бастап табиғи азаттық пен еркіндік беріліп қойған. Кез келген адам үлкен болсын, кіші болсын, түрі мен түсі қандай болса да табиғатында азат, өз Отанында еркін өмір сүруді қалайды. Өзі секілді еркін адамдар арасында, еркін мемлекетте өмір сүргісі келеді. Сондықтан оның табиғатында өз азаттығына шектеу қоятын барлық нәрсеге қарсылық бар. Ол өзіне жаратылысынан берілген тәуелсіздік үшін күресіп, оған қарсы тұрғанның бәріне қарсы тұрады. Алайда азаттыққа ұмтылу бейімділігі тек қана адам баласына тән деп те айта алмаймыз. Егер де жан-жануарлардың қайсы біріне көз қырымызбен болсын қарайтын болсақ, өз өмірінде азаттық үшін күресетінін және өз іс-әрекетіне шектеу қойғандарға қарсы тұратынын байқаймыз.

Міне, бұл – көктен түскен заңдарды қуаттайтын табиғат заңдылығы. Ал адамдардың шығарған заңдары оны жоққа шығаруға емес, киелі борыш деп бекітуге міндетті. Әсіресе, адам баласы өзінің барлық құқықтарын біле бастаған, Ислам елдерінің барлығында Ислам түсінігі барынша орныққан және барлық халықтар маңдай терімен алға басып келе жатқан мынау жиырмасыншы ғасырда, адамдар қалай еркін болып туылған болса, қалай азат болып жаратылған болса, солай өмір сүргісі келері хақ. Дәл осы ойды Біріккен Ұлттар Ұйымына қатысқан өкілі арқылы Франция елі де кезінде қолдаған еді. Алайда бүгін осының бәрін білмейтіндей болып, өзінің ісіне келмейтін ақиқатқа көз жұмып отыр.

Иә, Франция өзіне кеңес берушілердің кеңесіне қанша жерден даналы да шешен сөз айтсаң да еш құлақ асар емес. Отан азаттығы үшін күрескендерді және отарлаушыларға қарсы тұрғандарды заңды бұзушылық деп атаудан қайтпақ емес. Олар Алжирді Францияның бір бөлігі дейді, сондай-ақ араб және Ислам әлемінің, оның ішінде Алжир мәселесін де көтеріп жүрген Мысырмен сөз таластырады. Өйткені бұл жерлердегі бейбіт те тұрақтылығы бар елдерді көре алмайды. Өзінің діні де бір, тілі де бауыр өлкесі Алжир мәселесін қолдағаны үшін Мысырды экономикалық байланысын үзетіндігімен қорқытқысы келеді. Алайда егер олармен барлық араб әлемі экономикалық байланысын үзсе, не боларын ұмытқандай.

Африканың солтүстік батыс бөлігінде орналасқан өзге өлкелер мен Алжир араб жері екендігі бүкіл әлемге мәлім. Өзін мәдениет ошағымын деп есептейтін Франция осыны білмейтін сауатсыз болса, онда дауа жоқ екен. Сондай-ақ Алжирдің азаттығы үшін күресушілер

Францияның өзі де мүшесі болып отырған Біріккен Ұлттар Ұйымы тарапынан заңды және дұрыс әрекет деп бекітілген. Бұл Отан азаттығы үшін күресушілер өздерінің табиғи құқықтары мен жарқын келешегі үшін күрескені секілді шайқасқаны – бұл күреске толы әлемдегі барлық ұлттар мен халықтардың қасиетті борышы. Араларында Франция да бар, отаршыл елдердің өздерінің және адамзаттың ортақ болашағы жайында ойланатын уақыты жетпеді ме? Күйретуші коммунизмнің негіздері жер бетінің шығысы мен батысына шарпып, әлемнің төрт бұрышына, оның ішінде Орта Шығысқа да қауіп тудырып келеді. Отаршыл елдердің өзін алаңдататын коммунизм тез жайылып келеді. Ал соның кеңеюіне мүмкіндік тудырып отырған себептер барынша қанат жайып келеді. Оның таралуына жағдай тудырып отырған себептердің бірі отаршылдық екендігін мойындайтын кез жетпеді ме?

Францияның Премьер-министрі Мендис Франц былай дейді: «Таяу Шығыста жағдай барынша қауіпті, ал Азия бүгінде бүкіл әлемнің қанаған жарасы болып тұр». Сондай-ақ Нью-Йоркқа ресми сапарымен барған кезінде коммунизмнің Францияға тудырар қаупі жайында қойылған сұраққа ол былай деп жауап берді:

«Қазір Францияға іштен де, сырттан да бұл қатер төніп тұр, бірақ мен ішкі қауіптің сыртқы қауіптен әлдеқайда үлкен екендігін көремін».

Алайда Франция Таяу Шығысқа төнген қатер пен Азияның дүниенің қанаған жарасына айналуының себебі – ең әуелі сол отаршылдық екендігін мойындағысы келмейді. Сондай-ақ ішкі қауіпті тудырып отырған сыртқы жағдайлар екендігін, бір жерде болған төңкеріс басқа жерлерде содан өршіп қайталанып жатқандығын көрмей ме?

Мен айтамын: Батыс елдерінің отаршылдығын жалғастырып, өз бодандығындағы халықтардың тәуелсіздік жолындағы адамдық құқығымен санаспауы Ресейдің өзінің қызыл отаршылдық саясатын жалғастыруына жағдай жасап отыр. Әрі бұл отаршылдық күннен-күнге ешқандай қару-жарақ қолданбастан-ақ таралып кете бермек.

Міне, коммунизм бүгінде оның шынайы ақиқатын білмейтін халықтардың санасы мен пікірін жаулау арқылы жер бетіне жайылып келеді. Қазір де Батыс елдерінің және Орта Шығыс елдерінің ешбірі коммунизмнен толықтай ада емес. Оның адамдардың ойы мен санасын өзіне құл ету және билігін орнату үшін жасырын түрде күндіз-түні істеліп жатқан жоспарларынан шет қалған емес. Мұның бәрі Ислам жүйесі мен тәліміне қайшы келетін жаңа демократиялық жүйе орнап келе жатқан елдердің билігін коммунизмге ауыстыру үшін жасауда.

Батыс елдері, оның ішінде Франция да бар, бейбітшілік пен тұрақтылықты көздейтінін алға тартады, алайда өздері ынсапқа келіп, халықтардың азаттық құқығын мойындамайынша, бұл мүмкін емес».

Ат-Таразидің 1955 жылдың 15 шілдесінде «Минбар уш-шарқ» (Шығыс мінбері) газетінде жариялаған «Алжир тақырыбына байланысты жиын» атты мақаласында ол Мұсылман жастары қоғамдарының жалпы орталығында Алжир патриоттары қозғалысының шақыруымен қатысқан 1830 жылы 5 шілдеде француз қарулы күштерінің қанды қырғынмен жаулап алуын еске алу жиынындағы әсерімен бөліскен. Сонда айтылған Америка Құрама Штаттарынан көмек сұрау ұсынысына қатысты өз ойын білдіреді: «АҚШ үкіметі (не қандай да Батыс не Шығыс үкіметі) жалындаған отпен шарпығандай, Америка осы елдермен қосылып Израиль мемлекетін құрып, арабтардың көзіне ине қадағандай, мұсылмандардың жүрек тұсынан оқ атқандай Палестинаны қақ жаруға шешім қабылдап, біздің палестиналық бауырларымызды қаңғытқан жоқ па?! Америка(өз одақтасы Ұлыбритания тәрізді) – Мағриб (Батыс) арабтарының мәселесінде екіжүзді ұстанымды қолдап отырған мемлекет, ұлттардың өз тағдырын шешуді қолдаймыз дей тұра Францияның отаршылдығына көз жұма қарайды.

Шындығына келсек, Америка коммунистерге қарсы күресетін мемлекет емес. Кеңес Одағындағы мұсылмандардың көпшілігі бола тұра азап көріп жатқан Түркістан халқының мәселесіне ешқандай көңіл аударып отырған жоқ. Қазіргі уақытта жеке мүддесі үшін Ресеймен жылы қатынас жасайды. Айтайын дегенім: Ресей жер жүзіне коммунистік қозғалыстың

таралуына қолдау жасайды, Батыс пен Шығыстың әр тарапында бүлдіруін жалғастырып, әлсіз халықтарға қызылдардың билігін таратады. «Біз жаңа әлем жасаймыз» дейтін коммунизм ұстанымын жүзеге асырумен айналысуда» дейді.

Оның араб бірлігін құру әрекеті жайындағы ұстанымына келер болсақ, ол Шығыста Ислам бірлігін құру әрекетінің белсенді мүшесі ретінде мұны да құптады. Өйткені ол мұны Ислам бірлігін құрудың алғашқы және өте маңызды қадамы болады деп сенетін. Мысырдың «әл-Аһрам» газеті (15 наурыз, 1956 ж.) және сол жылдың 25 сәуіріндегі санында мұны жариялады. Сондай-ақ ат-Тарази (10 мамыр, 1956 ж.) Жамал Әбд Насыр, Сауд королі және Шукри әл-Қутили секілді ел басшыларына ораза айтымен құттықтау хатына қоса, олардың бастамасымен құрылғалы жатқан Араб бірлігі ұйымына өзінің толықтай қолдау білдіретіндігін және ол ұйым араб бірлігінен Ислам бірлігіне кеңейіп ұласатындығына өз сенімін білдірген болатын. Сонымен қатар ол Ауғанстан патшасы Мұхаммед Заһир шахқа осы бірлікке мүше болуы жөнінде өз кеңес-насихатын жолдаған еді. 1957 жылдың 24 ақпанында Араб әлемінің Төрттік Одағына өзінің құттықтау хаты мен Ислам бірлігіне шақырған үндеуін жіберіп, Меккеде өтетін бүкіләлемдік Ислам конференциясына шақыру алды. Дәл осындай хаттарды белді ғұлама Абдул-Халиқ Хасунә әл-Әминге және Мысыр Сыртқы істер министрі Мұхаммед Фәузиге жолдады.

Дін оқымыстысы «Дін – насихат» деген ұстанымнан үнемі айнамай, түрлі сәттерді пайдаланып мұсылман және араб елдерінің басшыларына ислам дінін нығайту туралы ұсыныс-ойларын, тілектерін жеткізген. Бір уағыз сөзінде жыл сайын ислам конференциясын ұйымдастыру, Палестинаны азат етуде мұсылман үмметінің ынтымақтастығының қажеттігін айтқан, оның бұл сөзі Мысырдың газетінде басылған. Мұсылман жұрттары анталаған империялардың озбыр, өктемдігіне кіріптар болмас үшін ынтымағы берік, бір ауызды болу қажет деген пікірін ауызша айтумен қатар, басылым беттерінде қайталаудан жалықпаған.

Әдебиет:

1. Әл-Китаб ат-Тазкира ли-надуат ул-аллама Әби-н-Наср Мұбашшир ат-Тарази. Ад-Дирасат аш-шаркия ул-исламия. Қаһира, 1984.
2. Prof. Dr. A. Ahat Andican. Ceditizm'den Hariçte Türkistan Mücadelesi. Istanbul, 2013.
3. Туркстан: мадияһа уа хадарияһа. Талиф: устаз, доктур Насруллаһ Мубашшир ат-Тарази. Қаһира, 2001.
4. Мұбашшир ат-Тарази. Бахс фи таухид ауаил-шуһур л араби. Қаһира, 1971.
5. Мұбашшир ат-Тарази. Сиям рамадан. Қаһира, 1975.

НОВЫЕ ФОРМАТЫ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА СОПРЕДЕЛЬНЫХ СТРАН В ПРИГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ¹

Сатыбалдин А. А.,

*академик НАН РК, доктор экономических наук, профессор,
Генеральный директор Института экономики КН МНВО РК
(г. Алматы, Казахстан)*

Туркеева К. А.,

*кандидат экономических наук, доцент, ИЭ КН МНВО РК
(г. Алматы, Казахстан)*

¹ Статья подготовлена в рамках ГП КН МВОН РК на 2022-2024гг. ИРН 14869893 «Новые форматы сотрудничества в приграничных территориях сопредельных стран: факторы, условия и приоритеты экономического партнерства для национальных экономик Казахстана и Узбекистана»

Бримбетова Н. Ж.,
кандидат экономических наук, доцент, ИЭ КН МНВО РК,
(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация. Жаһандық сын-тегеурін жағдайында Қазақстан мен Өзбекстанға іргелес елдердің трансшекаралық әрекеттестіктерінің жаңа мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі уақытта әлем тез де түбегейлі өзгеруде, көз алдымызда ұлттық, аймақтық және жаһандық дамудың жаңа құрылымы қалануда. Аймақтық және трансшекаралық экономикалық ынтымақтастық шеңберінде, елдер әрекеттестігінің тиімділігі артып отырғанын тәжірибе көрсетіп отыр. Трансшекаралық ынтымақтастық – жаһандану белгілерінің бірі болып табылады, сонымен қатар, әлемдік шаруашылық байланыстардың тереңдеу жағдайында, оның әрекет ету механизмі қауіпсіздікті күшейтуде, халықаралық жүйенің тұрақтылығы мен орнықтылығында болып отыр. Трансшекаралық ынтымақтастықтың кеңінен жайылған түрлеріне: шекарамен шектес аймақтық ынтымақтастық, еркін экономикалық аймақтар, көлік-коммуникациялық дәліздер жатады.

Аннотация. Будут рассмотрены новые возможности трансграничного взаимодействия сопредельных стран Казахстана и Узбекистана в условиях глобальных вызовов. В настоящее время, мир быстро и кардинально меняется, на наших глазах выстраивается новая архитектура национального, регионального и глобального развития. Практика показывает, что наиболее эффективно страны взаимодействуют в рамках регионального и трансграничного экономического сотрудничества. Трансграничное сотрудничество является одним из признаков глобализации, при этом, механизм его действия заключается в усилении безопасности, стабильности и устойчивости международной системы в условиях углубления мирохозяйственных связей. К наиболее распространенным видам трансграничного сотрудничества относятся: приграничное региональное сотрудничество, свободные экономические зоны, транспортно-коммуникационные коридоры.

Abstract. New opportunities for cross-border interaction between the neighboring countries of Kazakhstan and Uzbekistan in the face of global challenges will be considered. At present, the world is rapidly and radically changing, a new architecture of national, regional and global development is being built on our eyes. Practice shows that countries interact most effectively within the framework of regional and cross-border economic cooperation. Cross-border cooperation is one of the signs of globalization, and its mechanism of action is to strengthen the security, stability and stability of the international system in the context of deepening world economic ties. The most common types of cross-border cooperation include: cross-border regional cooperation, free economic zones, transport and communication corridors.

В настоящее время мир быстро и кардинально меняется, на наших глазах выстраивается новая архитектура национального, регионального и глобального развития. Мы наблюдаем объективное усиление процессов глобализации и взаимного переплетения и взаимной зависимости государств. При этом, прослеживаются тенденции антиглобальных настроений, дезинтеграции, рост торговых войн и не только и экономических санкций между крупными странами. Однако, многие страны позиционируют себя сторонниками устойчивого экономического и политического развития во взаимодействии и многоплановом сотрудничестве. Практика показывает, что наиболее эффективно страны взаимодействуют в рамках регионального и трансграничного экономического сотрудничества соседствующих государств.

В данном процессе проявляется особый механизм его действия, а именно в усилении безопасности, стабильности и устойчивости международной системы в условиях углубления мирохозяйственных связей. К наиболее распространенным видам трансграничного

сотрудничества относятся приграничное региональное сотрудничество, свободные экономические зоны, еврорегионы, транспортно-коммуникационные коридоры.

Для постсоветских стран и в особенности для Казахстана, трансграничное сотрудничество является новым направлением в региональном сотрудничестве. Казахстан имеет общие границы с такими стратегическими партнерами как Китай, Россия, и страны Центральной Азии – Кыргызстан, Узбекистан.

То есть развитие приграничных территорий является одной из прерогатив в сотрудничестве сопредельных стран. Указанные выше виды трансграничного сотрудничества, такие как приграничное региональное сотрудничество, формирование специальных экономических зон на приграничных территориях, развитие транспортно-логистических центров сопредельных стран по маршруту международных транспортных коридоров, являются новыми форматами сотрудничества сопредельных стран и приобретают особую значимость в перспективном развитии приграничных территорий, что придаст импульс для развития национальной экономики.

Рассматривая приграничные регионы с точки зрения синергии различных культур и традиций, то здесь возможно обозначить их в качестве «форпостов» инноваций и изменений, *которые возможны благодаря реализации трансграничных инфраструктурных проектов.*

Трансграничные инфраструктурные проекты ассоциируются, как правило, с деятельностью двух и более стран и которые оказывает значительное воздействие на приграничные районы соседних государств.

Надо отметить, что формирование и развитие приграничных районов как субъектов государства основаны на принципах, которые определяют контуры их функционирования. Защитный принцип – это принцип построения и дальнейшего развития границы, который влияет на формирование системы расселения населения на территории пограничного района. Защитный принцип построения границы непосредственно распространяется на пограничную зону, которая представляет закрытую территорию с ограниченной численностью населения, которое мобильно в случае возникновения непредвиденных обстоятельств. Второй принцип развития приграничных районов определяется как динамичный, поскольку ситуация на границе не статична, происходят постоянные изменения политического и экономического характера. Правильное использование этого принципа формирования границы – необходимое условие для создания пограничной системы расселения населения и прежде всего ее транспортно-социальной инфраструктуры. Отсюда следует, что динамичный принцип развития приграничных районов тесно связан с геополитической ситуацией и системой взаимоотношений с сопредельным государством. Сегодня геополитика заменяет идеологию формирования и развития пограничных районов.

Известно, что границы страны формируются в результате взаимодействия приграничных регионов, которые часто оказываются менее развитыми по сравнению с центром и неоднородными с точки зрения жесткой и гибкой инфраструктуры.

Развитие приграничных территорий через трансграничное взаимодействие придает импульс расширению сотрудничества в торговле и планированию инфраструктурных проектов и их реализации. Это способствует формированию необходимых структур с качественным распределением полномочий в процессе управления данными процессами. Как отмечается в авторских исследованиях [i], «большое влияние на возможности эффективного развития сотрудничества оказывают масштабы трансграничной кооперации». Очевидность такого подхода реализуется при эффективных проектах в транспортной сфере. Если в рамках небольших по размеру и охвату участников приграничных сообществах успешно реализуются проекты, которые направлены на интенсификацию транспортного сообщения, ремонт инфраструктуры, модернизацию пунктов пограничного пропуска, то проекты в рамках крупных

по территориальному охвату сообществ более широкомасштабны и предполагают строительство и функционирование международных объектов инфраструктуры.

На сегодняшний день не существует конкретной методики прогнозирования отношений между странами в трансграничном взаимодействии. Прогнозы и планы, которые разрабатываются на региональном уровне, к примеру, в Казахстане не учитывают появление рисков такого сотрудничества, что отрицательно сказывается на планировании и принятии своевременных и эффективных управленческих решений, как со стороны государства, так и со стороны предпринимательских структур. Кроме того, четко не сформированы основные организационные аспекты развития трансграничного сотрудничества между регионами, где важным моментом является выявление инициатора и партнера, которые и определяют дальнейшее развитие страны в целом.

Открытость регионов национальных экономики в настоящих условиях открывают реальные возможности для их саморазвития, однако в Казахстане такая возможность не высока. Большой частью административная структура подчинена верховенству власти на уровне государства, а не региона. При этом перед региональными органами управления возникают ситуации, которые необходимо решать на местах, а именно поддерживать сложившиеся связи с зарубежными партнерами и в тоже время налаживать новые. Также возникают проблемы в области нормативно-правового и информационного обеспечения подготовки и в дальнейшем реализации прогнозов сотрудничества, а также проблемы в отношении регулирования механизмов управления трансграничным сотрудничеством, связанные с отсутствием целостного экономического механизма, учитывающего интересы регионов при осуществлении трансграничного сотрудничества.

Если в сопредельной с нами стране России принимаются основополагающие документы и программы по развитию приграничных территорий и обеспечению механизма трансграничного сотрудничества, то Казахстан в этом вопросе находится в процессе управленческих решений. Думается для Казахстана необходимо выработать Концепцию трансграничного взаимодействия с сопредельными странами, учитывая специфику развития приграничных территорий с позиции социально-экономического развития и подверженности к депрессивности отдельных регионов страны. Развитие инфраструктуры, транспортных сообщений и улучшение качества дорог позволит возродить депрессивные регионы с позиции привлечений инвестиций развития торговли как внутренней, так и внешней, что придаст импульс для развития приграничных территорий.

Как показывает практика, многие приграничные проекты, начинавшиеся на основе взаимодействия региональных и местных властей, активно продолжают реализовываться и дальше, но уже без участия органов власти, а на основе самостоятельных совместных предпринимательских структур. В связи с этим можно отметить развитие новой формы трансграничных связей как трансграничное предпринимательство.

Трансграничное предпринимательство рассматривается как один из возможных рычагов развития конкурентоспособного предпринимательского сектора, фактор не только территориального, но и инновационного развития. Трансграничное предпринимательство ощутимо влияет как на развитие регионального бизнеса, так и на решение важнейших территориальных проблем развития, поскольку способствует созданию новых предприятий не только в секторе торговли, который традиционно наиболее развит, но и в секторах услуг и производства, транспорта. Непрерывный обмен опытом в трансграничных системах предпринимательства позволяет улучшить качественные характеристики отдельных предпринимательских структур и увеличить их вклад в территориальное развитие.

Для современного Казахстана актуальность развития трансграничных систем предпринимательства связана с необходимостью активизации трансграничной кооперации между сопредельными регионами, а в особенности Китаем, Узбекистаном.

При этом горизонтальные сетевые связи формируют основу для образования новых пространственных форм интеграции таких, как точки роста, коридоры развития, трансграничные кластеры, промышленные зоны. Особо необходимо отметить, что в современных условиях локомотивом развития трансграничных систем предпринимательства, становится использование кластерного подхода. Стимулирование развития «глобализирующихся» кластеров позволяет построить конкурентоспособные предпринимательские системы. Развитие трансграничных систем предпринимательства на этой основе предполагает инициативу и совместные усилия субъектов предпринимательства, администрации и научных кругов. В результате этого появляется возможность повысить эффективность использования ресурсов как за счет согласования стратегических направлений развития отдельных регионов, так и посредством выработки совместной стратегии действий.

Исследование характера таких связей имеет достаточно реальные перспективы. При их изучении используются качественные методы, с помощью которых анализировалась правовая база трансграничного сотрудничества, его тематические направления, механизмы реализации программ поддержки трансграничного сотрудничества.

В последнее время наметилась положительная тенденция в институционализации приграничных отношений на основе проведения приграничных форумов, совещаний на уровне правительств сопредельных государств. Между тем, дискуссии, разворачивающиеся в отдельных формах деятельности приграничных институтов, говорят о том, что, хотя все выступают за совместную деятельность, проблемы до сих пор рассматриваются с точки зрения местного и краткосрочного значения. Развивая большую открытость, приграничные институты должны обеспечить снижение барьеров внутри своего региона, перестроить экономический потенциал с каждой стороны границы и дать возможность развитию слабых структур. В целом торговая политика должна быть нацелена на обеспечение благоприятных условий участия страны на мировых рынках и заключается как в особенностях государственного регулирования импорта и экспорта, так и в специфике взаимоотношений с другими государствами и международными организациями, регулирующих вопросы торговли, особенно в приграничном сотрудничестве.

Практически применение режима наибольшего благоприятствования находится в сфере таможенно-тарифного регулирования доступа товаров на национальные рынки. Соблюдение такого режима применимо в такой форме приграничного сотрудничества как специальная экономическая зона (СЭЗ).

Исходя из вышесказанного, авторы приходят к мнению, что существует необходимость принятия в Казахстане Концепции трансграничного взаимодействия и сотрудничества, для соблюдения принципов, которые необходимы в трансграничном взаимодействии. Это исходит из специфики развития приграничных территорий с позиции социально-экономического развития.

В целом, чтобы смоделировать взаимовыгодное и взаимодополняющее трансграничное взаимодействие в рамках формирования инфраструктурных и транспортных проектов, сопредельные государства должны исходить из его экономической эффективности, социальной и политической стабильности для государств. В первую очередь, необходима оценка и анализ сложившейся социально-экономической ситуации в целом государства. Во-вторых, исходя из специфики экономических и социальных отношений, выявления сфер и стадий развития приграничных территорий, необходимо выявить благоприятствующие факторы для создания полноценных приграничных регионов, позволяющих приграничным сообществам совместно решать общие задачи для улучшения и гармонизации жизнедеятельности населения приграничных территорий. В-третьих для осуществления международной инициативы «Один пояс-один путь» в рамках формирования производственных, инфраструктурно-транспортных проектов, необходимо обратиться к практике зарубежных стран по

формированию международных проектов в различных сферах деятельности, в целях широкого использования инструментов и методов программного и проектного управления (Project Management) на различных уровнях хозяйствования, в частности и в целом национальных экономик в условиях трансграничного взаимодействия.

¹ Л.Э. Лимонов, А.Р. Батчаев и др. ОТЧЕТ о научно-исследовательской работе «Анализ торгово-производственных связей приграничных регионов России и Казахстана: влияние Таможенного союза и Единого экономического пространства». – Евразийский Банк развития. – 2012, 173 с.

ПРОФЕССОР СУ БЭЙХАЙ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ЖӘНЕ КСРО «БАЛҚАШ МӘСЕЛЕСІНЕ» ҚАЙТА ОРАЛУ

Жанаәбіл Ж.,

New Vision – Еуразия талдау орталығы

Тарих ғылымының PhD

(Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация. Көршіміз Қытаймен мемлекеттік шекарамыз толықтай анықталды. ҚХР-мен арадағы 1783 км. келетін шекарамызға бағаналар қадалып, тату көршілік достығымыз жарасып-ақ тұр. Алайда Қытайда бейресми түрде шекара мәселесі ауық-ауық көтеріліп қалады. Өйткені ҚХР мен Кеңес одағы арасында өткен ғасырда орын алған «Балқаш жер дауы» болған. Тарихшылар арасында «Қырғи қабақ соғыстың» ықпалымен пікір таластар болғанын біреу білсе біреу білмейді. Бүкіл өмірін қазақ тарихын зерттеуге арнаған Су Бэйхай да сол пікір-таластан сырт қалмады. Бұл мақалада жақында біздің аудармамыз бойынша баспадан жарық көретін Су Бэйхайдың «Қазақ халқының тұтас тарихы» 2-томын негізінде, «Балқаш мәселесінің» пайда болуы және оған байланысты мәселелер қарастырылады.

Аннотация. Наша государственная граница с соседним Китаем полностью определена. На протяжении 1783 км. границы с КНР установлены столбы, и существуют добрососедские взаимоотношения. Однако в неофициальной форме Китай периодически поднимает проблему границ. Дело в том что между КНР и Советским Союзом произошел «Балхашский земельный спор», имевший место в прошлом веке. Кто-то знает, а кто то нет но среди историков были споры об этом в период «холодной войны». Су Бэйхай, посвятивший всю свою жизнь изучению казахской истории, не остался в стороне. В этой статье рассматривается возникновение «Балхашской проблемы» и связанные с ней проблемы, на основе 2-х томника Су Бэйхая «Единая история казахского народа», который скоро будет опубликован в нашем переводе.

Abstract. Our state border with neighboring China is fully defined. Pillars have been established along the 1,783-km border with the PRC, and good-neighborly relations exist. However, unofficially, China periodically raises the border issue. The fact is that between the PRC and the Soviet Union there was a «Balkhash land dispute» that took place in the last century. Some people know and some people not, but among historians there were disputes during the Cold War. Su Beihai, who devoted his life to the study of Kazakh history, was not excluded. This article discusses the emergence of the «Balkhash

problem» and related problems, based on Su Beihai's 2-volume «United History of the Kazakh People,» coming soon in our translation.

Кіріспе

Бұйырса жақында Су Бэйхайдың «Қазақ халқының тұтас тарихы» еңбегінің 2-ші томының аударманың «ғылыми» нұсқасын баспаға тапсырамыз. Осы орайда автор көтерген кейбір «маңызы бар» деген тақырыпқа жасаған қортындысына қайта талдау жасап, ой таразынан өткізгенді жөн көрдік. Назарымыз бірден еңбек мазмұнының 2/3 беттерін алған «Балқаш жер мәселесіне» ауды. Жалпы қытай ғалымы Су Бэйхай бүтін өмірінің көбін «Балқаш жерін» ҚХР-на «алып беруге» сарп еткен тарихшылардың көшін бастап тұр. Оның есімі сонау «Қырқи қабақ соғыс» тұсында СССР-дың тарих саласына белгілі болған. Осы реткі ғылыми аудармада автордың өмір бойы жинаған дерегінің негізінде жасаған талдаудың қортындысымен бөлісіп, автор XVIII ғасырдың екінші жартысында Жоңғар хандығы жойылғаннан соң, оның негізгі территориялық аумағы мен онда тұратын халық, яғни қазақтар, Манчиң империясына қалай «өздігінен қосылып, ұлы Қытай еліне (伟大的中华民族) бір кісідей үлестерін қосқаны» туралы егжейлі-текжейлі баяндайды. Өкінішке орай кейін бұл негізі «бері қараған жер мен елге» түгелдей қош айтты. Оның себебі, Су Бэйхайға сенсек, Манчиң императоры Чяньлун (1711-1799 жж.) мен Жячиң (1796-1820 жж.) өте қате саясат бағытын ұстанған; екіншіден, Патшалық Ресей жаулау саясатымен феодалдық қоғамды бастан кешіріп жатқан Қытай мемлекетін қылыш пен мылтықтың астына алған. Нәтижесінде Қытай елі Балқаш көлінен шығысқа қарайғы 440 000 шаршы километр жерінен айырылды да қалған.²

Су Бэйхай аталған еңбегінде қазақ ұлтына деген сүйіспеншілігін де жасыра алмайды, оған берген мақтауы мен қолдауы, мысалы Чяньлунның қазақтарды кеудеден итеруі, сондай-ақ сол кездегі тарих жазбаларында Жетісу жерін ауызға алғанда оның әсілгі егесі қазақтар болғанын жазбауын, қатты сынға алады. Әрине автордың қазақтарды мақтап оңды-солды шайқап, былай жазуына тек «олардың соңында Абылай ханның бастауында өздігінен Қытай мемлекетіне қосылуы» негіз болған.

Ендеше, «Балқаш жер мәселесінің» аясындағы Қазақ-Манчиң ара қатынасы қалай өрбіген деген сұрақтарға еңбек авторымен (Су Бэйхай) өзге де деректер негізінде кеңесуді жөн көрдік.

«Балқаш мәселесінің» шығу төркіні мен қанат жаюы

ҚХР құрылғанға дейінгі Қытай елінің 2000 жыл даму тарихы тек «феодалдық автократ билік жүйесінде» болды. Біздің қарастыратын XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысы Чяньлун (Цяньлун) мен Жиячиңның мемлекет басқаруындағы ерекшеліктері басты назарда болады³. Себебі Чяньлунның концепциясымен Қытай-Қазақ қатынастары дами бастаған болатын.

1755 жылы Манчиң империясы Жоңғар хандығын жойды. Ежен хан ие болған жаңа өңір туралы бірнеше рет «Жоңғардың барлық жері (енді) біздің картаға кірді» деген тұжырым шығарады әрі солай жасауға жетекшілік етті [36, 37, 39, 16]⁴.

² Мақаламызда Чиң (Цин) әулеті немесе Манчиң әулеті деген екі атауды аралас қолданамыз. Себебі «манзу» немесе «ман ұлты» тарихтағы Жин династиясын (金朝) құрушы ұлт, юрхен (女真) (шүршіт). 1626 жылы Чиң әулетінің негізін қалаушы Нұрхачидың 8-ші ұлы Ай-шин-жуе-луо әкесінің тағына мұрагерлік етіп өзін Хуаң-тай-жи (Абахай - 皇太极) деп атады. Оның жаулап алмақшы болғаны Қытайдың Орта жазығы болғандықтан, тарихтағы «юрхен» немесе «шүршіт» атын «Ман (滿)» деген иероглифка (толды, жетілді деген мағынада) өзгертіп, әулеттің атауын Чиң (清) (тұнық, таза) деп атады.

³ Манзу тіліндегі Чиң құжаттары «патша Чяньлонды» *амба ежен* немесе «ұлы қожайын/великий владелец» деп хаттаған. Біз де осы манзу формасын аралас қолдануды дұрыс теп шештік.

⁴ Тольғырақ: «Бүгін сіздер өркениетімізді қабыл алып, бізге деген адалдықтарыңызды білдірдіңіздер. Ондай болса біліп қойсаңыздар: барлық Жоңғар жері (енді) біздің картаға кірді. Сіздер өз шекараларыңызға берік болып, жерімізге бастарыңызды

Ежен хан Фухэн бастаған Лю Тоңшун мен Хэ Гуозон қостаған топты бағындырған өңірдің жағырафиялық келбетін картаға түсірітті, сондай-ақ оны аймақтың жалпы тарихын жазуға қолданды. 1755-1758 жылдары Жоңғарияны (бүгінгі ШҰАР) толық игеріп, өзінің солтүстік-батыс шекара-шебін қалыптастыру үшін Феликс де Роша (1713-1781), Джозеф Деспинья (1722-1788) және Августин Галлерштейн (1703-?) т.б. миссионерлерді арнайы картография тобын жасақтап, Бейжиңнен аттандырады. Нәтижесінде 1770 жылы «Чяньлун жер аумағының картасы» (《乾隆内府輿图》) немесе «13 бағаналы Чяньлун картасы» (《乾隆十三排图》) деген атпен әйгілі болған карталар, тұтас Қытай елінің жағрапиялық аумағын қамтыған жаңа үлгідегі «ғылыми карта» пайда болды [35].⁵

Нақтылап айтқанда, үш кесек еңбек бірінен кейін бірі дүниеге келеді: «13 бағыналы Чяньлун картасы» (《乾隆十三排图》), «Патша бекіткен жоңғарды тыныштандыру стратегиясы» (《钦定平定准噶尔方略》) және «Патша бекіткен Батыс өңірінің карта деректемесі» (《钦定皇舆西域图志》). Соңғы еңбек 1782 жылы баспа бетінде жарияланған. Бұл еңбектің деректік құны жоғары.

«Ойрат тайпаларының ескі жұртын» түгендеп жүріп картографтар Жетісу өлкенің біраз этнонимдер мен топонимдерін қағаз бетіне түсірді. Еңбек авторлары Балқаш төңірегі туралы былай дейді: «Тағы бір сілемі Іле өзенінің солтүстік-батысынан батыс бағытқа созылып, Тұзды көлдің теріскейін орап солтүстік-батысқа қарай Шу өзеніне тиеді; осы орынның оңтүстігінде тағы бір тау бар, ол да солтүстік-батыс бағытымен Талас өзенінің оң жағынан солтүстік-батысқа қарай кетіп жатыр. Осы жерлердің барлығы ертеде жоңғарға қарасты болған». Солтүстікте Үржардан басталып түстіктегі Талас өзенінің төменгі аңғарына дейінгі кең далада жоңғарға қарасты мына рулар «екемыңат (伊克明阿特), эркетың (额尔克腾), буғұс (布库斯), курбан-ноят(库本诺雅特), доғлат, дөрбет» т.б. қоныстанған дейді.

Аягөз өзенінің оң жағалауынан Гурбан-шар (Көкпекті ауданы) өзеніне дейінгі аралықта [19, 22]⁶, Алакөлдін шығысында орналасқан Зар (斋) жерінде, сондай-ақ Талас өзенінің төменгі ағысынан Ташкентке дейінгі аралықта көшіп-қонып жүрген Оңқанат қазақтар немесе Ұлы жүз қазақтары [18, 19, 20, 21]. Демек дерек жазушылардың алдыға қойған мақсаттары - Ежен ханның тапсырмасын артығымен орындау болғаны байқалады. Чиң сарай деректеріндегі жағрапиялық мәліметтерде қателікті тым көп болғанын байқау қиын емес. Мысалы, Жетісудің бір тармағы әйгілі Қаратал өзенін Балқаш көлінің оңтүстігіне апарып қоюы, Гурбан-Алматуды (Үш Алматы өзенін) Күрті өзенінің шығысында деп көрсетуі, тіпті Ертіс өзенін Тарбағатай тауының оңтүстігіне орналастыруы – үлкен қатерліктер болып табылады [19].

Бейжиңнен жіберілген картографтар мен этнографтар далалық зерттеу жүргізбей, сырттан дерек жинаған. Ежен ханға жалған ақпарат жіберіп отырған. Іле сардары мансабына тағайындалған тұңғыш адам Миң Руйдың кезінде үш жағдай орын алған. 1764 жылы оның Ежен ханға Бейжиңге Әпілпейіс ханның «қазақ елшілері» деп жіберген адамдары, ханның елшілері емесе екені анықталып Миң Руй қатаң ескерту алады [11]. 1764 жылы Миң Руй «Тарбағатай жерінде шекара бұзған қазақтарды сыртқа қуып шықтық әрі оны жалғасты

албаты сұқпаңыздар!». 1760 жылы Чянлонның хатында Абылай ханға былай деп жауап беріпті: «Тарбағатай жерін біздің Аспан династиясы жаулап алғанан көп уақыт өтпей ол жерге бекініс тұрғызамыз. Сіздер жоңғар тұсында шекарадан аттап өтуге қорқатын едіңіздер, енді рұқсатсыз неге шекара бұзып жүрсіздер?»

⁵ «Бұл батыстық ендік пен бойлықты өлшеудің ең озық технологиясы және ендік пен бойлық торлары бар картаны салу әдісі арқылы зерттеліп, картаға түсірілген әлемдегі алғашқы карта болды. Суретте ендік қатар ретінде әрбір 5 градус, барлығы Он үш қатарлар, сондықтан оны.

⁶ «Патша бекіткен әулеттің батыс өңірінің картамен толықтырылған тарихы» (төменде «картамен толықтырылған тарихы») 11-бумасында, «Аягөз (өзені) Тарбағатайдан батысқа қарай 70 ли (35 км) жердегі осы өзен аттас үлкен көлден бастау алады. Өзенің солтүстік жағалауы қазақтарға қарайды (《爱呼斯在塔尔巴噶台西七十里爱呼斯淖尔发源地地潜为大泽北接哈萨克界》), – десе, аталған еңбектің 44-бумасында, «Қазір қазақтың ханы Абылай жазда Есіл қатарлы жерлерде жайласа, қыста ол қазақтың Гурбан-шар қатарлы жерлеріне барып қыстайды (《今哈萨克汗阿布赛夏则居叶什勒等处, 冬则居哈萨克固斯古尔班察尔等处》), - делінген.

бақылауда ұстаймыз» деп, патшаға Сарыбел, Шу, Талас және Теміртынор (Ыстықкөл) жерлерінде орын алғанын, осындай жағдайларда қарулы топты дереу жіберудің орнына 1765 жылы Үрімжі хебей-амбаны Яр жеріне көшіп барғанда жолшыбай шарлап шықса да болады дейді. Әуелі аталған жерлерге жылына бір рет шарлаушы аттандырып барлап шықса да жетеді дейді [11]. Үшіншіден, Іленің іргесіндегі Сарыбел жеріне көшіп келген қазақтар бар екен деген хабарды алғанда, оларға адам жіберіп «Дереу қалың қол аттандырып сендерді шауып аламыз» деп қорқытып, оларды «түнделетіп көшіріп жібердік!» деп жарлық түсіреді [17]. Бұл деректерден Манчиңнің шекара бекінісіне қойған жоғарғы дәрежелі шенділердің Аягөз бен Жетісу жеріне мүлде аяқ баспағандарын айғақтайды [19, 39]⁷. Бұдан шығатын қортынды біреу: жоғарыдан жіберген карта сызу тобы тегіндегі Жоңғар хандығының бақылауындағы өңірді анықтауға жіберілген.

Тарих ХІХ ғасырға жеткенде, қылышынан қан сорғалаған орыс отаршылары да қазақ даласына ендеп кірді. Ресей мен Чиң патшалығы Жетісу жерінде айқасты. 1825 жылы тамызда Қаратал өзен бойынан қазақ отрядын көріп Санкт-Петербургке нота жолдайды:

«Жоңғарды тыныштандырған кезінен бері шекараны белгіледік. Чяньлун 22-жылы (1757 ж) қазақтар өз еркімен бізге қосылған. Тегінде Патша ағзам қазақтар тіршілік етсін, көшіп-қонып шаршамасын деп Борохожы, Күнге-өлен қарауылнан тысқары жерлердегі 1000 шаршы шақырым (500 текше км) аумақты солардың қонысына силады. Яғни Қаратал да сол жерлерге кіреді. Оның барлығы біздің әулеттің территориясы. Чяньлун картасында өте анық сызылған» [43] дейді.

Қытай тарихшылары өмір бойы осы деректі малданып келеді. 1979 жылы «Қырғи қабак соғыс» өршіп тұрған кезде ҚХР үкімет тарапынан шыққан басылымдарда: «Қытайға қарасты Балқаш жерін» картамен қосымшалап бергенде Қытайдың жері «Кеңгір-туладан (немесе Өскемен қаласынан) Ертіс өзені арқылы оңтүстік-батысқа қарай, Қараман тауын асып, Аягөз өзені бойымен Балқаш көліне жетіп, Балқаш көлінің солтүстік-батыс жағалауын бойлап Шу мен Талас өзендерінің арғы (батыс) жиегіне дейін. Ары қарай Талас өзенінің оңтүстік-шығысында орналасқан Қарабура асуын жағалап барып Нарын өзенінің жағасына тиеді» [23], - деп жазған болатын-ды

Кезінде ҚХР-КСРО арасындағы жер дауында қытайлар аталған деректі айғаққа таратын. КСРО тарапының оған қарсы айтатын уәждері 1864 жылы екі жақ қол қойған «Солтүстік-батыс шекараны белгілеу туралы Ресей-Қытай шарты». Шекара сол кездегі Қытайдың «тұрақты қарауылдарын» бойлап тартылған, халықаралық заң-нормасы бойынша жасалған келісімшарт [25, 24, 6, 8, 5] дегенге табан тірейді.

Алайда Жоңғар хандығына дейін осы кең байтақ даланың нағыз иесі қазақтар болғаны айдан анық. Профессор Су Бэйхай «Қазақ ұлтының тұтас тарихының» 2-томында, мол деректер келтіріре отырып жоңғарлар дәурендеген кезде де Жетісу жерінен қазақтар жаппай ауып кетіп қалмаған, олар осында бұрынғы салттарымен көшіп-қонып жүрді дейді. Автордың осындай жағымды жағынан қазақтарға көрсеткен қолдауына төменде қайтып ораламыз.

Ұмытылған тарих немесе айтылмаған шындық

Чиң әулеттік дереккөздерінен ХVІІІ ғасырда қазақтардың шекарасы жаңа түскен көршісі Манчиң династиясымен жиектес болғанын оқимыз. Чиң құжаттарынан «Чиң Гаозон патшаның

⁷ «Картамен толықтырылған тарихы». 11-бумада екі жерінде Тарбағатай туралы сөз болады: «Яр Тарбағатайдың солтүстік-батысына 200 ли (100 км) жерде орналасқан» десе, екінші жерде «Аягөз Тарбағатайдың батысына 70 ли (35 км) жерде» деп жазады. Бүгінде Үржар мен Шәуешек қаласының орналасқан жері екі араның қашықтығымен бірдей. 1760 жылы Ежен сол тұстағы оңтүстік Шыңжаң Ақсу хебей-амбаны Шухедеға берген жарлығында: «Буруттар сұрап отырған Ақташқа қоныс аударуына рұқсат. Себебі бұл жер Фудэның Ыстықкөл туралы салған картасына кірмеген әрі Нарын өзенінің батысындағы шалғай бір жер екен, тегінде жоңғарлар тартып алғанымен, ол жер Ілеге тым алыс. Бұдан кейін жағдайға қарап сендер өздерің шешіп беріңдер, бір бірлерін итермей-ақ», - дейді.

орда күнделіктері) (《清高宗实录》), «Патша бекіткен жоңғарды тыныштандыру стратегиясы» (《钦定平定准噶尔方略》) және Бақыт Еженханұлының «Қожаберген батыр: 1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде» атты еңбегін атап айтуға болады. Бұл деректерден қазақтардың Жоңғар хандығы жойылғанда дейін жоғар басқыншыларын қазақ даласынан ығыстырып шығарғанын және Чиң патшалығымен аумақ мәселесі бойынша дипломатиялық барыс-келімке талпыныс жасағанын анық аңғарамыз.

1757 жылы тамыз айында Әмірсананың ізіне түсіп, Үржар жеріне жеткен манчиң сардары мен қазақ Қожаберген Жәнібекұлы, Қара Барақтар арасындағы келісімсөздер өте маңызды. Чжао Хэй сардар мен хебей-анбан Фу Дэ бастаған «қалың қол» Үржардың Бахты жеріне таман таяғанын естіген жоғарыдағы екі батыр 700 қазақ жауынгерімен оларға қарсы аттанып, бетпелет келеді.⁸ Екі ел өкілдерінің бұл реткі басқосуы және екі жақ келісім жасайды. Бұл кездесу Қазақ-Чиң қатынасына жақсы негіз қалайды.

Келіссөзде Чжао Хэй: «Сонан соң, біз дереу сендердің жерлеріңе кіріп, Әмірсананы тұтқындасақ дегенбіз... Әмірсана қай уақытта тұтқындалса, біз де сол уақытта армиямызды шегіндіреміз» (қарайтқан біз. – Ж.Ж.).

Байтайлақ (Қожабергеннің ұлы): «Біз әскер бастап ауылдан шығып шекара жерімізді шарлап жүргенімізге 2 ай болды. Біз Аягөзден бастап, Әмірсананы тұтқындаймыз деп шекарамызды шарлап келе жатқан жолымызда тұтқындап алған Баярдың Нима есімді адамын сіздерге силық ретінде тарту етпекпіз» (қарайтқан біз. – Ж.Ж.).

Қожаберген: «Біз 10 000 әскер бастап Лепсі мен Шағантоғай қатарлы жерлерде тығылып жатқан улеттерді олжалауға келдік. ... Біз өз шекарамыздың жақын жерлеріне келіп жасырынып алған улет тайпаларын барымталап, кездескен қашқын қарақшыларды жинап алмақпыз. ... Біз шекарамызды шарлай келе сіздердің ұлы армияларыңыз Тарбағатайдың күнгеі жағында болар деп ойладық та, сіздердің шекарамызға жақын келгендеріңізді білмеппіз». (қарайтқан біз. – Ж.Ж.).

Қожаберген: «Цзянцзюнь-ұлықтар (қолбасшы ұлықтар) сіздер осында қоныстанасыздар ма? Әлде өзге жерге барып қыстайсыздар ма? Біздің жерге жақын маңда тұратын болсаңыздар, біз қай жерде қыстамақпыз?» (қарайтқан біз. – Ж.Ж.).

Чжао Хэй: «Әмірсананы сендер бүгін ұстап берсеңдер, біз ертең-ақ әскерімізді бастап Іле мен Еренқабырға қатарлы жерлерге барамыз. ... Ал сендердің елдеріңе тән жер мәселесіне келсек, Цеванрабтан мен Галданцерен заманында сендер қай жерде көшіп-қонып жүрсеңдер, қазір де сол жерде тұраберіңдер. Көне жұртта қыстасақ дейсіңдер, алайда, ол үшін бұрынғы шекарадан өтіп қоныстанасыңдар. Бұл болмайтын жағдай» (қарайтқан біз. – Ж.Ж.).

Қожаберген: «Егер ұлы армияларыңыз кіреміз десе, келесі көктемде кіре ме? Әлде биыл кіре ме? Кенеттен Әмірсананы тұтқындап, біз оны сіздерге тапсырып береміз деген шақта, ұлы армияларыңыз осылай кіретін болса, біз өзіміз түгелдей келеміз. Біздің қарым-қатынас орнатқандығымызды ескертіп, сіздер бізге мөр басылған куәлік хат силап берсеңіздер. Біз ұлдарымыз немесе немерелерімізді сіздерге жібергенде, олар куәлік алып жүрсе ыңғайлылау болады».

Чжао Хэй: «Сендер өздерің келіп ұлы Еженмен қарым-қатынас орнаттыңдар. Сонымен қатар бізге тарту жасадыңдар. Ендеше, біз сендер, Қожаберген мен Қара Бараққа мөр басылған куәлік берейік» [3, 148-179 бб.]⁹.

⁸ Нарат асуының (Тарбағатай жотасының бір шоғы, Үржар жеріндегі Қызасу) батысы, Үржар өзенінің жоғарғы аңғарына жетіп, «жауды» күтіп алуға дайындалады. Әуелі барлауға Қожабергеннің ұлы Байтайлақ пен Қара Барақтың інісі Мәми суырылып шығып, 10 адаммен Джао Хэй мен Фу Дэнің орналасқан жерге жетеді. Алайда, «жаудың» іздеп келгені соғыс емес қашқын Әмірсана екенін естігеннен соң, сабасына түскен Қожаберген мен Қара Барақ 100 адамымен ұлдарына барып қосылған.

⁹ Б. Еженханұлының «Қожаберген батыр» еңбегіне енген 14-құжат (манжу тілінде) 70 құжаттың ішіндегі ең құндысы. Тақырыпқа қатысты деген хаттарды қара түспен бердік. Джаохуй мен Фуденің осы жолдамасының қытай тіліндегі нұсқасы «Патша бекіткен жоңғарды жою қадамы». Бас бөлімі/42-бума. Қытай тіліндегі нұсқасы көп деталдарды қалдырып кеткен.

Екі жақтың бұл пікір алмасудан не қортынды шығаруға болады?

Біріншіден, 1756-ақ Манчиң шенділерінің ұғымына қарсы, қазақтар Лепсі –Шағантоғай – Аягөздың қайнарын екі елдің шекарасы деп ұққан. Осы аумаққа Манчиң армиясы кіріп кетпеуге аталған елдің екі қолбасшысынан кепілдік алуға талпынады. Екіншіден, қазақтардың ескі жұрттарына қарай ұмтылуына Жау Хэй мен Фу Дэ «Цеванрабтан-Галданцерен кезіндегі шекарадан аспасаңыздар» дейді. Чяньлунның «Сіздер жоңғар тұсында шекарадан аттап өтуге қорқатын едіңіздер, енді рұқсатсыз неге шекара бұзып жүрсіздер?» дейді. Бұл байтақ территорияның иесі әсілі қазақтар болғанын мойындағаны. Қазақтардың: «Берсендер қолдарыңнан, бермесендер жолдарыңнан» деген талабына орай, қызыл мөр басылған куәлік қағаз беріп кетеді. Жау Хуэй Фу Дэдан бұрын Қожаберген мен Қара Барақ Чиң ұлықтарынан қазақтардың Бахтының маңына барып отыратынын жеткізіп қана қоймай, мөр басылған куәлік қағазды да алады.

Әуелі 1757 жылының күзінде Жау Хуэй мен Фу Дэнің рұхсатымен Бейжиңге барған Құттыбай мен Ақтайлақтар Ежен ханға Әбілмәмбет, Абылай, Әбілпейіс, Қабанбай қатарлылардың сәлемін жеткізеді:

«Әбілпейіске қарасты Таңатар Барлыққа; Нар батыр Темір-чорға; Қаракерей тайпасының Есенгелді, Жолымбет сынды адамдарымыз Тарбағатайда тұрады; Тұрымбайға қарасты Жарылқап қатарлы адамдар Алтын-Емел, Қаратал, Көксу тектес жерлерге қоныстанған» [3, 205-212 бб, 38].¹⁰

1758 жылы 27 қаңтар күні деп белгіленген мәнжу тілінде хатталған құжатта қазақтың төрт құбыласының жиегін анық көрсетеді:

Қазақтың «шығыс жағындағы шекарасы Ертіс өзені бойындағы орыстың Сынболот қаласынан бастап Юңгул (?) өзеніне, Шар өзенінің басталған жеріне және Балқаш көлінің шығысындағы жерге жетеді; оңтүстік жағындағы шекарасы ... Бикөл, Ақкөл деген екі көлдің солтүстігіндегі тауға жетеді; батыс жағындағы шекарасы ... Маңғыс көлінің бергі жағына, Жай өзені тау ... Вэй және Тохосқа жетеді; солтүстік жағындағы шекарасы Вэй мен Тохостан бастап Ертіс өзенінің бергі жағындағы тауға, орыстың Сынболотына жетеді» [3, 66-б].

1761 жылы Абылай мен Әбілмәмбет хандардың атынан Бейжиңге барған Жолбарыс сұлтан Чяньлунға екі ханның сәлемін жеткізіп:

«Түстігі Чорға (绰尔郭); батысы Шарабел; орталығы Лепсі (өзені)» қамтыған аумақты сұрайды» [40]¹¹.

Іле сардары Миң Руйдың 1764 жылы Ежен ханға жолдаған хатында қазақтарды Тарбағатай, Сарыбел, Қаратал тектес жерлерден қуып жібердік деген жалған ақпарат берілген. Ол жерлерден кеткені былай тұрсын, лек-легімен жеткен қазақ ру-тайпалары енді ілгерілеп Тарбағатайдың Дөрбелжін мен Іленің маңына дейін көшіп баруға рұқсат сұрайды. Әрине бұны естіген Ежен хан қатты ренжиді. «Қазақтар сендер ол жерлерге келмей-ақ қойғандарын жөн!» дейді. Оның бұл сөзіне біз Чиң шенділерінің қазақтардан қайталап Әмірсананы тезірек ұстап беруге көмектессе деген ойын аңғаруға болады. «Қарақшы қолға түскен күні-ақ, Батыс өңір тынышталды!» деп санайды патша.

1763 жылы Манчиң үкіметі Яр жеріне, яғни бүгінгі Үржар қаласының аумағына жақын жерге Чжаофэн (肇丰) атты қалашық (Нұрланар қалашығы) тұрғызған. Айналасын таммен қоршаған манчиңдер шығыс, теріскей, батыс және күнгей жақтан төрт қақпа шығарған. Қаланы бұл жерден тұрғызуына «жердің құнарлығы, шөбінің шүйгіндігі, солтүстігінде ағып жатқан Үржар өзені, солтүсік-батысқа барып Аягөз өзені құядтыны» себеп болған екен [21]. Алайда

¹⁰ Еженханұлы Темір-чорғаны «қазіргі ҚХР Тарбағатай аймағы Дөрбелжин ауданына енетін Тарбағатай тауының шығыс сілемінен» іздейді [3, 62-б].

¹¹ Бұл аумақ оңтүстігі Алматы облысы Жамбыл ауданы Қаракастек ауылдық округі; шығысы бүгінгі ҚХР-ының Дөрбелжін ауданы; батысы Жетісу облысының Лепсі өзенінен өтіп Балқаш көліне тиген; солтүстігі сол кезде Ұлы жүз суан отығы, немесе руы отырған Аягөз өзені (болу мүмкін).

1767 жылы «қысы қатты, егістікке жарамды жер тек 500 сарбазды азықпен қамтамасыз етеді екен. Оған қоса жайылым жері тар» деген желеумен Чжаофэн қалашығын шығысқа қарай 110 км жердегі, яғни Тарбағатай тауының күңгей бетіндегі Чухучу (楚呼楚) яғни Шәуешекке көшіреді [42]. Негізінде Қытай деректерінде бұл қадамға, яғни қалашықты көшіруге түрткі болған шынайы себепті атамайды. Бізше ол шығысқа қарай жамырай көшкен қазақтардың қалашықты сауда-жәрменкесінің жақсы орнына айналдырып алуымен бірге туындаған қорғаныс мәселесімен байланысты болған. Ал, ескі жұрттарын толығымен қайтармағандарынша тоқтамайтын қазақтар Чяньлунның басын әбден қатырады. «Тарбағатай мен Іленің аржағында жатқан байтақ жерге тоймаған қазақтар тек күшке ғана жығылатын болғаны ма?» дейді де, 1760 жылы Іле Сардары А-Гуйге төмендегідей бұйрық береді:

«Шекараны бақылау міндетін атқарып, 400-500 сарбаздармен Тарбағатай қатарлы жерлерге барып, ол жерді қоныстанған қазақтардың үстінен түссеңдер, төмендегіні анық ұқтырыңдар: Бұл біздің Аспан асты еліне қарасты жер, Сіздердің билік басындағылар әуеліде осында келуге өтінгенде, Ұлық патшамыз оған рұқсат бермеген». Ары арай Ежен шендісіне: «Жолшыбай Антайдан уақытша 400-500 жауынгерді қосып алып, қазақтарға санын асырып 2000 деп жария етіндер!» – дейді [38].

Қазақтар Үржар мен Алтын Еміл де кіріп кетіп отырды. Бұл жерлер қазақтарға қарасты ескі жұрттары болғанын біле отырып, оларға «Әмірсананы ұстауға кезінде қолдарыңды бермегенсіндер» деп ренжіп, енді міне «дайын асқа тік қасық болғандарын қалай?!» деп сөгеді. 1758 жылы «қарақшы» Әмірсананың ісіне нүкте қойылып, «Көктің ұлын» аландатқан ендігі іс қазақтар көптеп «шекарадан өтіп» жатқан, Дөрбелжін мен Барлық т.б. жерлерге кіру керек болды. Өйткені жоңғарлар үстемдік құрудан бұрын қазақтар Тарбағатай мен Жетісу өңірін қазақтың атамекені болған-ды. Мұны Су Бэйхай аталған еңбегінде мол дәлел келтіріп өте орынды пайымдаған. Сондай-ақ оған қатысты мол тарихи деректерді «Патша бекіткен жоңғарды тыныштандыру стратегиясынан» келтіруге болады. Содан бір екі мысал келтіре кетейік.

Кезіндегі қазақ-жоңғар қатынастары көшпенділерге тән құбылыс екенін ескеруіміз керек. 1635 жылы Эрдэни Хоңтайжы Жоңғар хандығының негізін қалағанға дейін, ойраттар (немесе қалмақтар) Шығыста халханың Алтын ханы мен батыста Қазақ хандығының қыспағында қалып, Сібірдегі патшалық Ресейдің бодандығына түсуге мәжбүр болған [26]. Су Бэйхай аталған еңбегінің III бөлімі «Чин патшалығының Чяньлун-Жячиң дәуіріндегі қазақтарға қаратқан саясаты» деген 3-тарауында бұл мәселеге арнайы тоқталып, қазақтардың «ескі жұрттары» қай жерде болғанын толық ашып береді. Автор британдық тарихшы Бэдлейдің еңбегінің қытай тіліндегі нұсқасы бойынша Ресей елшісі Иван Совельевдің 1617 жылғы сапар естелігенен үзінді келтіреді: «Иван қалмақтың елшісіне ілесіп Тобылдан шығып Ертіс өзенінің бойымен өрлей, алты апта жол басып...бір қазақ ауылына жетіп, Батыр тәйжінің қонысына табан терейді» [26, 992-б]. Бұндағы «Батыр тәйжі» деп отырғаны дөрбеттің тәйжісі Далай-батыр және оның ордасы Қара Ертістің жоғарғы аңғарындағы бүгінгі Алтай аймағына қарасты Көктоғай ауданының жайлауында болғаны¹². 1627 жылы Алтан ханның қолынан жеңілген ойраттар Обь өзені бойына бір-ақ жетеді. Осыдан кейін күшейген ойраттар 1635 жылдан соң қазақтарға шабуылын үдетіп, «ескі мекендерінен» ығыстыра бастады. Сондай-ақ қазақ сұлтандарының балаларын алдырып, манатқа қойдырып отырды [1, 4, 14, 31, 44].

Алайда, қазақтар мен жоңғарлардың бір-біріне басым келіп отыруы алма-кезек ауысып отырған құбылыс. Көшпелілердің дала заңы екі елдің жауласуын кейде достасуға бастап отырған. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-жоңғар қатынасында қазақтардың ауыр

¹² Күніне 60 км жол басып 6 апта, яғни 42 күнде 2500 км жол жүреді дейік, Тобыльсктен Өскеменге 1679 км. Өскеменнен Зайсаңға тіке 450 км, ары қарай ҚХР-дың Жеменей қалашығына 100 км, ары қарай Көктоғайға 437 км. Нәтижесінде орыс елшісі 2666 км жол басып осында жеткен сияқты.

соққысы мен жоңғарларды әлсірету саясаты өз нәтижесін берді. Әлсіреген Жоңғар хандығын 1755 жылы Чиң патшалығының қалың қолы оп-оңғай жойып жіберді.

1755 жылы Чиң дала қолбасшылары Әмірсананың жол бастауымен Іленің Моңғолкүре деген жерінде бекініп жатқан Дауаши мен оның жасағының төбесінен түсіп, Жоңғар хандығын жойып жібереді де қазақтардың алдын орап кетеді. [9, 10]. Алайда Әмірсана мақсаты орындалмағандықтап Чиң патшалығына 1755-1757 жылдары қарсы шығып, жеңіліп «қарақшы» Әмірсанаға айналады. «Бозторғай, шырылдайсың пана таппай!»¹³ дегендей күйге түседі.

Жоңғар хандығының жойылуына байланысты Қазақ хандығы мен Чиң патшалығы арасында тікелей барыс-келістер басталады.

Қазақ-Чиң байланыстар тарихындағы ең маңызды дерек Абылайдың Ежен ханға жазған хаты. Өйткені Су Бэйхай және басқа да қытай тарихшыларының сол хат бойынша жасаған «Абылай бастаған қазақтар Чиң патшалығына қосылды» деген тұжырымдары - «Қырғи-қабақ соғыс» тұсында Кеңес Одағына қарата айтылған болатын.

Абылай ханның атышулы хаты және Қытайға сапырылысқан қазақ елшілері. 1757 жылы Әбілмәмбет, Абылай, Әбілпейіс хан және Қабанбай секілді тұлғаның Чяньлунға жіберген елшілері Құттыбай мен Ақтайлақ (Аталай) қатарлы 11 адам Бейжіңге барып, Абылай ханның Чяньлун патшаға жазған тотын жазуындағы хатын тапсырады.¹⁴ 1757 жылы жазында Есілдің жағасынан Абылай *тод бичиг* немесе ойрат жазуымен Еженге ханға жазған хатын алып бара жатқан Құттыбай мен Ақтайлақтар Үржар жерінде тұрған Чжао Хуэй мен Фу Дәмен жолығады-мыс¹⁵. Одан шығып олар Үрімжі қаласына жеткенде, қала бастығы Жіңгери хаттын бір данасын тағы көшіріп оны ойрат тілінен манжу тіліне аудартып алып қалатын көрінеді. Кейін Үрімшіні басып Бейжіңге жол тартқан Кіші жүз хан-сұлтандарының елшісін сарайға хабардар еткен хатпен бірге жібереді. Нәтижесінде орталық кеңсе бөліміне бұл хаттың үш нұсқасы жетеді. Олар патшаға лайықтап Чжао Хуэй мен Фу Дә нұсқасын Қытай тіліне аударған көрінеді. Төменде әуелі хаттың екі үлгісіне көз жүгіртіп көрелік [2, 25-б]:¹⁶

¹⁴ «Тот жазуы» 1648 жылы ойрат будда монахы Зая Пандита ойрат тіліне арнап жасаған әліпби.

¹⁵ Хаттың нағыз авторлары Джао Хуэй мен Фу Дә болуы әбден мүмкін. 1756 жылы Әмірсананың ізіне түскен Манчин генералдары Абылай хан мен оның дала қолбасшыларының маңын торлап көп жүргені белгілі. Олардың Ежен ханға жазған хаттарында «Абылайдың беті бері қарады» деген болатын.

¹⁶ Хаттың бұл нұсқасы Чяньлон 27-жылы 10-айдың 27-күні (1762 жылы 12 желтоқсан) Жіңгеридің Кіші жүз елшілері Бейжіңге кетті деп патшасына жіберген мәлімхатымен бірге жіберген сияқты.

Джао Хуэй-Фу Дэ нұсқасы

«Жоғарлы мәртебелі ұлы императорға:

Менің ата-бабам Есім хан мен Жәңгір ханнан бері, сіздің [әулетіңіздің] жарлығы бізге жетіп көрмеген. Қазір, міне, біз сіздің жарлығыңыздан хабардар болып өте қуаныштамыз. Мен, Абылай, менің балаларым және қазаққа қарасты барша бұқара сізден бізге лауазым титул сыйланса дегенді тілейді. [Мен] 7 елші [және олардың атқосшыларын қосқандағы] жалпы 11 [адамды жіберіп отырмын]».

Жінгери нұсқасы

«Жоғары мәртебелі ұлы императорға көтерілді.

Менің ата-бабам Есім хан мен Жәңгір ханнан бері, Еженнің жарлығы бізге жетіп көрмеген. Қазір, ұлы ханның бізді ескергендігін риза болдық. Мен, Абылай, ұлы ханның шапағаты маған, менің балаларым және қазақтың барша бұқарасына тисе деген тілегімді білдіргім келеді. [Мен] 7 елші [және олардың атқосшыларын қосқандағы] жалпы 11 [адамды]» жіберіп отырмын».

Чжао Хуэй-Фу Дэ нұсқасындағы «бізге лауазым титул сыйласа» деген сөйлемге Бахыт Еженханұлы үлкен күмәнмен қарап, «Қазақ хандығының өзіндік саяси-әлеуметтік және иерархиялық жүйелерін толық сақтап қалуын, олардың мәнжу-қытай ықпалынан неғұрлым аулақ болуын қалаған», сондықтан «Абылай ханның аузынан бұндай сөз шығу шындықтан алшақ» дегенді жазады [2, 25-6] ¹⁷. Чжао Хуэйдың «патшаның шапағаты тисін!» деген сөзді өзгертуі Аспан асты елінің бюрократық жүйесінде «мансап пен силық» бірге жүретін егіз ұғымнан туындаған әрі «Абылайдың бері қарауына» оның өзінің (Чжао Хуэйдың) қосқан үлесін ескерту үшін «бізге лауазым титул силаса» деп өзгерткен. Абылай хан Манчиң патшасының қолынан «лауазым» алуға өтініш жасайтындай еш себеп жоқ. Су Бэйхайдың пайымына сенсек, 1757 жылдан 1830 жылына дейін Үш жүз хандарының атынан Бейжиңге «елшілік сапарымен» барған «қазақ елшілер тобының» саны 33-ке жеткен. Бұлардың барлығы да барғанда алдыларына жылқы салып барса, қайтарында айдағар өрнекті парша (蟒錦), торғын (緞疋), жібек (紬), дамаск (жуқа жібек) (綾), ыдыс-аяқтар (器物), тәжді асылтас (頂), тәжді қауырсын қанаты (翎), тәж (冠), мансаптық форма (服), мансаптық моншақ (朝珠), ақ күміс (銀) теңдеп қайтатын. Бір қызығы Әбілмәмбет, Абылай, Әбілпейіс хандары Чиң патшасының сарайына аяқ басқан емес. Мұны қазақтың хандары Бейжиңмен тек «алыстан сыйласу» принципін ұстануы деп білеміз.

«Көктің ұлына» ол кезде төңіректегі елдердің бәрі де сәлемге барып тұрған. Алайда Абылай ханның жазған жоғарыда хаты өзгеріске ұшырағаны анық байқалады.

«Мен қазақ бағынышты елеусіз ханы Абылай, Ұлы Қытай патшасына құрметпен хат жолдаймын. Ата-бабам Есім хан мен Жәңгір ханнан бері біз Қытай өркениетінен тәрбие алмадық. Бүгін ұлы патшаның жарлығымен алыстағы тайпалар күн көріп отырған бізге шапағаты тиіп, пақырыңыз мен және оған қарасты ел тегіс шат-шадыман, патшаның мейіріміне алғыс айтудамыз. Пақырыңыз мен, Абылай, барша қазақты бастап орасан зор мәдениеттеріңіздің құшағына кіріп, Қытайдың мәңгі-бақи пақыры боламыз! Мойынсұнғыш пақырыңыз ұлы қытай патшасына бұл тілегімді қабылдай көр деп тілеп, өте мұқияттықпен 7 ел ағасы мен 11 атқосшыдарын осы хатымды жеткізуге аттандырдым. Сізге амандық тілеп, тағы тұлпар тарту еттім» [37], - деп «Хаттың» түп нұсқасы мүлде өзгертілген. Сонымен «Абылайдың

¹⁷ Отан тарихшысы Бахыт Еженханұлы Қазақ-Чиң қатынасын зерттеуге қосқан үлесі ерен екенін осы жерде қайта ауызға аламыз. Қожаберген және Қара Барақ батырлар туралы құжаттар жинағы мен Абылайдың осы хатының ойрат хәм манзу тіліндегі түпкі нұсқасын баспадан жария етуі.

атақты хаты» қазақтарды Қытайға бодандыққа жығып берген дерек болып шыққан. Бұған біз кімді айыптаймыз, сол кездегі Чиң әулетінің сарай аудармашыларын ба, бұл хатты маңызды дәлел ретінде пайдаланған тарихшыларды ма, әл де Су Бэйхайды ма?

Әрине, Қытайда шетелден жеткен хатты бұрмалау тек «Абылайдың хатымен» шектелмеген. Жапон ғалымы Такахиро Онума Қоқанд билеушісі Чиңның Жаркенд хебей-амбанына жазған хатының өрескел бұрмаланғанын байқап былай деп жазады: «Қоқанд билеушісі Ирдана бидің (1758?–68/69?) 1760 жылы Яркандық Цин амбанына жазған түркітілді хатында оның бағыныштылығын білдіретін үзінді бар: «Біз жасайды екебіз, [Цин] императорына әлемнің қорғаушысы ретінде мейірімді және шынайы боламыз; біз ешқашан сөзімізді бұзбаймыз» (*Tā-tirikmiz, shāh-i 'alam-panahgha yarlik wa durustlik qilip, sözüimiz khilafmiz [sic. < khilāf] bolmas*). Алайда ол маньчжур тілінде былай деп аударылады: «Біз Ұлы қожайының сансыз ұрпаққа дейін албатуы [яғни моңғолша «пақыры»] боламыз. Біз [Цин императорының] соңынан ілесіп бәрін орындаймыз» (*Be jalan halame gemu amba ejen i albatu oho. Eiten de gemu dahame yabumbi*)» [28]. Міне патшаға жақсы көріну үшін сырттан жеткен хатты бұрмалап аудару Чиң әулетінің сарай бітікшілеріне әдетке айналған.

Қытайдағы тот жазуы мен манжу жазуындағы бұл құжаттың нұсқалары 2009-2010 жылда ғана аударылып баспадан шығып отыр. Қытайда «Абылай бастаған қазақтар Қытай еліне өз қалауымен қосылған!» дейтін мызғымас тұжырым болып келген-ді. Өйткені Абылай ханның Аспан асты елімен бейбітшілік қатынасын орнату үшін жазған тұңғыш хаты түбегейлі бұрмаланған.

Қазақтар Аспан асты елі билеушісіне жосын бойынша апарған тарту-таралғыларын қытайлар «пақыр болды тартудан тапсырды» дегенді қытай тілінде *чең чен на гоң* (成臣纳贡) деген төрт иероглифпен жазған. Алайда кей отандық тарихшылар абайсыздықпен бұл ұғымды «бодандыққа кіріп, құн төлеу» деп теріс-қағыс жазып жүрген жайы бар.

Бұл қате ұғым. Себебі ескі қытай билік жүйесімен біте қайнасқан ойлау тәсілінде алыс-жақын шетел елшілерінің Қытай елімен қалыпты қатынасты сақтау үшін силық алмасып отырған.

Сапырлысқан елшілер мен «бодандықтың» құны. Қытайдың «24 әулет тарихында» Қытайдың төңірегінде тұратын елдерді «варварлар» (蛮夷) деп жазылған. Олардың ойынша әлемнің ортасына орналасқан Аспан мемлекеті мен «шетел варварлары» қатынасында теңдік болмауы тиыс. Яғни олардың барлығы Қытайдың қамқорына бөленген «жабайы халықтар болуға тиісті». Сондықтан олардан келген елшілер «патша ағзамға құлшылық етуге келген бұратана елдердің өкілдері. Әкелгендері – «Бағынған елдің тарту-таралғылары» (*фан-йи-гоң-ниң* 蕃夷贡品). Олардың әкелетіндері сирек кезігетін аң мен құс немесе Орта жазықта өспейтін жеміс-жидектің кептірілген түрлері және жергілікті бұйымдар. Мысалы, Мавераннахрдан құрма мен жүзімнің кептірілген түрі¹⁸. Қытай тарихшыларының пайымдауынша, алыс-жақыннан шаршап-шалдығып жеткен елшілер «тәрбие алып, өркениеттің құшағына енгенін білдіріп, тарту-таралғыларын жасайды», Қытай патшасының дархандығына тәнтті болады, оның сыйлаған «бір қанша орам айдағар өрнекті торғын-торқа, қауырсындалған төбетек пен торғын халат, фарфор ыдыстар, күміс теңге және жасыл шай» алып қайтады.

Қытай елін айнала қоныстанған Корея, Жапон, Вьетнам қатарлы елдер ғана емес, «жердің түбінде жасап жатқан Еуропа елдері» де Манчиң әулеті арадағы барыс-келістердің бәрінде өзара сый-сияпаттар жасалып отырған. Қытаймен қарым-қатынастағы сәлемдеме - тарту-таралғы сипатын ғалымдар: «сауда жасаудың бүркемелі түрі» деп сипаттайды. Қазақ пен Чиң қатынасындағы «тарту-таралғының» да сауда сипатында болғаны шындық. Қазақтардың Чиң

¹⁸ Бұл бодандыққа төлеген бодаулық емес.

сарайына «тарту-таралғы» апаруының көздеген мақсаты болған. Біріншіден қытаймен жақсы қатынаста болу үшін; екіншіден «ата-бабаларының ескі қоныстарына қарай оралу» үшін; үшіншіден «жылқыға жібек» айырбастау саудасын дамыту үшін. Қазақтар іс жүзінде бұл мақсаттарын іске асырғаны ақиқат.

Қытай тарихшылары, оның ішінде Су Бэйхай да бар, қазақ елшілерінің Чиң патшаларына апарған «тарту-таралғыларын» Чиң империясына вассал болуы деп түсіндіреді. Аталмыш 2-томда Су Бэйхай Бейжиңге барған қазақ делегациясының саны, олардың бергені мен патшаның қолынан алған заттары мен басқа бұйымдарын анық жазған. Алайда оларды «Қытайдың құшағына енген топтар» деп, қате сипаттайды¹⁹.

Сондықтан Қазақ-Чиң ара қатынасын қарастырғанда, қытай тарихнамаларын дереккөзі ретінде пайдаланғанда субъективті ойлардың жетегінде кетпей, жазба деректерге сыни талдау жасау қажет. Сонымен бірге қазақтың Чиң патшалығына «тәуелді» болғысы келсе, жер-аумақ дауын көтермеген болар еді. Бұл екі мәселені әрқашан қаперімізде ұстауымыз қажет деп санаймын.

Қорытынды

XVIII-XIX ғасыр Қазақ-Манчиң ара қатынасына талдау жүргізгенде, екі елдің арасындағы саяси-экономикалық байланыстарды негіз ету қажет. Тарихшы Су Бэйхайдың «Қазақ халқының тұтас тарихы» 2-ші томында, Ежен ханның «қазақтарды сыртқа итергенін» Қытайдың мүддесіне үлкен шығын әкелді деп санап, Чиң патшасын сындайды. Ол «Тыныш жата беріңіздер... сый-сияпатымды аямаймын», – деп, қытайға жақындаған қазақтарды бері тартудың орына, кері қайтарып патшалық Ресейдің құшағына кіргізді» деп жазады профессор Су.

Циннің Чяньлун патшасы мен Абылай хан дәуірі ерекше күрделі болған.

1757 жылы Тяншанның оңтүстігінде «Үлкенді-кішілі қожалар бүлігін» жаныштап, Чиң патшалығы Тяншанның оңтүстігі мен солтүстігіне өз үстемдігін орнатты. Алайда аграрлық экономикаға негізделген қытайдың саяси жүйесі Манчиң әулетінің тізгінін ұстаған жоғары элитаның миын құрсаулады. Халық саны үш жүз миллионға жетіп, «жері бай елі тоқ» держава сыртқа қарата жабық есік саясатын ұстанды. Манчиң ұлықтары жемқорлық пен рахатпаздыққа бой алдырды. Соның салдарынан қытай қоғамы құлдырай бастады.

Ал Абылай хан мен оның төңірегіндегі саяси тұлғалар өздерінің тарихи миссиясын абыроймен орындады. Қазақтың ханнан батырға дейінгі билік басындағыларда бір ғана ортақ мақсаты болды: қазақтың этнотерриториясын қалпына келтіру және оны ұлғайта түсу. Сол үшін олар Чиң патшалығымен тығыз байланыс жасады.

Абылай хан жазған хатының түп нұсқасын оқығанда оның алыстағы, бөтен ел ретінде жазған Сәлем хат екенін аңғару қиын емес. Сондықтан қазақ хандарының бір де біреуі Ежен ханның алдына барып басұрмаған. Даудың басы осы дәуірден басталған «Балқаш жер дауының» шығу себебін пайымдадық. Сонымен бірге Абылай хан хатының сипаты және қазақ елшілердің миссиясына да талдау жасадық. Бұлардан Абылай хан бастаған Қазақ хандығы Чиң патшалығымен болған қарым-қатынастарда ұтпаса, ұтылмағанын тарихтан аңғарамыз.

Әдебиет:

1. Баддели, Джон Ф. Ресей, Моңғолия, Қытай. XVII ғасырдың басынан бастап Алексей Михайлович патшаның 1602-1676 жж. Лондон: Макмиллиан және компания, 1919 ж./Baddeley,

¹⁹ Абылай ханның заманындағы қазақтар өте «прагматикалық» саясат жүргізді. Дала халқының дәстүрінде басын еңкейтіп, тізерлеп жүгінуді намыс санаған. Сонау XIII ғасырда Жайық жағалауындағы Қыпшақ хандығының ханы Басман Төлейдің ұлы Мөңкенің қолына түскенде, «тізерлеп бізге берілгенінді білдір!» дегенде, ол қайқайып тұрып: «Жоқ! Мен бір елдің билеушісімін, түйе емеспін белімді бүкірейтіп ұстайтын» деп жауап бергеннің білеміз («Юан тарихы. Шянзон өмірбаяны»).

John F. Russia, Mongolia, China. Being Some record of the Relations between them from the beginning of the xviith Century to the Death of the Tsar Alexei Mikhailovich A.D. 1602-1676. London: MacMillian and Company. - 1919.

2. Еженханұлы, Б. «Абылай ханның цин патшалық ордасына жолдаған тоңғыш хаты және одан туындаған тарихи мәселе». Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2010. No 2., сс 22-27

3. Еженханұлы, Б. «Қожаберген батыр: 1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде». 2017 ж.

4. Златкин, И. Я. История Джунгарского ханства, 1635–1758. М., 1983.

5. Костюченко А. П. Территориальные споры и проблема демаркации границы СССР (России) с Китаем в 1960-1990 гг. // Научни диалог. – 2017. – № 2. – С. 184-191.

6. Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.). // Новосибирск: 1983. 115 с.

7. Мойсеев, В.А. Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв. Алма-Ата, «Гылым», 1991. 79-81 сс.

8. Мясников В. С. Договорными статьями утвердили: дипломатическая история русско-китайской границы XVII-XX вв. / В. С. Мясников. – 2-е изд., доп. – Хабаровск. – 1997. – 543 с.

9. «Патша бекіткен жоңғарды жою қадамы» 《钦定平定准噶尔方略》/Басқы бөлімі/6-бума.

10. Сонда. 15-Бума.

11. Сонда. 27-бума.

12. Сонда. 39-бума.

13. Сонда. 42-бума.

14. Сонда. 49-бума.

15. Сонда. 50-бума.

16. «Патша бекіткен жоңғар жою қадамы»/соңғы бөлім / 1-бума.

17. Сонда. 27-бума.

18. «Патша бекіткен әулеттің батысөңірінің картамен толықтырылған тарихы» 《钦定皇舆西域图志》 / 2-бума.

19. Сонда. 11-бума.

20. Сонда. 12-бума.

21. Сонда. 13-бума.

22. Сонда. 44-бума

23. «Патшалық Ресейдің Қытайдың солтүстік-батыс шекарасына басып кіру тарихының 1-тарауы, 1-бөлімі. Қытай», Халық баспасы, 1979 жылғы басылым./ 《沙俄侵略中国西北边疆史》编写组编著: 《沙俄侵略中国西北边疆史》第1章第1节, 人民出版社1979年版。

24. Прохоров А. К. К вопросу о советско-китайской границе. – М. : Междунар. отношения, 1975. – 287 с.

25. Русско-китайские отношения. 1689-1916 годы. Официальные документы. М.: АН СССР. Институт китаеведения. Изд. восточной литературы. – 1958 г. – 138 с.

26. Санчириков, В. П. «Русские посланцы в ставке калмыцкого тайши Далай-Батыра во втором десятилетии XVII в.». УДК 94(47).046 Вестник СПбГУ. Сер. 13. 2011. Вып. 1.

27. Б. Сүйерқұлова, С. Жапақов, Т. Жанұзақ, О. Жұбаева т.б, құрастырған. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. 3-томы. 399-б/ – Алматы: «Арыс» баспасы 2006. – 744 б.

28. Такахиро Онума, «Цин әулеті және оның Орталық Азиядағы көршілері». Саксаха: Маньчжугтану журналы. 12-том, 2014 ж. / Takahiro Onuma, “The Qing Dynasty and Its Central

Asian Neighbors.” Saksaha: A Journal of Manchu Studies. Volume 12, 2014. (<https://doi.org/10.3998/saksaha.13401746.0012.004>).

29. Тен, Ссу-ю және Джон К. Фэйрбанк. Қытайдың Батысқа жауабы: құжаттық сауалнама, 1829–1923. Кэмбридж, Масс., 1954. 19-б./Teng, Ssu-yü and John K. Fairbank. China's Response to the West: A Documentary Survey, 1829–1923. Cambridge, Mass., 1954, p.19.

30. Трелони, Эдмунд Бэкхаус және Джон Отвей Перси Бланд, Бейжиң сотының жылнамалары мен естеліктері (16-20 ғасырлар) (Лондон, 1914), 324–325 бб./ Edmund Backhouse Trelawney and John Otway Percy Bland, Annals and Memoirs of the Court of Peking (from the 16th to the 20th Century) (London, 1914), 324–325

31. Уей Юан «Қасиетті соғыс тырихы». 4-бума / 魏源, 《圣武纪》第四卷。

32. Ұлыбритания елшісі Макартнидің Қытайға сапарының мұрағаттары мен тарихи материалдарының жинағы. Қытай 1-ші тарих мұрағаты (Бейжиң, 1996), 56-бөлім/英使马嘎尔尼访华档案史料汇编。中国第一历史档案馆 (北京, 1996年), 第56集。

33. Фэрбанк, Джон Кинг және Тең Ссу-ю. «Чиң тарту-таралғы жүйесі туралы». Гарвард Азия зерттеулері журналы, 6-том, 2-№ (маусым, 1941), 135-246 бб./J. K. Fairbank and S. Y. Teng, “On the Ch'ing Tributary System.” Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 6, No. 2 (Jun., 1941), pp. 135-246.

34. Фэрбанк, Джон Кинг, «Тарту-таралғы сауда және Қытайдың Батыспен қарым-қатынасы». Қиыр Шығыс тоқсандығы. 1-том, 2-№ (1942 ж. ақпан), 129-149 бб./J. K. Fairbank, “Tributary Trade and China's Relations with the West.” The Far Eastern Quarterly, Vol. 1, No. 2 (Feb., 1942), pp. 129-149.

35. Цао Ванру т.б. құрастырған. «Ежелгі Қытай атласы: Чиң династиясы», Бейжиң: Мәдени жәдігерлер баспасы, 1997 ж./曹婉如等编《中国古代地图集：清代》，北京：文物出版社，1997年。

36. «Чиң Гаозон әкімият құжаттар жинағы» 《清高宗史稿》/490-бума.

37. Сонда. 543-бума.

38. Сонда. 613-бума.

39. Сонда. 617-бума.

40. Сонда. 628.

41. Сонда. 667-бума.

42. Сонда. 767-бума.

43. Чиң әулетінің жазбалары. Даогуаң кезеңі-2/《清代外交史料》道光朝二

44. Чун Юанши. «Шинжяң бұратана халықтары». 2-бума /椿园氏,《新疆外藩纪略》第二卷。

КАЗАХСТАН – ЮЖНАЯ КОРЕЯ: КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО (НА ПРИМЕРЕ ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ ВИДОВ ИСКУССТВА)

Галия Темиртон,
кандидат философских наук, PhD,
Центральный государственный
музей Республики Казахстан
(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация. Мақалада қазақ және кәріс халықтарының дәстүрлі музыка өнерінің түрлері мысалында, мәдениет негіздерінің бірі ретінде, оларды сақтап қалу және өркендету проблемалары қарастырылған.

Аннотация. В статье, на примере видов традиционного музыкального искусства казахского и корейского народа, рассмотрены проблемы их сохранения и развития как одной из основ культуры.

Abstract. In the article, on the example of the types of traditional musical art of the Kazakh and Korean people, the problems of their preservation and development as one of the foundations of culture are considered.

Сегодня Казахстан все еще переживает период национального и культурного возрождения. Культура Казахстана на современном этапе становления независимого государства развивается в обстоятельствах, когда устоявшиеся идеологические догмы во многом потеряли свою значимость, а новые социальные установки и ценностные ориентиры еще формируются. В этих условиях, осложненных всевозрастающей и всепроникающей глобализацией, необходимы специальные усилия с целью создания благоприятного имиджа страны как уникального культурного пространства, имеющего древнюю культурную традицию, обладающую высокой ценностью в общечеловеческом наследии.

Объективный ход глобализации, обусловленной политико-экономической модернизацией и, в связи с этим, переход общества в качественно новое состояние требуют новых подходов во всех областях жизнедеятельности общества, обозначения ценностных приоритетов. В этом смысле, мобилизация духовного потенциала народа Казахстана, уходящего корнями в традиционную культуру номадного традиционного общества является условием успешного перехода к постмодернистскому типу экономического и политического развития. Подтверждается преобразующая роль культурной составляющей в выстраивании нашей национальной государственности. В этом контексте возрастает роль и ценностей традиционной казахской культуры, в которой аккумулирован многовековой опыт народной мудрости, а также всей общеказахстанской культуры. Поэтому необходим поиск реальных оснований для достижения гармоничного сочетания традиционных ценностей с запросами современной социокультурной практики. Поскольку без духовной культуры, «без системного целенаправленного воспитания граждан, особенно молодежи, в духе высоких нравственных, эстетических и интеллектуальных ценностей движение по пути материального благополучия вряд ли приведет к успеху» [1, с. 3-4].

Суверенному Казахстану пришлось в не простых условиях формировать внешнюю политику, чтобы предстать перед международным сообществом в качестве полноправного субъекта международных отношений. Тем не менее, сегодня Казахстаном установлены дипломатические отношения со многими странами мира, государство входит в авторитетные транснациональные и международные организации.

В этом смысле появление на мировой арене совместных международных организаций и институализация общества, как путь к его модернизации – это широкомасштабный процесс, посредством которого общество переходит от традиционных или менее развитых социальных институтов к таким, которые характерны для развитых стран [2] и является ответом на вызовы глобализационных процессов. Опыт современного Казахстана показывает определенное сочетание двух - западной и восточной - институциональных матриц, когда наблюдается баланс между развитием институтов демократии, с одной стороны, и приоритетностью коллективистских ценностей, служение государству, с другой. Влияние институтов, которые внедряются и осваиваются государством и обществом, в особенности западных, приводит к созданию рыночных отношений, конкуренции, спросу инноваций, а также изменению культуры, ибо такие институализации приводят к дальнейшей вестернизации, как одному из

способов модернизации. Инновации в виде «цифровой культуры» (Ч. Гир), цифровых технологий, через развитие которых по всему миру происходит распространение различных культурных установок, сегодня являются чуть ли не самым важным инструментом процессов модернизации: интерактивное телевидение, мобильные телекоммуникации и т.п. [3].

В этих условиях такие «продукты» цифровых технологий можно принять как новации, служащие средством культурной динамики, но при условии сохранения своего лица каждой культуре. Сегодня вызовы всеобщей глобализации требуют сочетания «модернизации с сохранением собственного культурного наследия, особенностей национального духа, менталитета, адаптации традиционных институтов и ценностей культуры к изменяющемуся миру» [4, с. 52].

Современное состояние казахской традиционной культуры правомерно определить понятием «традиционализм», не в оценочном смысле (выше – ниже), а как живое функционирование данного явления. Культура Казахстана – важнейший национальный ресурс, ключевой фактор модернизации общества. В повседневной жизни, соприкасаясь и знакомясь с культурой, традициями разных этносов, мы открываем для себя мир удивительного, прекрасного и интересного, который можно сравнить с калейдоскопом культурных традиций.

Существовавшая локально в рамках традиционного общества, культура наших предков именно через многообразие ее исполнительских форм, все более становится достоянием мировой культуры.

Культурное сотрудничество: возможные общие характеристики развития культуры, в том числе и исполнительских видов искусства. В историко-культурном пути развития наших стран – Республики Казахстан и Южной Кореи – можно уследить немало общего: специфический путь развития культуры был обусловлен перипетиями истории, преобразованиями в области государственно-политического устройства, модернизацией страны, повышением уровня образования населения и многими другими обстоятельствами.

XX век, как показывает опыт наших стран, внес кардинальные перемены в структуру и развитие казахской и корейской культуры, в том числе искусства и в особенности ее исполнительских форм. Как и в Южной Корее, где имело огромное американское влияние на южнокорейскую культуру, воздействие европейской культуры на казахскую «привело к рождению нового явления – би-культуры, которая становится способом взаимодействия и сосуществования в рамках формирования и функционирования новой культурной системы двух генетически и типологически различных культур: традиционной этнической, с одной стороны, и западной - с другой» [5, с. 225-226].

Но, все же, исторический опыт показывает, что в сложном процессе культурного развития человечество не освобождается от первоначальных традиционных представлений древних, а развивает и обогащает их. Человеку XXI века необходимо восстановить с помощью унаследованного богатства в виде непрерывной цепи устных сказаний, народных песен, легенд и эпических творений, оставшегося нам от предшествующих поколений, их умение целостно принимать природу, в ее гармонии с человеком.

На фоне возрастания роли всеядной и эклектичной массовой культуры, которая работает на потребу толпе, распространяя в коммерческих и развлекательных целях недоброкачественную художественную продукцию, интегрируясь в общество с помощью и через технологии, а не с помощью высоких идей, сегодня необходимо актуализировать роль культурных традиций, исполнительских форм искусства как духовно-культурную энергетику наших народов, которые исторически осуществляли «миромоделирующие» функции, а теперь смогут выполнить и «миропрезентирующие» функции в рамках культурного сотрудничества наших стран.

А ведь, культура и искусство наших народов так богаты формами выражения и исполнения!

В сфере театрального искусства наши страны представлены такими формами как драма, фольклорное действо, опера и балет, кукольные спектакли, музыкальная комедия и др. Особый интерес в вопросах культурного сотрудничества для обеих стран могут представить и народные жанры театрализованных форм: к примеру, корейские «чхангык», «пхансори» и казахский «айтыс» – состязания акынов (поэтов), который будучи являясь устно-поэтическим жанром, включает в себя и театрализованные элементы, где немаловажную роль играют не только сами исполнители «айтыса» – акыны-импровизаторы, но и слушательская аудитория.

Опера как исполнительский вид искусства имеет огромный потенциал в деле сотрудничества между нашими странами, так как наши страны имеют огромный опыт постановки оперных спектаклей как зарубежных, так и отечественных авторов. В этом смысле обмен опытом деятелей оперного исполнительского искусства наших стран с профессиональной или образовательной целью сыграл бы немалую роль в налаживании профессиональных связей.

В музыкальном искусстве расширяется поле для взаимного сотрудничества. Именно музыкальный жанр является той гибкой системой, жизнеспособность которой обеспечивается возможностью адаптации к изменчивости социокультурных условий и механизмов трансформации. Именно в этой области существует множество разновидностей для установления контактов и профессиональной мобильности в сфере культуры и, особенно, в сфере исполнительского искусства: например, участие в международном фестивале, приглашение артиста на работу в зарубежном театре. Вовлеченные в международную деятельность взаимные концерты и обмены, в свою очередь, могут привести к новым международным контактам, формам сотрудничества.

В Казахстане и в Южной Корее существует две разновидности музыки – национальная (традиционная) и европейская. Изучение традиций музыкального исполнительства наших стран в культурно-историческом ракурсе развития, указывает на выделение следующих, в качестве ведущих, тенденций:

1. Собственно традиционная (национальная) культура;
2. Инновационные явления в сфере музыкальной традиции;
3. Новообретенные пласты как доминанта культуры.

1. В защиту традиционной культуры на примере Казахстана, можно сказать, что сегодня традиционная музыкальная культура также является базовым основанием современного независимого государства и переживает период подъема. Приоритетное положение занимает духовное наследие казахского народа, являющееся ярким отражением кочевой культуры как таковой. Ее истоки уходят в глубокую древность. Древний пласт фольклора казахов сохранил общетюркские образы и общие для тюркских народов музыкальные интонации. Народ слагал эпические сказания, пел песни, рассказывал сказки; в обрядах синтезировалась поэзия и танец, декоративное искусство и театрализованное действо, которые были наполнены большим смыслом, мудростью коллективного опыта многих поколений. Менялся образ жизни народа, но духовные ценности, созданные им, не исчезали. В новой жизни они находили и новые формы выражения.

2. Переходя к характеристике второй тенденции, отметим, что, как следует из вышеизложенного, культурная модификация имела место и в традиционном обществе. Протекая внутри сложившейся культурной среды, проходила плавно, и имела эволюционный характер. Это можно наблюдать в эволюции казахской инструментальной музыки, к примеру: «аныз күй» - «әнгіме күй»; в корейской музыке – уникальные композиции для наиболее знаковой для корейской музыкальной культуры инструмента - двенадцатиструнной цитры «каягым» и др.

Что касается инновационной тенденции, то ее формирование обуславливается иными составляющими; для нее оказываются определяющими кросскультурные/ межкультурные

взаимодействия. Общим между первой и второй тенденциями является опора на народные традиции.

3. Третья тенденция – новообретенный пласт как доминанта культуры - базируется на принципиально иных основаниях, коренных преобразованиях, имея, таким образом, революционный характер. Здесь главной тенденцией становится дифференциация (расчленение), обнаруживающее себя во всех аспектах жизни общества. Традиционное искусство автономизируется, «расщепляясь» на отдельные виды исполнительства. Некогда единый творческий процесс распределяется между композитором, поэтом и исполнителем. В итоге статус истинной культуры приобретает профессиональная композиторская музыка. Следствием столь динамичных веяний становится неоднозначное отношение к традиционной культуре. Вместе с тем, жизнеспособность как традиционной культуры в целом, так и отдельных ее проявлений свидетельствуют о ее эвристическом потенциале, который важно не только сохранить, но и развивать в новых социокультурных условиях.

Она оказывается источником творческой мысли и новых энергий для современных композиторов.

Практические формы культурного взаимодействия. Говоря же о будущих тенденциях в культурном взаимодействии, хотелось бы сказать, что проведение ярмарок, выставок, гастролей и других форм выражения исполнительского искусства, направленные как во вне, так и, на привлечение коллег и деятелей искусства из-за рубежа для построения взаимовыгодного двустороннего взаимодействия будут иметь практический результат сотрудничества.

Практическое культурное взаимодействие могут послужить ключевым элементом культурной политики между нашими государствами, где бы многие проекты и программы культурного сотрудничества ставили бы своей целью именно стимулирование творчества и искусства деятелей культуры своих стран, а также всех лиц, занятых в культурном секторе.

В этих целях, возможно и необходимо создать и специализированные национальные фонды, и программы в поддержку профессиональной мобильности деятелей культуры и искусства.

Профессиональная мобильность, как известно, имеет различные формы:

- проведение творческих лабораторий, мастер-классов, тренингов;
- создание совместных постановок;
- создание творческих резиденций за рубежом;
- разработка и реализация научно-прикладных проектов в сфере культуры (исполнительских видов искусства);
- создание программ культурного туризма;
- гастроли;
- международные конкурсы, фестивали и многое другое.

Заключение

Культура, искусство – субстанции мобильные, динамичные. Иногда человек, да и в целом сообщества, не могут сразу понять и препятствовать различным негативным трансформациям, тем более в эпоху всеобщей глобализации и взаимопроникновения культур.

Поэтому, чтобы мир изменился к лучшему, нужна более высокая, одухотворенная культура, что означает необходимость в совершенствовании духа культурных творений.

Очевидно, что в высшем смысле культура существует для внесения в наличную реальность невиданной прежде красоты, для обогащения народов и индивидов новыми духовными ценностями, для облагораживания мира и человека. В том случае, если культурная жизнь наших стран обогатится появлением произведений высокой духовной чистоты, образуя целую серьезную тенденцию – наши страны окажутся уникальными странами в мировом

сообществе. При этом такого рода культура объективно явится необходимой всем, а значит – духовным ориентиром для мирового сообщества и, в принципе, для любого человека.

Расширение внутреннего мира человека и одухотворение окружающего мира должны стать общей и главной задачей современной культуры и принципов культурного сотрудничества, в том числе.

Литература:

1. Нысанбаев А. Глобализация и проблемы межкультурного диалога в 2-х томах. Том I. – Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН Республики Казахстан, 2004. – 274 с.
2. Richard T. Schaefer “Sociology”, McGraw-Hill, Inc. All, 1989. P. 599
3. Gere C. Digital Culture. London: Reaktion Books. 2002. – P. 222.
4. Наурызбаева А. Б. Взаимонаходимость культур как условие диалога цивилизации // Роль историко-культурного наследия в диалоге цивилизаций: Материалы международной научно-теоретической конференции. – Алматы: МСӨИ, 2009. – С. 52-58.
5. Аязбекова С. Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: Компьютерно-издат. центр Института философии и политологии МО НРК, 1999. – 285 с.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ-ВОСТОКОВЕДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Кагазбаева Э.М.,

кандидат политических наук, доцент

КазУМОиМЯ имени Абылай хана

(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстанда шығыстанушы мамандарды даярлау жүйесін жаңғырту мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының Шығыс мемлекеттерімен экономикалық, саяси, сауда, ғылыми, мәдени және өзге де байланыстарын одан әрі кеңейту және нығайту және индустриялық-инновациялық экономикаға көшу шығыстанушы мамандарды даярлау жүйесінің тиімділігі мен сапасын белгілі бір қайта қарауды талап етеді. Жаңа жағдайлар ЖОО-ның халықаралық бәсекеге қабілеттілігін арттыру стратегиясын әзірлеуді және іске асыруды талап етеді.

Автор, біріншіден, білікті шығыстанушы мамандарды даярлау жүйесінің алдында оқу-тәрбие жұмысының деңгейі мен тиімділігін одан әрі арттырудың маңызды міндеттері тұр деген қорытындыға келеді, осылайша түлектер жаһандандудың, ақпараттандырудың, елдің негізгі өнеркәсіп салаларын жаңғыртудың заманауи талаптарына толық жауап береді. Екіншіден, жалпы жоғары білім беруді жаңғырту стратегиясы және шығыстанушы мамандарды даярлау жүйелері VI-технологиялық жинақтау стандарттарына бағдарлануы тиіс.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы модернизации системы подготовки специалистов-востоковедов в Казахстане. Дальнейшее расширение и укрепление экономических, политических, торговых, научных, культурных и иных связей Республики Казахстан с государствами Востока и переход на индустриально-инновационную экономику требует определенного переосмысления эффективности и качества системы подготовки специалистов востоковедов. Новые условия требуют разработки и реализации стратегии повышения международной конкурентоспособности вуза.

Автор приходит к выводу, что, во-первых, перед системой подготовки квалифицированных специалистов-востоковедов стоят важные задачи дальнейшего повышения уровня и эффективности учебно-воспитательной работы, с тем чтобы выпускники полнее отвечали современным требованиям глобализации, информатизации, модернизации ключевых отраслей промышленности страны. Во-вторых, стратегия модернизации высшего образования в целом и системы подготовки специалистов-востоковедов должны быть ориентирована на стандарты VI-го технологического уклада.

Abstract. This article discusses the issues of modernizing the system of training orientalists in Kazakhstan. Further expansion and strengthening of economic, political, trade, scientific, cultural and other relations of the Republic of Kazakhstan with the states of the East and the transition to an industrial-innovative economy requires a certain rethinking of the effectiveness and quality of the system for training orientalists. The new conditions require the development and implementation of a strategy to increase the international competitiveness of the university.

The author comes to the conclusion that, firstly, the system of training qualified orientalists faces important tasks of further increasing the level and effectiveness of educational work so that graduates better meet the modern requirements of globalization, informatization, and modernization of the country's key industries. Secondly, the strategy for the modernization of higher education in general and the system for training specialists in oriental studies should be oriented towards the standards of the VIth technological mode.

Осуществление продолжительного и устойчивого развития экономики и построение современного, демократического и всесторонне развитого общества – таковы стратегические задачи Республики Казахстан на долгосрочную перспективу. Хорошо известно, что одним из основных генераторов построения развитого общества является система высшего образования. Материальная продукция – это не только и не столько экономика, но и высшее образование, наука и культура. Под термином «высшее образование» понимается подготовка специалистов высшей квалификации для отраслей экономики, науки, техники и культуры и т. д., обладающих систематизированными знаниями и практическими навыками, которые позволяют решать теоретические и практические задачи по профилю подготовки, используя и творчески развивая современные достижения науки, техники и культуры. В условиях глобализации обновление знаний, подготовка специалистов с высшим образованием и переподготовка кадров становятся ключевыми факторами повышения конкурентоспособности, организации, компании, экономики и в целом нации.

По данным исследований, проведенных Гарвардским университетом, каждый доллар, направленный на обучение, не только повышает производительность труда работника и его оплату, но и приводит к снижению бедности, криминала, безработицы, алкоголизма, наркомании и соответствующих расходов государства [1, с. 329]. Однако образовательные услуги – есть вид особых динамичных, гибких и дорогих услуг. Так, подсчитано, что ежегодно обновляется 4–5% теоретических и 18–20% профессиональных знаний. В высокотехнологичных областях период «полураспада» компетентности составляет 5–6 лет. В этой связи в развитых странах получил большое распространение девиз «обучение в течение всей жизни». В настоящее время почти половина населения стран Запада вовлечено в различные дополнительные образовательные программы. Говоря о модернизации системы высшего образования, нельзя не согласиться с мнением о том, что модернизация образования есть создание инновационной обучающей среды, сочетание учебно-познавательного, научно-исследовательского, идейно-воспитательного, практико-созидательного взаимодействия.

В настоящей статье хотелось бы затронуть вопросы, касающиеся дальнейшего развития системы подготовки дипломированных специалистов-востоковедов в Казахстане, принципов

взаимодействия с системами высшего образования других стран, а также, каким мы бы хотели бы видеть будущих специалистов в области востоковедения.

Система высшего образования состоит из:

- высших образовательных учреждений, реализующих образовательные и профессиональные программы в соответствии с государственными образовательными стандартами независимо от форм собственности и ведомственной подчиненности;
- научно-педагогических учреждений, выполняющих исследовательские работы, необходимые для развития высшего образования;
- органов государственного управления образованием, а также подведомственных им предприятий, учреждений и организаций. Нормативную и правовую базу системы высшего образования составляют Конституция, закон Республики Казахстан «Об образовании», указы и постановления Президента Республики Казахстан и Правительства. Высшее образование является неотъемлемой частью национального развития. Задача Правительства и общества состоит в том, чтобы высшее образование служило народным массам, полнее удовлетворяло растущие потребности государства и общества в новых высокообразованных кадрах. Дальнейшее развитие сферы высшего образования, таким образом, является одним из важных стратегических выборов нашей страны.

В 1991-2022 гг. число вузов увеличилось с 55 до 120. В системе высшего образования страны обучается в 623 839 человек [2]. Количество желающих получить высшее образование растет. Согласно исследованию казахстанских ученых «молодые люди в возрасте от 14 до 19 лет хотят получить степень бакалавра и специалиста (54,4%), а 29,2% стремятся к последипломному образованию. Большинство молодых людей (57,6%) уверены, что получат желаемое образование, и лишь 3,4% не уверены в этом» [3, с. 52]. Базовой предпосылкой усиления ориентации молодежи к получению высшего образования является растущий жизненный уровень населения, а также новые условия, созданные для образования. Повышение интереса молодежи к получению высшего образования также продиктовано растущим спросом на профессионально подготовленные кадры со стороны развивающейся экономики, прежде всего, промышленности, финансов и банковского сектора, торговли, ИКТ, медицины, науки и образования, строительства, транспорта и связи, сервиса, малого бизнеса и пр. Как отметил президент Токаев К.К. в своем сентябрьском послании в экономики Казахстана есть системные проблемы: «Это сырьевая зависимость, низкая производительность труда, недостаточный уровень инноваций, неравномерное распределение доходов», однако есть и конкретные пути их решения: «Это макроэкономическая стабильность, диверсификация экономики, цифровизация, развитие малого и среднего бизнеса, человеческого капитала, обеспечение верховенства закона» [4]. Президентом ставятся следующие приоритетные задачи: во-первых, привлечение зарубежных инвестиций в реальный сектор экономики; во-вторых, с учетом текущей геополитической ситуации Казахстан становится важнейшим сухопутным коридором между Азией и Европой. В этой связи необходимо укрепить транзитный потенциал страны. В-третьих, развитие строительного сектора и агропромышленного комплекса [4]. Таким образом, в целях подготовки востребованных специалистов требуется модернизация высшего образования.

Ведущими инвесторами и торговыми партнерами Республики Казахстан из стран Востока являются Китай, Республика Корея и Турция. Количество юридических лиц и представительств с совместной формой собственности в Казахстане представлена в таблице 1.

Таблица 1. Количество юридических лиц и представительств с совместной формой собственности в Казахстане (страны партнеры) [5].

Страна-участник	всего	В том числе		
		малые	средние	крупные

Всего	12191	11813	219	159	
Россия	4952	4837	87	28	
Турция	869	854	9	6	1.Строительство 2.Обрабатывающая промышленность 3. Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей 4. Услуги по проживанию и питанию
Китай	823	787	16	20	1.Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей 2. Обрабатывающая промышленность 3. Сельское и рыбное хозяйство и строительство 4.Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров 5. Транспорт и складирование
Республика Корея	212	207	4	1	1. Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей
КНДР	62	60	2	0	2. Строительство 3. Обрабатывающая промышленность 4. Предоставление прочих видов услуг 5.Профессиональная, научная и техническая деятельность
Иран	165	165	0	0	1. Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей 2. Обрабатывающая промышленность 3. Строительство
Объединенные Арабские Эмираты	92	77	8	7	1. Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей 2. Строительство
Египет	21	20	1	0	3.Транспорт и складирование.
Иордания	27	27	0	0	4. Обрабатывающая промышленность
Катар	5	4	1	0	
Ливан	13	13	0	0	
Пакистан	51	51	0	0	
Алжир	5	5	0	0	
Всего	214	197	10	7	
Индия	135	128	4	3	1. Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей 2. Обрабатывающая промышленность 3. Финансовая и страховая деятельность
Сингапур	69	61	7	1	1. Оптовая и розничная торговля. Ремонт автомобилей 2. Профессиональная, научная и техническая деятельность

КНР является одним из ключевых торгово-экономических партнеров Казахстана и входит в топ-5 стран-инвесторов в экономику РК. В 2020 году товарооборот Казахстана и Китая превысил 15,4 млрд долларов. В том числе экспорт из РК составил 9 млрд долларов,

увеличившись на 12,5%, а импорт - 6,4 млрд долларов, сократившись на 5,9%, что в свою очередь показывает положительную динамику сальдо РК на 2,7 млрд долларов. Основную часть экспортируемых в КНР товаров составляют минеральные продукты, металлы и продукция химической промышленности. В перечень основных товаров, импортируемых из КНР, входят продукция химической промышленности и транспортные средства [6].

В топ 10 инвесторов в экономику Казахстана входит Южная Корея и Турция. Отношения Южной Кореи с Казахстаном реализуются в рамках новой программы экономического сотрудничества Новый ветер на 2019-2022 годы, о которой было объявлено в ходе визита Президента Муна в Казахстан в апреле 2019 года. Программа предполагает реализацию 58 проектов в 10 сферах, таких как транспорт и логистика, строительство, промышленность, развитие инфраструктуры, горнодобывающая и металлургическая промышленность, недропользование, торгово-экономическое сотрудничество, энергетика, инновации и ИКТ, сельское хозяйство, финансы, здравоохранение [7]. В ходе визита лидеры также решили расширить сотрудничество в секторах Четвертой промышленной революции, энергетике и в коммерциализации сетей 5G, в то время как Казахстан также заинтересован в углублении сотрудничества в области цифровой инфраструктуры, искусственного интеллекта, больших данных, космоса и кибербезопасности [8].

Как было нами отмечено, одним из десяти крупнейших инвесторов в Казахстан является Турция. По данным официальной статистики, она вложила в казахстанскую экономику свыше \$4 млрд. За последние два года в Казахстане реализовано 16 инвестиционных проектов с участием турецкого капитала. Тем не менее во время майского визита в Турцию президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев во время встречи с турецким лидером Реджепом Тайипом Эрдоганом призвал удвоить товарооборот между странами доведя его до объема \$10 млрд в год, а также пригласил турецкий бизнес активно инвестировать в Казахстан. Одним из ведущих секторов турецкой экономики является строительный. В основном турецкий бизнес вкладывается в проекты агропромышленного комплекса, легкой и пищевой промышленности, машиностроения. Но есть и крупные проекты в области фармацевтики, транспорта, логистики и горно-металлургического комплекса [9].

Таким образом, указанные тенденции предъявляют повышенные требования и стандарты к подготовке специалистов-востоковедов: экономистов, финансистов, юристов-международников, маркетологов, менеджеров, филологов, синхронистов-переводчиков и др. В целом дальнейшее расширение и укрепление экономических, политических, торговых, научных, культурных и иных связей Республики Казахстан с государствами Востока и переход на индустриально-инновационную экономику требует определенного переосмысления эффективности и качества системы подготовки специалистов востоковедов. Очевидно, что этот подход должен быть основан на продолжении лучших традиций казахстанской школы востоковедения, широком изучении передового опыта, использовании инновационных технологий. Необходимо следовать веянию времени. Ключевым фактором, определяющим актуальность этого подхода, является усиливающаяся конкуренция на мировом рынке образовательных услуг, а также между отечественными вузами. В настоящее время внутриреспубликанская конкуренция, например, в сфере подготовки специалистов по востоковедению и восточной филологии существует между Казахским национальным университетом им. Аль-Фараби, Казахским университетом международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Евразийский национальный университет им. Н. Гумилева и Казахским национальным педагогическим университетом имени Абая. Китайский язык также преподается и в других институтах и университетах. Серьезную конкуренцию национальной системе подготовки специалистов китаеведов составляют университеты Пекина, Шанхая, Ланьчжоу, Сианя и др. Соответствующая конкуренция развивается и в сфере подготовки

специалистов по арабской, корейской, персидской, турецкой, японской экономики, истории, филологии [10, с.55].

Новые условия требуют разработки и реализации стратегии повышения международной конкурентоспособности вуза. Эта стратегия могла бы охватить меры по дальнейшему совершенствованию учебно-методических программ и комплексов, организации учебно-воспитательного процесса с учетом индивидуальных особенностей студентов. В КазУМОиМЯ имени Абылай хана, например, в этих целях создан современный контент учебно-методической работы. Активно внедряется преподавание общеэкономических и политических дисциплин на английском языке. Регулярно проводятся мастер-классы с приглашением профессоров ведущих университетов Китая, Республики Корея, Японии, руководителей дипломатических учреждений, аккредитованных в Казахстане. Установлены и развиваются взаимовыгодные научные и образовательные контакты с Пекинским, Шанхайским, Ланьчжоуским университетами, университетом Цукуба (Япония), Сеульским университетом (Корея) и др. Осуществляются онлайн видеоконференции, «круглые столы», научные стажировки магистрантов и докторантов с университетами Великобритании, Японии, Кореи, Китая, Индонезии и других стран. Систематически проводятся тренинги с участием зарубежных профессоров, кейсы, открытие лекции. Стало традицией проведение международных и республиканских научно-практических конференций, семинаров, круглых столов по актуальным проблемам экономики, языка и литературы стран Юго-Восточной Азии, Ближнего Востока и пр. В указанных конференциях принимают участие известные ученые Германии, Российской Федерации, Казахстана, Китая, Японии, Республики Корея, Индии, Ирана, Турции, арабских стран. Придается большое значение вовлечению талантливой молодежи к научной работе. В этих целях создан Совет молодых ученых.

Современный вуз – это многофункциональное учреждение. Главная задача вуза состоит не только в подготовке высококвалифицированных специалистов, востребованных работодателем и обществом, но и поддержке здоровья будущих кадров, как главного элемента трудового потенциала страны. В этой связи в вузах развивается комплекс социальных услуг, направленных на поддержание здоровья студентов (спортивная база, профилактика, качественное питание, сопутствующие услуги сервиса). Кроме того, система высшего образования в целом может быть рассмотрена как институт социализации, который передает студенту не только профессиональные знания и умения, но и общепринятые стили поведения и творческое мышление. Институт в то же время является также большой школой культуры и духовной жизни. Здесь регулярно проходят выступления студенческой художественной самодеятельности, организовываются спортивные соревнования, концерты, конкурсы, выставки, ярмарки и другие мероприятия, посвященные национальным праздникам народов Востока. Преподаватели и студенты активно участвуют в республиканских инновационных ярмарках, международных выставках. Новые социальные условия выдвигают новые требования к системе высшего образования, формированию образованных, нравственных, эрудированных, творчески мыслящих, предприимчивых специалистов, с развитым чувством личной ответственности за судьбу страны.

С точки зрения современной рыночной экономики, выпускники вуза являются товаром, а потребителями являются государственные, общественные, коммерческие, частные и иные организации, учреждения, институты и пр. Следовательно, вузы должны разработать модель продукта, адаптированного к потребностям рынка (клиентоориентированная политика). Нынешний потребитель, будь то министерство, государственная компания, банк, страховое агентство, СП или иностранная компания, коммерческая или частная организация, не хочет товар со средней характеристикой в соответствии, скажем, с государственными образовательными стандартами. Потребитель ориентирован на наем таких специалистов, которые ему нужны. В ведущих вузах развитых стран стратегическое значение сферы высшего

образования состоит в абсолютном соответствии содержания, главным образом, преподавателей императивам модернизации экономики. Под активизацией учебной деятельности следует понимать целевую деятельность профессора или преподавателя, которая направлена на разработку и использование таких приемов и методов, которые повышают интерес, стимулируют творческую активность студентов в усвоении знаний. Очень важно применение методов или форм проведения занятий, имитирующих или воспроизводящих профессиональную деятельность студентов. В их числе проектные задания, ситуационные проблемы, «learning by doing». Практика показывает, что информационные технологии создают связи, порождающие многие нелинейности и вызывающие новых возможности в форме бифуркаций. Это, в частности, происходит под воздействием ИКТ, компьютерных программ мультимедиа, цифрового аудиовизуального оборудования, технологий в области кабельного телевидения, спутниковой связи, международной сети Интернет и внутренней сети Интранет. Таким образом, при сохранении традиционных инструментов преподаватель все больше тяготеет от транслятора знаний и навыков на менеджера учебно-познавательного процесса. Он ныне представляет собой консультанта, исследователя, воспитателя, руководителя, менеджера. Он больше ориентирован не на то, чтобы передать накопленные знания, а на то, чтобы обучить студента самостоятельному поиску знаний и эффективному их освоению. Таким образом, перед нами стоит проблема обучения самих преподавателей новым современным методам передачи знания на базе современных технологий.

Оценкой эффективности квалиметрической модели системы высшего образования в целом и в рамках конкретного вуза в частности должен стать конкретный результат применения знаний и навыков, приобретенных в стенах вуза, на практике. Это может быть прием выпускников вуза по конкурсу в министерства и ведомства, государственные компании, ведущие СП и иностранные компании, работающие в Казахстане. Это включает разработку и внедрение выпускниками вузов или при их участии инновационных проектов по повышению производительности труда, качества продукции и услуг, продвижение товара на международные рынки и пр. В глобальном аспекте – это позитивное влияние специалиста с высшим образованием на модернизацию национальной экономики, всей общественной системы, на повышение качества жизни населения Республики Казахстан. Для государственных компаний, министерств и ведомств требуются специалисты востоковеды с магистерским дипломом, с отличным знанием казахского, русского, английского языков, обладающих продвинутыми навыками работы средствами ИКТ, с широким кругозором в области внутренней и внешней политики, страноведения, экономики. Эти специалисты должны быть трудолюбивыми, дисциплинированными, физически и нравственно здоровыми. Они должны уметь работать в коллективе, иметь высокую культуру личного поведения на работе и в быту. Между тем, выпускник вуза – это еще не готовый специалист, способный компетентно и грамотно справляться со своими обязанностями в рамках конкретного учреждения, предприятия или производства. У начинающих специалистов слабо развито умение работать с людьми, они теряются при необходимости решать нестандартные задачи, не умеют планировать свою деятельность. Недавним выпускникам вузов недостает знаний, касающихся вопросов охраны труда и техники безопасности, экономии ресурсов, психологии, делопроизводства, юриспруденции. Есть существенные пробелы в кроссплатформенных знаниях. Над этой ситуацией, без сомнения, нужно работать. Нужно, по всей вероятности, разрабатывать пилотные программы производственно-технологического бакалавриата и магистратуры по соответствующим направлениям. Это позволит вести подготовку квалифицированных кадров в соответствии с потребностями инновационного развития ключевых отраслей промышленности и реформирования научных и исследовательских учреждений. В создании новых программ должны участвовать технический и административный персонал крупных компаний.

Современный быстро изменяющийся мир ставит перед казахстанской школой востоковедения совершенно новые задачи. Страны Востока, начиная от Юго-Восточной Азии, где сформирована одна из самых динамично развивающихся центров мирового производства, финансов (Япония, Китай, Гонконг, Сингапур и др.), Южной Азии (Индия, Пакистан и др., представляющие крупные рынки), Западной Азии (Турция, Иран, богатые природными ресурсами государства арабского мира и др.), занимают важное место во внешнеполитических и внешнеэкономических связях Республики Казахстан. Таким образом, сегодня специалист-востоковед востребован как аналитик, маркетолог, эксперт банка-финансового, торгово-коммерческого сектора.

Исходя из изложенного, можно сделать следующие выводы: 1. Перед системой подготовки квалифицированных специалистов-востоковедов стоят важные задачи дальнейшего повышения уровня и эффективности учебно-воспитательной работы, с тем чтобы выпускники полнее отвечали современным требованиям глобализации, информатизации, модернизации ключевых отраслей промышленности страны. 2. Стратегия модернизации высшего образования в целом и системы подготовки специалистов-востоковедов должны быть ориентирована на стандарты VI-го технологического уклада.

Литература:

1. Глебова, Н. Интегрированный маркетинговый подход в формировании системы коммуникаций вуза / Н. Глебова, А. Барановский, О. Лейнвебер // Проблемы современной экономики. - 2011. - № 4 (20). - С. 328–330.

2. Саясат Нурбек назвал количество вузов в Казахстане // URL: [trhttps://el.kz/ru/news/news/sayasat-nurbek-nazval-kolichestvo-vuzov-v-kaakhstane/#:~:text=\(дата обращения: 19.09.2022\)](https://el.kz/ru/news/news/sayasat-nurbek-nazval-kolichestvo-vuzov-v-kaakhstane/#:~:text=(дата обращения: 19.09.2022))

3. Шарипова Д., Бейменбетов С. Молодежь в Казахстане: оценка ценностей, ожиданий и стремлений. 2021». - © Friedrich-Ebert-Stiftung Kazakhstan Алматы, 2021. – с. 98

4. Токаев К.-Ж. Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество // Послание Главы государства К. Токаева народу Казахстана, 1 сентября 2022 г. // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130#carouselExampleControls> (дата обращения: 18.09.2022)

5. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. «Зарегистрированные юридические лица. Филиалы и представительства с иностранным участием по регионам РК». // URL: <https://www.stat.gov.kz>. (дата обращения: 10.10.2022)

6. Инвестиционное сотрудничество Казахстана и Китая на текущем этапе. // URL: <https://kapital.kz/economic/101161/investitsionnoye-sotrudnichestvo-kazahstana-i-kitaya-na-tekushchem-etape.html>

7. The Korea Post. Республика Казахстан – Республика Корея: к новым горизонтам сотрудничества. // URL: <http://www.koreapost.com/news/articleView.html?idxno=10030>. (дата обращения: 10.09.2022)

8. Korea Times (2021). Корея и Казахстан соглашаются расширить свое стратегическое партнерство. // URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2021/08/120_314052.html. (дата обращения: 09.09.2022)

9. Эмрулла Туранлы: В Казахстане нас интересуют строительный и горнодобывающие сектора экономики. // URL: https://forbes.kz/finances/investment/emrulla_turanlyi_v_kazahstane_nas_interesuyut_stroitelnyiy_i_gornodobyivayuschie_sektora_ekonomiki/ (дата обращения: 10.10.2022)

10. Saidova, G. Social economic development of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent, 2013.

МЕСТО И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОЕКТОВ

*Гусейнли Д. Ф.,
диссертант Института Востоковедения
им. академика З. Буниятова НАН Азербайджана,
(г. Баку, Азербайджан)*

Аннотация. Мақалада халықаралық жобаларды іске асыруда Әзірбайжан Республикасы мен Қазақстан Республикасының алатын орны мен атқаратын рөлі зерттелген. Тәуелсіздік алғаннан кейін, посткеңестік елдер халықаралық әлемнің әртүрлі салаларына кіріге бастады. Сонымен қатар, Әзірбайжан мен Қазақстан аймақтық және халықаралық дәрежеде интеграциялану үдерістеріне қосылып отыр.

Аннотация. В статье исследуется место и роль Азербайджанской Республики и Республики Казахстан в реализации международных проектов. После обретения независимости, постсоветские страны начали интегрироваться в международный мир в различных сферах. При этом, Азербайджан и Казахстан подключились к интеграционному процессу как на региональном, так и на международном уровне.

Abstract. The article deals the place and role of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan in the implementation of international projects. After gaining independence, the post-Soviet countries began to integrate into the international world in various fields. At the same time, Azerbaijan and Kazakhstan joined the integration process both at the regional and international levels.

После обретения независимости постсоветские страны начали интегрироваться в международный мир в различных сферах. При этом Азербайджан и Казахстан подключились к интеграционному процессу как на региональном, так и на международном уровне. Являясь самым могущественным государством Центрально-Азиатского региона, Республика Казахстан с первых лет независимости стала участвовать в качестве ведущей силы в экономических, политических и культурных процессах, происходящих в регионе. Азербайджан, как единственное тюрко-мусульманское государство в Кавказском регионе, стал устанавливать тесные связи с Казахстаном. Азербайджан и Казахстан объединяют общие исторические корни и общая этническая принадлежность, усилия по дальнейшему развитию добрососедских отношений. В этом смысле с первых лет независимости были предприняты последовательные шаги в направлении расширения взаимных торгово-экономических связей, успешно реализуются совместные проекты между странами.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев и лидер казахского народа Нурсултан Назарбаев внесли исключительный вклад в становление и развитие азербайджано-казахстанского сотрудничества. Политический курс великого лидера сегодня успешно продолжает Президент Ильхам Алиев, отношения между двумя странами постепенно расширяются.

Обе страны тесно сотрудничают в рамках проекта ТРАСЕКА и проектов восстановления Великого шелкового пути. В рамках принятой Европейским Союзом в 1993 году программы ТРАСЕКА (Транс-Европа-Кавказ-Азия) успешно ведутся работы по восстановлению исторического Шелкового пути. В мае 1993 г. на встрече, состоявшейся в Брюсселе с участием представителей государств Кавказа и Центральной Азии, по инициативе Комиссии Европейского Союза была принята декларация о развитии всех видов сообщения, связывающего Европу, Кавказ и Азии. Программа ТРАСЕКА предусматривает помощь в восстановлении транспортной инфраструктуры новых независимых государств Южного Кавказа и Центральной Азии, создании кратчайшего транспортного коридора, соединяющего Европу и Азию и тем самым интеграцию региона в Запад, а также создание надежной

транспортной системы, служащей реализации программ Евросоюза, направленных на возрождение и развитие экономики этих государств [1]. В декабре 2019 года в г. Астана, Казахстан, прошла юбилейная конференция, посвященная 20-летию международного транспортного коридора ТРАСЕКА Европа-Кавказ-Азия. Глава нашей республики Президент Ильхам Алиев выступил на церемонии открытия конференции и заявил, что «За 20 лет своей деятельности Программа ТРАСЕКА продвигала мультимодальные перевозки между странами-участницами, создавая благоприятные условия для транзитных перевозок, расширяя сотрудничество в сферах развития торгово-экономических и транспортных связей, а также внес важный вклад в дело повышения экономического потенциала этих стран. Азербайджанская Республика, уделяющая большое внимание сотрудничеству в области транспорта, оценивает деятельность Программы в предстоящий период как начало нового этапа в развитии транспортных отраслей наших стран. Для успешного осуществления этой деятельности наша страна будет постоянно участвовать в реализации более важных проектов по приоритетным направлениям Программы. Уверен, что состоявшиеся в рамках конференции обсуждения и принятые документы создадут благоприятную основу для более эффективной реализации дальнейшей деятельности Программы» [2].

В настоящее время доходы Азербайджана от перевозки грузов в рамках Евроазиатского транспортного коридора (ТРАСЕКА) в I-ом квартале 2022 года увеличились по сравнению с показателем аналогичного периода 2021 года на 5,8% - до 147 млн 119,1 тыс. манатов (\$86,5 млн по текущему курсу - ИФ), сообщили агентству «Интерфакс-Азербайджан» в правительстве. Эти показатели являются доказательством того, насколько успешной является деятельность ТРАСЕКА [3].

Богатство нефтяных месторождений обеих стран позволяет сотрудничать и в этой области. Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан протяженностью 1768 километров был введен в эксплуатацию в июне 2006 года. Ежегодно по этому трубопроводу транспортируется около 100 тысяч тонн казахстанской нефти.

Наши страны также эффективно сотрудничают в международных организациях и занимают общую позицию. Сегодня Казахстан и Азербайджан вместе с другими тюркоязычными странами создали прекрасную платформу в Совете сотрудничества тюркоязычных государств. Наши законодательные органы также эффективно сотрудничают в парламентской ассамблее этой платформы. Эта платформа показывает всему миру единство и величие тюркского мира.

Азербайджан и Казахстан оказывают взаимную поддержку друг другу в рамках международных организаций. Эта поддержка пригодилась при выдвижении кандидатуры Азербайджана в непостоянные члены Совета Безопасности ООН в 2012-2013 годах и Казахстана в 2017-2018 годах. Азербайджан был одной из первых стран, поддержавших, когда международная выставка ЭКСПО-2017 была доверена Казахстану. Обе страны сотрудничают в Совете сотрудничества тюркоязычных государств, Международной турецкой академии, Турецком фонде культуры и наследия, организациях ТюркПА, ТЮРКСОЙ. Наши страны многое делают для укрепления регионального сотрудничества через транспортные, энергетические и другие проекты. Сотрудничество в рамках Международного Транскаспийского транспортного маршрута, благоприятный транзитный потенциал и логистические возможности наших стран повышают их роль в международных грузоперевозках. «Актауский производственно-логистический центр», построенный за счет инвестиций Азербайджана в специальной зоне Актауского морского порта, играет важную роль в повышении торгово-экономических отношений между нашими странами.

В прошлом году награждение Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева орденом «Гейдар Алиев» вошло в историю как еще одно знаменательное событие, вписанное в братство наших стран и народов. Наши страны многое делают для укрепления регионального

сотрудничества через транспортные, энергетические проекты и другие проекты, связанные с развитием экономики, между нашими компаниями осуществляются взаимные инвестиции. Азербайджанские инвесторы проявляют интерес к казахстанскому рынку и активно вкладывают средства в экономику этой страны. Казахстан является благоприятным рынком для азербайджанских инвесторов. Географическая близость, ежедневное паромное сообщение, агрорейсы в сторону Казахстана создают хорошую логистику, как для грузоперевозок, так и для туристических и деловых визитов. В настоящее время в Казахстане зарегистрировано более 700 компаний, работающих с участием азербайджанского капитала. «Актауский производственно-логистический центр», построенный с инвестициями Азербайджана в специальной экономической зоне Актауского морского порта, играет важную роль в повышении торгово-экономических отношений между нашими странами. Сегодня две страны стали одним из важных транспортно-логистических центров Евразии и играют роль важных транзитных стран региона. Подписание Конвенции о правовом статусе Каспийского моря на V саммите, состоявшемся 12 августа т.г. в Актау, Казахстан, с участием глав государств пяти прикаспийских стран, повысит экономическую мощь Азербайджан и Казахстан [4].

Расположение обеих стран на Шелковом пути означает, что возможности сотрудничества в области транспорта со временем будут расширяться, а торгово-экономические отношения укрепляться. Казахстан придает большое значение транспортному коридору Восток-Запад, проходящему через территорию Азербайджана, в Казахстане реализуется ряд проектов по развитию этого маршрута. Особенно в области энергетики тесное сотрудничество на основе взаимной выгоды служит развитию двух стран и повышению благосостояния наших народов. Великий шелковый путь, соединявший запад и восток на протяжении 2000 лет, имеет возможность создать мост между различными культурами и цивилизациями, как это было 1000 лет назад, восстановив свое историческое значение. Восстановление древнего Шелкового пути сделало морской транспорт важным видом транспорта с транзитными грузопотоками между странами Европы и Азии.

Казахстан является одним из государств, признающих территориальную целостность Азербайджана, и всегда рядом с Азербайджаном в его справедливой борьбе. Сразу же после того, как наши оккупированные земли были освобождены от агрессии, по инициативе главы государства были начаты масштабные строительные работы. Казахстан активно участвует в этих строительных работах. В августе этого года Азербайджан посетил Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев. В ходе визита состоялись встречи глав двух государств в формате «один на один» и «обширные». В ходе встреч, наряду с расширением торгово-экономического, транспортно-логистического, культурно-гуманитарного сотрудничества, обсуждались вопросы развития казахстанско-азербайджанского стратегического партнерства. Также был подписан ряд двусторонних документов. Одним из важных подписанных документов стала «Декларация об укреплении стратегических отношений и углублении взаимного сотрудничества между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан». В рамках визита главы государств ознакомились с проектом Центра развития творчества имени Курмангазы, который будет построен для детей в городе Физули Холдингом братской страны «VI-Group». Проект строительства центра в городе Физули был подготовлен в сжатые сроки на основании личного поручения Президента Казахстана. Место было определено на площади в два гектара. Здесь будут построены здания и амфитеатр в соответствии с современной архитектурой и генеральным планом города Физули. В центре будут созданы все условия для раскрытия и развития детского творчества.

Буквально на днях Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев отправился с рабочей поездкой в Республику Казахстан для участия в 6-м Саммите Совета по взаимодействию и мерам доверия в Азии и встрече глав государств СНГ. Одним из совместных проектов наших стран являются Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии.

Впервые инициатива о созыве СВМДА была выдвинута 5 октября 1992 года Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым в ходе 47-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Основной целью этой инициативы было создание эффективной и универсальной организации по обеспечению мира и безопасности в Азии. Азербайджан был одной из первых стран, поддержавших инициативу первого Президента Казахстана Его Превосходительства Нурсултана Назарбаева о созыве СВМДА, и в настоящее время активно участвует в сотрудничестве в рамках СВМДА. В итоговых декларациях Саммитов СВМДА, а также в документах Министерских встреч сепаратизм постоянно осуждался как угроза стабильности, суверенитету и территориальной целостности государств, отмечалось, что отношения между государствами-членами должны быть созданы на основе уважения территориальной целостности, суверенитета и границ друг друга, признанных на международном уровне [5].

Обе страны стратегически расположены в благоприятной зоне друг для друга. Азербайджан играет важную роль в интеграции Казахстана в Европу и Казахстана в Среднюю Азию. Несмотря на многолетнюю антитурецкую политику СССР, наши народы осознавали, что принадлежат к одному языку и нации. После обретения независимости наша республика начала устанавливать дипломатические отношения со странами мира. На сегодняшний день состоялись многочисленные взаимные визиты высокопоставленных лиц двух стран. Между Азербайджаном и Казахстаном подписан 121 двусторонний документ. Оценивая нынешнее состояние и перспективы двусторонних отношений, можно с уверенностью сказать, что отношения между нашими государствами будут и впредь расширяться и укрепляться.

В результате усилий Президента Ильхама Алиева отношения между двумя странами углубились и выросли до уровня стратегического сотрудничества. Как отметил Ильхам Алиев, одним из факторов, сблизивших азербайджанский и казахский народы, объединенные общей историей и общими корнями, стала личная дружба между лидерами двух стран - Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и Президентом Нурсултаном Назарбаевым. Эта дружба выдержала испытание времени - как в советский период, так и в период независимости. При этом стратегические интересы двух стран совпадают как в регионе, так и в мире. Президент Ильхам Алиев, успешно продолживший эту политическую линию, продолжил отношения с Казахстаном на основе братства, взаимопомощи и стратегических интересов [6].

Кроме того, были осуществлены сотни взаимных визитов двух стран на уровне премьер-министров, глав парламентов и других официальных представителей и достигнуты договоренности, представляющие взаимный интерес, по всем аспектам двусторонних отношений.

Литература:

1. <https://mincom.gov.az/az/view/pages/103/>
2. <https://president.az/az/articles/view/35129>
3. <http://interfax.az/view/869207>
4. https://azertag.az/xeber/Azerbaycanla_Qazaxistan_birge_layiheleri_muveffeqiyyetle_heyata_kechirirler-1202057
5. <https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/asiyada-qarsiliqli-fealiyyet-ve-etimadtedbirleri-uzre-musavire-aqem-azerbaycan-munasibetleri>
6. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3132888.html>

КАЗАХСТАН И КИТАЙ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО, КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Байдаров Е.У

кандидат философских наук, профессор
Российской академии Естествознания (РАЕ),
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация. Мақалада екі мың жылдам астам тарихы бар қазақстандық-қытайлық (қазақ-қытай) қарым-қатынастарының тарихи, мәдени-өркениеттік және саяси әрекеттестігі қарастырылады. Басқа да өзара шекаралас елдердей, бұл қатынастар да мінсіз болған жоқ. Бірлескен тарихта, тарих ағымының өткенінде қалған күрделі кезеңдер де болды. Мақалада келтірілген талдау соңғы жылдары пайда болған кооперацияның оңды серпінін бұза алатын қандай да бір іргелі қайшылықтар мен проблемалардың болмауы, қатынастардың түйінді сипаты болатын, басқа елдер үшін қатынастар моделі болып, жан-жақты стратегиялық серіктестіктің жаңа деңгейіне өтіп, қазіргі жағдайда екі ел арасында салауатты да тұрақты дамуды сақтап отырғандығын растайды.

Аннотация. В статье рассматривается историческое, культурно-цивилизационное и политическое взаимодействие казахстанско-китайских (казахско-китайских) взаимоотношений, имеющая более чем двухтысячелетнюю историю. Как и у любых других стран, граничащих друг с другом, эти отношения не всегда складывались идеально. Были в совместной истории и непростые периоды, которые в потоке истории остались в прошлом. Проведенный в статье анализ свидетельствует о том, что в современных условиях, отношения между двумя странами сохраняют здоровое и стабильное развитие, выйдя на новый уровень всестороннего стратегического партнерства, став моделью отношений для других стран, где ключевой характеристикой отношений является отсутствие каких-либо фундаментальных противоречий и проблем, которые могли бы нарушить ту позитивную динамику кооперации, которая образовалась за последние годы.

Abstract. The article deals with the historical, cultural, civilizational and political interaction of the Kazakh-Chinese (Kazakh-Chinese) relations, which has more than two thousand years of history. As in any other countries bordering each other, these relations have not always developed ideally. There were also difficult periods in our joint history, which, in the course of history, remained in the past. The analysis carried out in the article shows that in modern conditions, relations between the two countries maintain a healthy and stable development, reaching a new level of comprehensive strategic partnership, becoming a model of relations for other countries, where the key characteristic of relations is the absence of any fundamental contradictions and problems. which may disrupt the positive dynamics of cooperation that has developed in recent years.

Как говорится в известной пословице: «Соседей не выбирают». В этой связи сам факт географического месторасположения между Европой и остальной Азией, говорит о том, что Республике Казахстан и Китайской Народной Республике суждено быть соседями и поддерживать тесные политические, экономические и культурно-гуманитарные связи. Здесь не может быть места различным фобиям. Тезис авторов коллективной работы «Границы Китая: история формирования», что «история взаимоотношений Китая с его соседями в «Западном крае»²⁰ – это не история покорения территорий Казахстана и Туркестана, а история

²⁰ Под Западным краем или Западными территориями имеются в виду территории современного Синьцзяна и граничащие с ней территории современных государств Центральной Азии

спорадических контактов Китайской империи с различными этносами, населявшими казахстанско-туркестанские земли в разные времена» [1, с. 143-144], точно отражает данный факт. В связи с этим, необходимость воспроизводства казахстанско-китайских (китайско-казахстанских) отношений в широкой исторической ретроспективе и современных перспектив, а также ее значения для евразийского пространства в целом, вызывает огромный интерес, поскольку дружественные отношения двух стран, набирают в настоящее время новые обороты и еще большую жизненную силу. При этом за последние триста лет, народы двух стран пережили периоды разнообразных политических взаимодействий: от борьбы за «*джунгарское наследство*» в 1750-е гг. до подписания совместного заявления «*о вечном стратегическом партнёрстве*» в сентябре 2019 года.

На сегодняшний день двусторонние отношения между Казахстаном и Китаем показывают достаточный высокий уровень торгово-экономических, политико-дипломатических и культурно-гуманитарных связей. Однако необходимо признать, что широкой казахстанской и китайской общественности в целом не известно, что столь тесное взаимодействие является прямым следствием более глубоких исторических отношений между кочевыми народами Центральной Азии и древними династиями Поднебесной, которые к сожалению, были забыты в силу драматических исторических событий в Евразии и являлись предметом изучения лишь в узкопрофессиональной среде.

Современные исследования историков и востоковедов, философов и культурологов, а также представителей других вспомогательных исторических дисциплин, основанных на различных исторических и других источниках, свидетельствуют о том, что жизнь насельников Великой степи, на территории которой сегодня раскинулась Республика Казахстан, неразрывно связана с Китаем уходя своими истоками в раннежелезный век (X-II вв. до н.э.). С древнейших времен оседлое население Китая находилось в контакте с представителями кочевой цивилизации, а сами китайские ученые признают факт того, что возможными предками ханьцев эпохи Западное Чжоу (1045 до н. э.–770 до н.э.) были кочевые племена Центральной Азии.

Самый ранний этап этих взаимоотношений можно охарактеризовать как *эпоху потестарной организации*²¹ *совместного бытия степняков* (неполитические отношения, основанные на личной зависимости – Е.Б.) [2, с. 9] – предков казахов, начиная от «*осевой эпохи*» (VIII-III вв. до н.э.) [3] по XV н.э. В эту эпоху, вобравшую в себя более двух тысяч лет истории, на территории древнего и средневекового Казахстана существовали племенные союзы, каганаты, ханства, имевшие все признаки развитого политического и социального организма – систему правления, регулярную армию, усовершенствованный фискальный надзор, развитую дипломатию, письменность. Этот период в древней истории Центральной Евразии принято называть «*эпохой ранних кочевников*» (скифы, саки, массагеты, савроматы (позже сарматы), аргиппеи, исседоны, аримаспы, усунь, кангюй и др.), сведения о которых содержатся в трудах как античных, так и древнекитайских авторов (Сыма Цянь и др.). Это были племена одной культурной общности, которая сложилась на степных просторах от Хуанхэ до Дуная. Они составляли единый, родственник по языку и этнокультурному складу массив племен и родоплеменных подразделений. Так, например, сравнивая описания похорон у скифов, даваемые Геродотом, с описаниями похорон у тюрок в китайских хрониках, мы находим общее в некоторых деталях, что может служить подтверждением культурной преемственности этих кочевых обществ. Таким образом, казахстанско-китайские отношения до включения, а затем и завоевания казахских земель Российской империей в первой половине XVIII- второй половине XIX вв. можно рассматривать как историю предков казахов, которые по праву являются

²¹ Потестарная организация (от лат. potestas – власть) – система властно-управленческих институтов в доклассовом, или дополитическом обществе; догосударственная организация власти.

историческими правопреемниками кочевых империй, а территорию современного Казахстана как один из центров бытия номадов древности, раннего и позднего средневековья.

В результате проведенного ретроспективного анализа, мы приходим к выводу, что китайские взаимоотношения с Қазақ Елі, имеют глубокие исторические корни. Если китайская внешнеполитическая активность в Центральной Азии приходится на период правления династий Хань и Тан, то в послетанскую эпоху вплоть до середины XV в. взаимоотношения между насельниками Страны Великой степи и Великой Китайской равнины носили эпизодический характер, обусловленный чжурчжэньским (маньчжурские племена) и монгольским завоеванием Поднебесной. К этому периоду, уже сложились основные черты картины мира казахского этноса, формировавшиеся веками, т.е. задолго до самоопределения как нации в XV веке. В данном процессе принимали участие многие племенные образования со своими особыми формами восприятия мира. В XIV-XV вв. на территории Ак-орды – от бассейна Сырдарьи до Алтая и от Южного Урала до Семиречья из живших здесь тюркоязычных племен окончательно сформировалась этническая территория и состав казахского народа, которая с конца XV века заложила эпоху *династической государственности* (становление внешнеполитической правосубъектности) [2, с. 9], с образованием на территории Евразии – Казахского ханства (1465).

С образованием Казахского ханства, пришедшего на период образования Минской империи (1368–1644), собственно и начинается «полноценная страница» взаимоотношений между Казахской степью и Китаем. Дипломатические и торговые отношения в рассматриваемый период развивались достаточно интенсивно, о чем свидетельствуют материалы китайских и тимуридских источников [4, с. 77].

В XV-XVI вв. дипломатические отношения с династией Мин установило и Казахское ханство [5; 6], которая по сути, с самого начала своего существования сделала акцент на установление дипломатических отношений со всеми своими соседями по всему периметру Казахской степи. С утверждением же в середине XVII в. Поднебесной новой династии, устанавливаются дипломатические отношения Казахского ханства с Цинским Китаем (1644-1911). Установление дипломатических отношений с Цинской империей было связано с тем, что к середине XVII- начала XVIII вв. главным вектором внешней политики как Казахского ханства, так и Поднебесной становится джунгарский фактор. Если, упорная борьба между джунгарами и казахами на протяжении двух столетий оказала огромное влияние на внутреннее и внешнеполитическое положение Казахского ханства, а также на положение других племенных и государственных образований Центральной Азии [7, с. 3], то для маньчжурских императоров «золотого рода» (Айсиньгьоро / англ. Aisin Gioro, кит. трад. 愛新覺羅), наличие у ее западных и северных границ крупного кочевого государства было раздражающим фактором, что делало «неполноценным» Небесный мандат («Мандат неба» («Тяньмин») / кит. упр. 天命), на управление Поднебесной. В этой связи особый интерес представляют казахско-цинские отношения XVIII – XIX вв., в которых отразилась вся противоречивость того периода, когда казахским правителям ценой уступок и хитростей приходилось лавировать перед «медведем» и «драконом», пытаясь сохранить кочевое государство и в тоже время не забывая о своих собственных интересах, что несло в себе «покорность» «белому» и «желтому» императорам, что в конце концов закончилось окончательным поглощением казахских земель Российской империей во второй половине XIX в., а затем и продолжением колониальной политики в отношении Казахстана со стороны Кремля и советской власти, которая в конце концов привела к тому, что граждане Советского Казахстана, как и КНР (с 1949 г.), воспринимали друг друга как враждебные государства. При этом руководители, как КПК, так и КПСС обвиняли друг друга в «ревизионизме» и «оппортунизме». А пограничный конфликт у озера Жаланашколь, на

казахстанском участке советско-китайской границы, стал одним из крупнейших военных столкновений между СССР и КНР.

Стремительное вхождение Китая в мировое сообщество усиливает его влияние на геополитическую ситуацию в мире. В этой связи изучение взаимоотношений Казахстана и Китая дает возможность проследить и глубже понять многие аспекты внутренней и внешней политики современного Китая, поскольку успехи экономических реформ в Китае на фоне распада СССР и образования новых независимых государств Центральной Азии требуют нового осмысления истории этих взаимоотношений. Сегодня же спустя 30 лет после установления дипломатических отношений между Казахстаном и Китаем, приятно осознавать неуклонное укрепление взаимоотношений, развитие сотрудничества и совместном расширении горизонтов взаимодействия. Самое главное, укрепляется дружба между народами двух стран, что дает нам право с уверенностью ожидать успехи на пути к общему процветанию.

Если советский период Казахстана с 1920 по 1991 гг. можно назвать эпохой *конституционной эволюции Казахстана к государственному суверенитету*, то с декабря 1991 года – эпохой *суверенного государственного развития РК в мировое сообщество государств и солидарных наций* [2, с. 9-10]. С обретением независимости и национального суверенитета Казахстан, с одной стороны, и официальное признание Китаем суверенного Казахстана, с другой, позволило двум соседним народам заново выстраивать свои отношения. Последующее подписание между нашими странами Соглашения о казахстанско-китайской государственной границе в 1990-2000 гг. можно назвать настоящим отражением исторических добрососедских и доверительных отношений между КНР и РК, поскольку удалось решить «вопросы прошлого» и начать сотрудничество с «чистого листа». Именно это решение стало впоследствии драйвером динамичного роста сотрудничества между двумя странами.

На современном этапе казахстанско-китайские отношения по праву могут считаться моделью взаимовыгодного сотрудничества, достигшего уровня всестороннего стратегического партнерства, выстроенного с учетом долгосрочных приоритетов развития наших государств и во благо дружественных народов. Большую роль в поддержании высокой динамики двусторонних связей играет регулярный политический диалог между РК и КНР, личная дружба, регулярные контакты и взаимное доверие между лидерами двух стран, что придает важный импульс всему комплексу двустороннего сотрудничества.

Руководство Казахстана достаточно трезво и дальновидно полагает, что эволюционный путь развития страны с опорой на традиционные внешнеполитические вектора с прагматичным признанием интересов государств-соседей и динамично растущей экономики Китая, как важного фактора модернизации экономики, новой и взаимосвязанной инфраструктуры с растущим и емким рынком, отвечает насущным национальным интересам страны. Для Казахстана разрешение всего комплекса вопросов военного, политического, экономического и культурного взаимодействия с КНР стало главным внешнеполитическим приоритетом страны на азиатском треке внешней политики.

За 30 лет сотрудничества, можно с уверенностью сказать, что Казахстану и Китаю удалось добиться значительного прогресса, прежде всего в решении пограничного вопроса, развитии сотрудничества по совместному использованию и охране ресурсов трансграничных рек, увеличение объемов товарооборота, расширение сфер сотрудничества, активное взаимодействие с международными организациями, вывод двусторонних отношений на уровень вечного всестороннего стратегического партнерства. И конечно же самое главное – это атмосфера дружбы и взаимного доверия.

В начале 1990-х гг. мало кто верил в способность бывших союзных республик стать независимыми и суверенными государствами. В этой ситуации КНР проявила мудрость и с первых же дней нового 1992 года во главе с Председателем КНР, Генеральным секретарем ЦК КПК Цзян Цзэмином, смогло исключительно точно и весьма продуктивно построить

дипломатические отношения со всеми субъектами, возникшими на новом евразийском пространстве. И уже через две недели после провозглашения Казахстаном государственной независимости, 3 января 1992 года подписала с ней «Совместное коммюнике об установлении дипломатических отношений между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой». Таким образом, была открыта новая страница в многовековой истории взаимоотношений двух стран и народов, по сути прерванных еще во второй половине XIX века, в период окончательного завоевания казахских земель Российской империей.

Формально развитие отношений между двумя странами можно условно разделить на несколько этапов. Естественно, что каждый исследователь современных казахстанско-китайских отношений по-своему подходит к этому вопросу. Так, например, директор *Центра исследований современного Китая при КазНУ им. аль-Фараби* Набижан Мұқаметханұлы выделяет четыре этапа: первый этап – 1992-1998 гг., второй этап – 1998-2005 гг., третий этап – 2005-2015 гг., четвертый этап – с 2015 года – по настоящее время [8]. Мы же считаем, что официальный государственный визит 14 сентября 2022 г. в Казахстан Председателя КНР, открывает не только «очередное золотое 30-летие взаимоотношений» (Си Цзиньпин), а восьмой этап в истории современных взаимоотношений между двумя странами.

Первые семь этапов охватывают время от установления дипломатических отношений (1992) до официального визита Председателя КНР Си Цзиньпина в сентябре 2022 г.

Первый этап – первые годы после установления дипломатических отношений (1992–1994) – период установления политических связей, для которых характерны частые встречи руководства и оформлением формальностей между вновь объявленными соседями. В это время в сжатые сроки формируется нормативно-правовая база двусторонних отношений, заключаются основополагающие документы, которые регламентируют наиболее важные сферы развития между двумя государствами. Главным итогом первого этапа стала «Совместная декларация об установлении дружественных взаимоотношений между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой» от 18 октября 1993 года. В ней было заявлено о приверженности двух стран принципам добрососедства, уважения суверенитета, ненападения и невмешательства во внутренние дела друг друга. Таким образом, новые взаимоотношения между Казахстаном и Китаем начали строиться на принципах взаимного признания территориальной целостности, суверенитета, партнерства в торгово-экономическом сотрудничестве, став основой современного добрососедства. Соглашение о границе между нашими странами открыло путь к созданию двусторонней договорно-правовой базы, благодаря чему в течение первых пяти лет после установления дипломатических отношений стороны подписали более 50 договоров и соглашений. Были подписаны Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством КНР о сотрудничестве в области культуры (1992); Соглашение о сотрудничестве в области образования (1992); Соглашение о международном автомобильном сообщении (1993); Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством КНР о научно-техническом сотрудничестве (1994); Соглашение о развитии международных грузовых и пассажирских перевозок (1994) и другие документы.

Второй этап – середина 1990-х гг. – период развития двустороннего сотрудничества между РК и КНР. Это время, когда руководство двух стран от формирования нормативной базы сотрудничества переходит к фактическому решению насущных вопросов двусторонних отношений, таких как проблема делимитации границ, торговля, борьба с преступностью и т.д. Данную фазу можно определить, как своеобразный пик двустороннего формата отношений между Казахстаном и КНР, когда взаимная заинтересованность и приверженность двух стран принципам взаимовыгодного сотрудничества, невмешательства во внутренние дела друг друга и стабильное развитие двусторонних отношений демонстрировали совпадение позиций двух стран по ряду двусторонних и международных вопросов. В частности, благодаря настойчивым действиям казахстанских дипломатов по ядерным вопросам и позиции нашей республики в

качестве безъядерной державы, в феврале 1995 года Китай предоставил Казахстану гарантии о неприменении ядерного оружия, а в сентябре 1995 главы двух государств в рамках второго официального визита в Поднебесную Президента Казахстана Н.А. Назарбаева подписали «Совместную декларацию о дальнейшем развитии и углублении дружественных взаимоотношений между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой».

Со второй половины 1990-х гг. (1996-2000) начинается *третий этап*, когда принципиально важным становится формирование взаимоотношений в многостороннем формате. Так, Совместная Декларация, принятая по итогам первого официального визита в 1996 г. Председателя КНР Цзянь Цзэминя в Казахстан, вывела казахстанско-китайские взаимоотношения на новый уровень сотрудничества. В Декларации особо подчеркивалось, что дружба и взаимовыгодное сотрудничество между Казахстаном и Китаем не только отвечают коренным интересам народов обеих стран, но и благоприятствуют миру, стабильности и развитию в Азии и во всем мире. Стороны согласились продолжать развивать регулярный политический диалог и консультации на различных уровнях, взяли на себя обязательство, строго соблюдая соглашение между Казахстаном и КНР о государственной границе от 26 апреля 1994 года, в возможно короткие сроки приступить к демаркационным работам на границе и продолжить переговоры по остающимся пограничным вопросам. Казахстан и Китай выступили также против проявлений сепаратизма и заявили, что не допустят осуществления на своей территории какими-либо организациями и силами сепаратистской деятельности, направленной против другой стороны. Казахстан подтвердил признание КНР в качестве единственного законного правительства Китая и заявил о том, что не будет устанавливать каких-либо официальных контактов с Тайванем. Китай, в свою очередь, подтвердил заявление китайского правительства о гарантиях безопасности Казахстану.

В ходе последующих нескольких лет активно обсуждалась одна из деликатных тем двусторонних отношений – относительно прохождения линии государственной границы. 24 сентября 1997 года в Алматы было подписано «Дополнительное Соглашение между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о казахстанско-китайской государственной границе». Итогом же этой важной исторической работы стало «Совместное коммюнике о полном урегулировании пограничных вопросов между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой» подписанное Президентом РК Н. Назарбаевым и Председателем КНР Цзянь Цзэмином в конце ноября 1999 года в Пекине, по сути, завершив процесс делимитации и демаркации всех участков казахстанско-китайской границы. Тем самым Казахстан и Китай смогли показать пример решения доставшихся в наследство от истории спорных пограничных вопросов и установления отношений политико-экономического партнерства. Другим ключевым моментом взаимоотношений двух стран на данном этапе стало принятие в ходе официального визита Н.А. Назарбаева в 1999 году в КНР «Совместной декларации между РК и КНР о дальнейшем развитии всестороннего сотрудничества в XXI веке».

В период между 1996 и 1999 гг., в 1997 году страны обсудили вопросы транспортного сообщения, совместной разработки нефтегазовых месторождений. Между правительствами КНР и РК были подписаны Соглашения о сотрудничестве в области нефти и газа; Генеральное соглашение между Министерством энергетики и природных ресурсов РК и Китайской национальной нефтегазовой корпорацией (CNPC) о проектах разработки месторождений и строительства нефтепроводов. В том же году Казахстан и Китай подписали соглашение о строительстве трубопровода «Западный Казахстан – Западный Китай (СУАР)». Это стало началом совместного развития нефтегазовой отрасли, что впоследствии успешно было воплощено во взаимовыгодном сотрудничестве в разработке Актюбинского нефтяного месторождения, а затем успешно реализовано в проекте нефтепровода «Атасу – Алашанькоу» («Казахстан – Китай»). Таким образом, посредством заключения базовых соглашений

руководство КНР и Казахстана в течение 1990-х гг. оперативно сформировало своеобразный «скелет» современных межгосударственных связей, который в дальнейшем обрастал новыми нормативно-правовыми актами, регулируемыми практически все сферы взаимоотношений и расширяющими межгосударственные отношения: пограничный вопрос, трансграничные реки, торгово-экономическое сотрудничество, положение казахской диаспоры в СУАР, сотрудничество в нефтяной области, транспортное сотрудничество и др.

2000-2005 гг. открывают *четвертый этап* казахстанско-китайских отношений. В этот период Казахстан и Китай активно развивали двусторонние отношения, контакты на всех уровнях интенсифицировались, планомерно расширялись основные сферы сотрудничества. Долгосрочное стабильное развитие стратегического партнерства между РК и КНР обеспечили Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве (2002), Программа сотрудничества на 2003-2008 годы (2003), Соглашение о создании Комитета по сотрудничеству (2004). В 2002 году в Пекине был подписан «Протокол о демаркации казахстанско-китайской границы». Полностью делимитированная и демаркированная граница без каких-либо пустот, соответствовала стратегическим интересам Казахстана. Таким образом, впервые в истории страна обрела юридически оформленную границу с Китаем (общая протяжённость границы Казахстана с Китаем составляет **1782,75 км – Е.Б.**), что позволило быстро продвинуться в двусторонних отношениях, синергетический эффект от которого идет на пользу двум странам.

Руководство Казахстана как тогда, так и сегодня достаточно трезво и дальновидно полагает, что эволюционный путь развития страны с опорой на традиционные внешнеполитические вектора с прагматичным признанием интересов государств-соседей и динамично растущей экономики Китая, как важного фактора модернизации экономики, новой и взаимосвязанной инфраструктуры с растущим и емким рынком, отвечает насущным национальным интересам страны. На протяжении всей казахской истории отношения с Поднебесной империей были вопросом номер один. Глобальное развитие человечества в XXI веке во многом будут определяться именно Китаем. И не случайно, то сегодня многие страны мира видят китайский вектор в своей внешней политике в качестве основного. Для Казахстана это особенно важно. Поэтому для Казахстана разрешение всего комплекса вопросов военного, политического, экономического и культурного взаимодействия с КНР в конце 1990 – начале 2000-х гг. стало главным приоритетом страны на азиатском треке внешней политики. Данные задачи были успешно решены благодаря двусторонним переговорам и созданием в 2001 году Шанхайской Организации Сотрудничества (ШОС).

Казахстан, как один из инициаторов данной организации, не только решил собственные пограничные вопросы, но и, фактически, предложил новую стратегическую линию международного позиционирования постсоветского пространства, сориентированного на баланс внешних интересов. Казахстан присоединяется к позитивным инициативам КНР по модернизации экономической инфраструктуры государств-членов организации, налаживании современных и эффективных транспортно-логистических коридоров взаимодействия, создания эффекта экономической синергии между субрегионами Центральной Азии, способствующих рациональному разделению труда между странами, инвестиционной открытости и становлению состоятельных рынков в регионе. В свою очередь Китай поддержал инициативу Казахстана по созыву *Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА)*, что в дальнейшем сыграло немаловажную роль в общности позиций РК и КНР по проблемам безопасности. Если ШОС – форма сотрудничества Китая с постсоветскими республиками, полностью соответствующая принципам «Новой дипломатии Китая», то СВМДА, превратилась в очень влиятельную структуру на пространстве Европы и Азии. Китай активно поддерживает Казахстан как председателя СВМДА (2020-2022) в его стремлении расширить сферы деятельности организации, которая в значительной степени проявила свою позитивную роль в решении вопросов безопасности и обладает необходимым потенциалом и зрелостью для

выработки общих мер укрепления доверия для противодействия современным вызовам и угрозам.

Главным результатом середине 2000-х гг. стало подписание 4 июля 2005 года Ху Цзиньтао и Н.А. Назарбаевым – Совместной декларации об установлении и развитии стратегического партнерства. Главы государств договорились создавать благоприятные условия для дальнейшего углубления и развития двустороннего сотрудничества в сферах торговли, экономики, энергетики, транспорта и финансов. Таким образом, после июля 2005 года казахстанско-китайские отношения вышли на новую точку роста – уровень стратегического партнерства, что для китайской дипломатии может быть сравнимо с уровнем союзнических отношений. Декларация о стратегическом партнерстве между РК и КНР создала основу для дальнейшего укрепления сотрудничества между двумя государствами, которое наряду с широкими перспективами поставил перед ними и новые задачи и требования, в очередной раз показав, что намерения обеих стран нацелены на взаимодействие, дальнейшего обеспечения стабильности и процветания, что подразумевает не только создание взаимовыгодных условий и механизмов сотрудничества, но и гарантируют дальнейшее углубленное развитие двусторонних отношений (политического, экономического, культурно-гуманитарного сотрудничества и т.д.).

Пятый этап казахстанско-китайских отношений охватывает период с 2006 по 2012 год, когда казахстанско-китайские отношения стали не просто контактами между двумя странами, а отношениями между двумя державами, оказывающими влияние не только на экономическое развитие Евразийского континента, но и даже на ситуацию в мире. В ходе визита в КНР Президента РК в декабре 2006 года были подписаны «Стратегия сотрудничества между Казахстаном и Китаем в XXI веке» и «Концепция развития экономического сотрудничества между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой», которые обозначила основные направления стратегического партнерства между нашими странами в новом веке. Это открыло еще большие перспективы для сотрудничества между РК и КНР.

С сентября 2013 года берет начало новый – шестой этап казахстанско-китайских взаимоотношений (2013-2019). Новую эру казахстанско-китайских связей открыл первый официальный визит в Казахстан по приглашению главы Казахстана нового Председателя КНР Си Цзиньпина, представляющего «пятое поколение» китайских руководителей. Тогда в ходе состоявшихся переговоров в резиденции президента Республики Казахстан Ак-орде обе стороны рассмотрели перспективы дальнейшего углубления всестороннего стратегического партнерства между двумя странами. В частности, были обсуждены вопросы активизации торгово-экономического, инвестиционного, агропромышленного, приграничного, культурно-гуманитарного сотрудничества, а также актуальные аспекты международной повестки дня и региональной безопасности. Именно тогда в ходе визита Председатель КНР Си Цзиньпин в столице Казахстана представил проект Экономического пояса Шелкового пути (ЭПШП), вызванный потребностью совместного экономического развития и задач улучшения жизни людей.

Тренд на ускоренное развитие всесторонних отношений стратегического партнерства между Китаем и Казахстаном во всех сферах был в дальнейшем поддержан в 2015-2018 гг. во время второго официального визита Си Цзиньпина в Казахстан и рабочего (2016), а также официального визита (2018) Президента Н.А. Назарбаева в Китай, в ходе которых Китай вновь подтвердил свои намерения «всесторонне углублять взаимовыгодное сотрудничество в области безопасности, экономической и гуманитарной сферах, а также усиливать координацию и взаимодействие в международных и региональных делах на благо наших народов» [9], а Казахстан приветствует «концепцию азиатского сообщества с единой судьбой» и выступает с поддержкой китайской инициативы «Один пояс – один путь» и готов состыковать ЭПШП со стратегией экономического развития «Нұрлы жол», что нашло отражение в подписанном между

Астаной и Пекином – Плана сотрудничества по сопряжению данных программ (Пекин, 1-2 сентября 2016 г.).

Состоявшийся в сентябре 2019 г. государственный визит Президента РК Касым-Жомарта Токаева в КНР открыл новый, *седьмой этап*, ознаменовав собой грандиозный план углубления казахстано-китайских отношений в новую эпоху. Главы государств в очередной раз подтвердили преемственность внешней политики своих стран, отметив, что «*Казахстан и Китай будут развивать вечное, стратегическое, всестороннее партнерство*» [10]. Данная договоренность, придала новый импульс политическому диалогу на высшем уровне, способствуя последовательной реализации Плана сотрудничества по сопряжению Новой экономической политики «Нұрлы жол» и строительства ЭППП. Если реализация первого этапа программы «Нұрлы жол» позволила сформировать новый инфраструктурный каркас транспортной системы, обеспечив интеграцию Казахстана в глобальные транспортные коридоры, восстановления исторического статуса страны как связующего звена между Азией и Европой, то второй этап «Нұрлы жол» должен закрепить лидирующую роль транспортно-транзитного сектора страны, где конкурентоспособность Казахстана будет расти за счет прорывных инфраструктурных проектов, привлечения новых стран и компаний, повышения уровня сервиса и скорости транзитных маршрутов, что позволит превратить Казахстан в состоятельный транспортно-логистический хаб Евразии, что впоследствии нашло свое отражение и в Концепции внешней политики Казахстана на 2020-2030 годы.

Казахстано-китайские отношения, выросшие «с нуля», выдержали испытания и все превратности международной обстановки, прошли блестящий и необычайный путь развития, который не только принес народам двух стран ощутимую выгоду, но и внесли важный вклад в содействие миру, стабильности и развитию во всем регионе и стали образцом добрососедского и дружественного сосуществования между странами. В этом смысле верна древняя китайская поговорка, которая гласит: «*В тридцать лет встать на ноги*». В этом значении казахстано-китайские отношения свидетельствуют о том, что обе страны использовали прошедшие три десятилетия с большой пользой для себя. Если Казахстан за тридцать лет независимости состоялся как государство, обретя международный авторитет, то Китай, превратился в страну с растущим геополитическим влиянием, обладающим мощным экономическим потенциалом, широкими финансовыми и технологическими возможностями, к мнению которого нельзя не прислушаться.

Став «моделью отношений между странами» (К.Ж. Токаев), Казахстану и Китаю удалось превратить свои взаимоотношения в уникальный Евроазиатский мост прогресса в XXI веке. Диапазон политических казахстанско-китайских взаимоотношений весьма широк – включает в себя как традиционные формы связей народов, так и современные линии контактов, способных оказать благотворное влияние на региональное участие Казахстана, как в Европе, так и в АТР. Взаимоотношения Китая и Казахстана являются, бесспорно, одними из доминантных в современной истории государств и народов Центральной Азии.

Таким образом, между Казахстаном и Китаем существуют широкие перспективы для наращивания эффективного сотрудничества. В феврале 2022 года в Пекине лидеры двух стран провели содержательные переговоры по всему комплексу двусторонней и многосторонней повестки дня и договорились открыть новое «золотое 30-летие» отношений Нового Казахстана и Китая в новую эпоху. Главы государств поставили четкую задачу на качественное многоплановое сотрудничество на благо народов двух стран. Поэтому усилия Казахстана направлены на дальнейшее совершенствование эффективного сотрудничества, за счет укрепления прямых контактов между бизнес-структурами, строительства новых транспортно-логистических коридоров, активизации культурно-гуманитарных обменов. Перспективными выглядят совместные усилия по созданию пула прорывных инновационно-технологических проектов и бесперебойных транспортно-логистических цепочек. В этом контексте

сотрудничество в рамках инициативы «Один пояс, один путь» получит дальнейшее укрепление, а официальный визит в Республику Казахстан Председателя КНР Си Цзиньпина 14 сентября 2022 г. накануне исторического XX съезда КПК безусловно откроет новую страницу (*восьмой этап*) во взаимоотношениях между двумя странами, а проведение 6-го Саммита СВМДА в г. Астане 12-13 октября 2022 г. при поддержке Китая, безусловно будет способствовать как развитию, так и его дальнейшему преобразованию в авторитетную международную организацию. Устойчивые, здоровые и стабильные отношения Казахстана и Китая на пользу не только двум нашим народам, а также региону и всему миру.

Литература:

1. Границы Китая: история формирования / Под общ. ред. В.С. Мясникова и Е. Д. Степанова. – М.: Памятника исторической мысли, 2001. – 470 с.
2. Нурпеисов Е. К., Котов А. К. Государство Казахстан: от ханской власти к президентской республике. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 88 с.
3. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – С. 28–286.
4. Каримова Н. Э., Тулибаева Ж. М. Китайские и тимуридские источники о взаимоотношениях Китая и Центральной Азии в конце в конце XIV – первой четверти XV в. // Вопросы истории. – 2019. – № 7. – С. 64-79.
5. Kenzheakhmet N. The Qazaq Khanate as Documented in Ming Dynasty Sources // Crossroads – Studies on the History of Exchange Relations in the East Asian World. – 2013. – Vol.8. – 131–156 pp.; Кенжеахмет Н. Керей мен Жәнібек хандар Мин Шилу (Мин патшалығының нақты хроникалық жазбалары) деректемелерінде // Қазақ хандығы – Мәңгілік ел идеясы: тарихи тағдыры мен тағылымы: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Шымкент, 2015. – 104–113 бб.; Kenzheakhmet N. The Tūqmāq (Golden Horde), the Qazaq Khanate, the Shībānid Dynasty, Rūm (Ottoman Empire), and Moghūlistan in the XIV-XVI Centuries: from Original Sources. – Almaty: Eurasian Research Institute, 2019. – 138 p.
6. Еженханұлы Б. Қазақ елі туралы алғашқы қазақ ұғымдары / Казахстан и Восточный Туркестан в системе взаимодействия восточной и западной цивилизаций на Великом Шелковом пути: Материалы международной научной конференции. – Алматы: Мир, 2012. – 496 с.
7. Мусеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
8. Мұқаметханұлы Н. Қазақстан мен Қытай арасында саяси дипломатиялық қатынастарының даму үдерісі және тенденциясы // Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгінгі және болашағы: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, 2022. – 138-147 бб.
9. Казахстан и Китай: стратегия взаимодоверия и совместного процветания // <https://www.inform.kz/ru/kazahstan-i-kitay-strategiya-vzaimodoveriya-i-sovmestnogo-procvetaniya-a2812933>, 30 августа 2015 г.
10. Касым-Жомарт Токаев встретился с лидером КНР Си Цзиньпином // https://arminfo.info/full_news2.php?id=45064&lang=2, 11 сентября 2019 г.

ЖІБЕК ЖОЛЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛДЕУІНЕ ОН ЖЫЛ: ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ АЯСЫНДА²²

Сарқытқан Қ.

*география ғылымдарының кандидаты,
Абай ат.ҚазҰПУ-дың профессоры,*

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(Алматы қ., Қазақстан)*

Аннотация: Бұл мақалада ҚХР географиялық орнының тиімділігі, нарықтық экономикалық қатынастарға өткеннен кейінгі даму жағдайы негізінде Қытайдың ғаламдық, аймақтық және өңірлік деңгейдегі даму стратегиясының басым бағыттарына сипаттама беріледі. Сондай-ақ Қытайдың нарықтық қатынастарының даму кезеңдері мен даму бағыттары және жеткен жетістіктері тұжырымдалады. Мақалада Қытай мен Қазақстанның нарықтық экономикалық қатынастарының ортақ және айырмашылыққа ие тұстары да сарапқа салынып, Қытай экономикасының табысты болуының себептері талқыланады. Мақаланың келесі бөлімінде Қытайдың «Бір жол, бір белдеу» бағдарламасының қалыптасуы, даму жағдайы және әлемдік экономикаға жасап отырған әсері қарастырылады. Соңында Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық қатынастарға сипаттама беріліп, даму болашағына болжам айтылады.

Аннотация. В данной статье, на основе выгодного географического расположения КНР и условий развития после перехода к рыночным экономическим отношениям, даны характеристики приоритетным направлениям стратегии развития Китая на глобальном и региональном уровнях. Также, сформулированы периоды и направления развития рыночных отношений, достижения Китая. В статье проанализированы общие черты и различия рыночно-экономических отношений Китая и Казахстана, обсуждены причины успешности китайской экономики. В последующей части статьи, рассмотрены формирование китайской программы «Один пояс, один путь», процесс ее развития и влияние на мировую экономику. В завершение, даны характеристика торгово-экономическим отношениям Казахстана и Китая, и прогноз по перспективе его развития.

Abstract: Annotation: This article describes the priority directions of China's development strategy at the global, regional and regional levels based on the effectiveness of the geographical location of the people's Republic of China, the state of development after the transition to market economic relations. The stages and directions of development and achievements of China's market relations are also formulated. The article discusses common and divergent aspects of market economic relations between China and Kazakhstan and the reasons for the success of the Chinese economy. The next section of the article discusses the formation, development status and impact of China's one-way, One Belt program on the world economy. In the end, a description of trade and economic relations between Kazakhstan and China is given, and a forecast for the development prospects is provided.

Қытай географиялық тұрғыдан маңызды орындағы мемлекет. Қытай арқылы Азия-Тынық мұхит елдері, Моңғолия және Қазақстан арқылы Ресейге, Украинаға жетеді. Одан ары Еуропа нарығы. Қытай Халық Республикасы нарықтық экономикаға өткелі үздіксіз дамудың жолында келеді. Қазіргі заманда АҚШ-тан кейінгі екінші ірі экономика саналады. Оның өзіндік тарихы,

²² Шығыс елдерімен ынтымақтастықты дамыту және өңірлік қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру контексіндегі Қазақстанның сыртқы саясаты» атты ҚР БҒМ мақсатты қаржыландыру бағдарламасының зерттеу нәтижелері негізінде

экономикасы және геосаяси мүдесіне байланысты қалыптастырған тұрақты сыртқы саясаты бар.

№1 - кесте. Қытайдың геосаяси тұрғыдағы сыртқы саясат бағыттары

Реті	Бағыты	Қамтыйтын аумағы
1	Ғаламдық	- ҚХР мен АҚШ қарым-қатынасы; - Батыс елдері мен ҚХР қарым-қатынасы; - БҰҰ және халықаралық сауда, геοэкономикалық мәселелер; - Азия-Тынық Аумағындағы (АТА) ҚХР стратегиясы
2	Азия	- Қытай-Үндістан қарым-қатынастары, - Қытай-Пәкістан қарым-қатынастары; - ҚХР-Оңтүстік-Шығыс Азия және Оңтүстік Азияның өзге елдері қатынастары; - ҚХР - Солтүстік-Шығыс Азия; - Қытай мен Орта және Таяу Шығыс қатынасы.
3	Евразия	- Қытай-Ресей қарым-қатынастары; - Орта Азиядағы Қытай стратегиясы; - Евразиядағы өзгеде энергетикалық, коммуникациялық жобалар.

Қытай Халық Республикасының нарыққа өту тарихы 1978 жылғы ҚКП Орталық комитетінің он бірінші кезекті, үшінші пленумындағы үлкен өзгерістерден басталды. Осы пленумнан кейін Дэн Сяопиннің басшылығымен біртіндеп экономикалық мүддені саяси мүддеден жоғары қоятын экономикалық реформалар жүргізіле бастады. Бұл реформаларды төмендегідей кезеңге бөліп қарастыруға болады.

№2- кесте. Қытайдың нарықтық қатынастарының даму кезеңдері

Кезеңдері	Уақыты	Бағыты
1-кезең	1979-1986 жж.	Ауыл шаруашылығын негіз еткен кезең
2-кезең	1987 –1991 жж.	Өнеркәсіпті нұқталы еткен кезеңі
3-кезең	1992-1997жж.	Батыс экономикалық ауданды игеру кезеңі
4-кезең	1998-2002 жж.	Оңтүстік-шығыс азия дағдарысы кезеңі
5-кезең	2002-2008жж.	Әлемдік нарыққа шығуы кезеңі
6-кезең	2008-2015 жж.	Жан-жақтылы дамыған кезеңі
7-кезең	2015 жж.-қазір	Біртіндеп тоқырау кезеңі

Қытайдағы экономикалық реформалар бұрынғы саяси жүрісті сақтай отырып жүргізілді және реформалар қоғамды біріктірді, халықты аштық пен кедейліктен сақтап қалды. Ал Қазақстандағы реформалар бұрынғы саяси түсінік ыдырап, экономикалық байланыстар үзілген әрі жаңа мемлекет қалыптасу барысында жүргізілген [1]. Сондықтан екі елдің нарыққа қатысу кезеңі шамалас болса да, нарықтық экономиканың сипаты, тарихы, мәні-мен мақсаты және себептері түрліше еді. Нәтижеде ұқсамаған табыстарға қол жеткізілді. Қытай экономикасының нарықтық қатынастар бойынша өтуі «Қытайша ерекшелікке ие социализмнің»: Жоспар социализмде де, капитализмде де болады, «жоспар», «нарық» екеуі де экономикалық тәсіл ғана» деген идеясынан бөліп қарауға келмейді [2]. Нәтижесінде, экономика тез дамыды, бұған бүкіл әлем таңданыс білдірді. Мысалы, Қазақстан Республикасы президенті Қ.К.Тоқаев мырза: «Қытай бүгінгі жүргізіп отырған экономикалық реформасының нәтижесінде әлемдік алпауыт мемлекетке айналып отыр. Жалпы ішкі өнімнің жылдық өсімі 1980-1997 жж. 9 пайыз бойынша дамытып келді. Егер де Қытайдың 30 провинциясын бір-бір мемлекет деп

қарастыратын болсақ, 1978-1995 жж. қарқынды дамып отырған 20 мемлекетті осы провинциялар ғана құрар еді» деген еді [3].

№ 3- кесте. Қытай ЖІӨ өсу динамикасы 2002-2018 жж.

Жылдар	ЖІӨ құны «млн. юань»	Өсімі көрсеткіші «пайыз»
2002	12,171,740	9.1
2003	13,742,200	10.0
2004	16,184,020	10.1
2005	18,731,890	11.4
2006	21,943,850	10.1
2007	27,009,230	11.4
2008	31,924,460	9.7
2009	34,851,770	9.4
2010	41,211,930	10.6
2011	48,794,020	9.6
2012	53,858,000	7.9
2013	59,296,320	7.8
2014	64,128,060	7.3
2015	68,599,290	6.9
2016	74,006,080	6.7
2017	82,075,430	6.8
2018	90,030,900	6.6
2019	98,651,500	6,1
2020	101,356,700	2,3
2021	114,367,000	8,1
2022	болжам	4,1

Қытай экономикасы осындай табысты дамып жатқан кезде, 2013 жылдың қыркүйегі мен қазан айларындағы, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азияға жасаған сапарлары барысында «Жібек жолы экономикалық белдеуі» мен «XXI ғасырдағы Теңіз Жібек жолы» стратегиялық тұжырымдамаларын ұсынып, белдеу бойынша орналасқан елдер мен аймақтардың белсенді қолдауына ие болды. 2013 жылдың қыркүйек айында ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Қазақстан Республикасына жасаған сапары барысында, Назарбаев Университетінде: **«Жарқын болашаққа қол жеткізу үшін, халықтар арасындағы достық қатынастың дамуына қолдау көрсету»** - атты тақырыпта сөз сөйледі. Өз сөзінде ол: *«Тығыз экономикалық байланыс пен өзара терең ынтымақтастықты орнатып, даму аумағын кеңейту мақсатында, біз «Жібек жолы экономикалық белдеуін» бірлесіп құру сынды жаңа ынтымақтастық моделін қолдансақ болады. Бұл әр ел халқының бастамасына үлкен пайда тигізеді»*-деп айтып кетті. Осылайша «Жібек жолы экономикалық белдеуін» құру туралы стратегиялық тұжырымдамасы алғаш рет ұсынылды[4].

Бұл кездейсоқ таңдау емес, мұның бірнеше алғышарты бар. Бастысы, бұл Қазақстанның тиімді географиялық орнын көрсетеді. Бұдан тыс, екі елдің арасындағы ынтымақтастықтың баянды дамыр отырғанының бір көрінісі. Үшіншіден, Қазақстанда инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасалған, Қазақстан жаңа идеяларға, білімге, инновацияларға ашық. Еуразия құрлығының ортасынан орын тепкен Қазақстан - түстік пен теріскейді, шығыс пен батысты біріктіретін жолдар торабы іспетті. Осындай тиімді географиялық орны да Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асырудағы негізгі серіктес ретінде Қазақстанды таңдауына алғышарт болып қызмет етті. Бұл идея 2014 жылы Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың

«Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауында нақты айқындалды. «Нұрлы жол» Жаңа экономикалық саясаты мен ЖЖЭБ құрудың ұштасуы бойынша ынтымақтастық жоспарына Қазақстан мен Қытай үкіметтері 2016 жылы қол қойды.

2014 жылдың 19 мамырында Жібек жолы экономикалық белдеуінің басты платформасы – Қытай (Ляньюньган) - Қазақстан материалдық-техникалық негіздегі серіктестік ресми түрде өз жұмысын бастады. Қазақстанның Тынық мұхитқа шығуына мүмкіндік беретін, 2014 жылы пайдалануға тапсырылған Ляньюньган портындағы Қазақстан-Қытай логистикалық терминалы Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы маңызды транзиттік-көлік орталықтардың біріне айналды. Ляньюньган портында логистикалық және сауда алаңы орталығының құрылуы Қазақстан арқылы Еуропаға баратын және кері бағыттағы жүк тасымалы көлемінің артуына жағдай жасады.

2015 жылдың 27 наурызында ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Халықтық мәжіліс залында сол кездегі ҚР премьер-министрі Кәрім Мәсімовпен кездесуі барысында, Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі шеңберінде ортақ меморандумды жүзеге асыру керектігін, ауқымды жобалар, өндіріс, қаржы саласындағы серіктестікті тереңдетіп, Жібек жолы экономикалық белдеуінің құрылысын нығайту мен Қазақстан «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатын ұштастыру өзара жәрдемдесуге әкелетіндігін айтып кетті.

2015 жылдың 29 маусымында ҚХР төрағасы Си Цзиньпин «Азия инфрақұрылымдық инвестиция банкі келісіміне» қол қою салтанатында әр елдің делегациясымен кездесіп, Қытайдың Азия инфрақұрылымдық инвестиция банкі (АИИБ) салу бастамасының басты мақсаты Азия аймағында инфрақұрылымдық байланысты дамыту, аймақтық серіктестікті тереңдету мен бірлесіп дамуға қол жеткізу екендігін айтып өтті.

2015 жылдың 8 шілдесінде Ресейдің Уфа қаласында Ресей президенті Владимир Путинмен кездесу кезінде Си Цзиньпин екі жақ Шаңхай ынтымақтастық ұйымын, Жібек жолы экономикалық белдеу мен Еуразиялық экономикалық одақты біріктіруші тұғырнама ретінде қолданып, ШЫҰ негізінде жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастықты қолдау, экономика мен сауда, мәдени алмасу, аймақтық қауіпсіздікті сақтау сынды басқа да салаларда серіктестік қатынасты орнатуды ұсынды.

Жоба халықаралық деңгейде осындай алғы шарттарды дайындаған соң нақты эзірлік жұмысына көшті. Мысалы, 2015 жылдың 28 наурызында Қытайдың даму және реформалау жөніндегі ұлттық комитеті, сыртқы істер министрлігі және сауда министрлігі бірлесе отырып **«XXI ғасырдағы жібек жолы экономикалық белдеуі мен теңіз жібек жолы жобасының болашағы мен жоба аясында атқарылатын іс-шараларды»** стратегиялық жобасын жариялады. Жоба «Бір белдеу – бір жол» жобасын жүзеге асырушы атқарушы биліктің «Бір белдеу – бір жол» стратегиялық тұжырымдамасы турасында ортаға қойған барлық бастамалары мен мазмұны мен талабына сай құрастырылды[5]. Жоба толық қанды эзірленіп болған соң, оның іс-жүзінде орындалуының бастамасы ретінде алғашқы форумды 2017 жылдың 14-15 мамыр күндері Бейжің қаласында өткізді. Форумға отызға тарта елдің мемлекет және үкімет басшылары, ірі халықаралық ұйымдардың жетекшілері қатысты. Мәселен, БҰҰ бас хатшысы А.Гутерриш, Ресей Президенті В. Путин, ҚР сол кездегі президенті Н. Назарбаев, Халықаралық валюта қоры және дүниежүзі банкінің басшылары қатысты.

2017 жылы Қытай-ЕО-Қытай бағытында 201 мың ЖФЭ (жиырма футтық эквивалент) контейнер тасымалданды. Бұл көрсеткіш 2016 жылмен салыстырғанда 96,5 мыңға немесе 92%-ға артық. Ал 2018 жылы 6 айында осы бағдар бойынша контейнер тасымалдау көлемі 43%-ға артып, 109 ЖФЭ болған. Сарапшылар 2020 жылы бұл көрсеткіш 500 мыңнан астам болады деген еді. Алайда, жұқпалы індетке байланысты ол көрсеткішке жете алмады. 2017 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы ауылшаруашылық өнімдері тауар айналымы және оларды өңдеу көлемі 2016 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 32%-ға артып, 345 миллион АҚШ долларын құрады. 2017 жылы Қытайға АӨК өнімдерін экспорттау көлемі 34,3% артып, 180,5

миллион АҚШ долларына жетті. 2017 жылға қарай 1500 км теміржол, 3000 км автомобиль жолдары салынды. «Қытай – Еуропа – Қытай» және «Қытай – Орталық Азия – Қытай» бағыттары бойынша көлік-логистикалық бағдарлары толыққанды қызмет етіп жатыр. 2017 жылы Қазақстандағы Қытай туризмі жылы деп аталды. Ал ҚХР-да Ұлы Жібек жолы жылы және Халықаралық туризмді тұрақты дамыту жылы болды. Екі елдің туристік мүмкіндіктеріне арналған көптеген форумдар мен көрмелер өткізіліп келеді.

Қазақстан мен Қытай ауыл шаруашылығы саласында да мейлінше табысты ынтымақтастықты жүзеге асырып отыр. 2018 жылдың қаңтарынан мамырына дейінгі аралықта ауылшаруашылық өнімдері және оларды өңдеу саласындағы тауар айналымы 175,4 миллион АҚШ долларын құрады. Қазақстан Қытайға бидай, майдың бірнеше түрін, ұн, ет, балық және басқа да азық-түлік өнімдерін экспорттайды[6]. ҚР Ұлттық Банкінің мәліметі бойынша, Қытай біздің елге инвестиция тарту жағынан Нидерланды, АҚШ, Ұлыбританиядан кейінгі төртінші орында (15,6 млрд) тұр.

2019 жылы сәуір айында Қытай Бейжің қаласында «Бір белдеу, бір жол» халықаралық ынтымақтастық Форумын тағы өткізді. Оған 152 мемлекет пен халықаралық ұйым мүшелері қатысты. Форумға бірінші президент Н. Назарбаев арнайы шақырылды. Осы форумда Н. Назарбаев төмендегідей үш мәселеге көңіл аударуды ұсынды. Олар:

- *Еуразияның біртұтас экономикалық кеңістігін құру;*
- *Транзиттік әлеуетті дамытуда әкімшілік кедергілерді жою;*
- *Жобаларды бірлесе қаржыландыру.*

«Бір белдеу, бір жол» стратегиялық жобасы көлемі тұрғысынан аса ауқымды болып, құрлықтағы «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «21 ғасырдағы Теңіз Жібек жолы» бағыттарынан тұрады[7].

«Жібек жолының экономикалық белдеуі» құрлық арқылы Еуропаға жетеді. Ал «Теңіз жолы» Қытайдан – Үнді мұхиты – Африка – Жерорта теңізі арқылы Еуропаға барады. Бұл жоба осындай аталғанымен, іс-жүзінде оның ауқымы мен көлемі, деңгейі жағынан анық бір шекарасы жоқ. Мысалы, бұл жобаның аясында «Полярлық Жібек жолы», «Цифрлық Жібек жолы», «Әуедегі Жібек жолы», «Ғарыштағы Жібек жолы» деген . Демек, «Белдеу мен жол» инициативасында көлік-логистикалық, сауда-экономикалық, ғылым-білім, қаржы-кәсіпкерлік және мәдени-гуманитарлық қарым-қатынас көрсеткіштері енгізілген. Сондықтан да халықаралық сарапшылар мен саясаткерлер бұл жобаны түрліше атайды. Мәселен: «Қытайдың жаңа жаһандық стратегиясы», «инфрақұрылымдық мегажоба», «сыртқы саяси және экономикалық инициатива», «экономикалық даму стратегиясы», «Қытайдың жұмсақ күші» т.б.

«Бір белдеу, бір жол» жобасы Қытайдың түпкілікті мүддесі тұрғысынан туындаған жоба екені анық. Алайда, әр мемлекет осы жобадан өзінше пайда алуды көздейді. Сондықтан әр елдің жоба аясындағы мүддесі әр түрлі. Мысалы, Ресей оны жаһандық геосаяси жоба ретінде қарастырады. Сол арқылы АҚШ және оның әріптес Батыс елдерімен текетіресте экономикалық әрі сыртқы саяси мүмкіндік ретінде қарайды. Орталық Азия мемлекеттерінің қалауы басқаша. Олар салыстырмалы түрде прагматикалық ұстанымда. Себебі, олардың нақты қажетсінуіне осы жоба нақты экономикалық тұрғыда жауап бере алады. Ал бұл сұраныс пен ұсыныс арасындағы байланыс Қытайдың «жұмсақ күші» мен қарыз қақпаны туралы да жиі қозғалып келе жатқан пікірлерді тіпті өршіте түсті[8].

Бұл жобаға сай, Қазақстан тарапы «Нұрлы жол» бағдарламасын ұсынып отыр. Ол арқылы көліктік-логистикалық дамуға көңіл бөлуде. Оның нәтижесінде 2018 жылы қос елдің темір жол порттарынан өткен контейнерлік жүктің салмағы 13,9 млн тонна болған. Бұл 2017 жылдағыдан 38 пайызға артық. Қазақстан-Қытай сауда көлемі 20 млрд. АҚШ долларына жуықтаған. 2019 жылдың наурыз айында нақты іске қосылған «Вьетнам-Қытай-Қазақстан-Еуропа бағытында темір жол транзиттік дәлізі» Вьетнам астанасы Ханойдан Еуропаға, нақты айтқанда Германияның Дуйсбург қаласына дейін жалғасады. Қуаты 1686 ЖФЭ (жиырма футтық

эквивалент) жүк тасымалданады. Негізінен «LG» мен «Samsung» компанияларының жүктері тасымалданады. Мерзімі 22 күн. Кейін Вьетнамнан Еуропаға дейінгі жүк тасымалдауының жалпы уақытын 19 сағатқа дейін қысқарту жоспарланып отыр. 2018 жылы Қазақстан-Вьетнам саудасы да 467,2 млн. АҚШ долларына жеткен. Қазақстан «Бір белдеу, бір жол» инициативасы негізінде Қазақстан Оңтүстік Шығыс Азия мен Еуропа арасындағы тиімді байланыс көпірі болды. Бұл біздің елдің осы жобадағы бір ұтымды пайдаланған тұсы.

Қытайдың Теңіз Жібек жолында екі негізгі жол бар: Біріншісі, Шығыс-Қытай теңіз бағыты, ол Шандонг түбегі арқылы теңізге шығып, Бохай шығанағы мен Сары теңізді кесіп өтеді немесе бүгінгі Жияң Су өлкесінің Хуа Яң қаласынан бастау алып Хуанхэ өзен сағасына өтіп, Сары теңізге жетеді. Тағы бір бастау алатын тұс Ниң Бо қаласынан теңізге шығып, Шығыс теңізінен өтіп, Солтүстік Корей түбегіне немесе Жапонияға жетеді. Бұл теңіз жолдарының тархы ұзақ. Сонау Сұң патшалығы тұсында осы жолмен Жапония немесе Солтүстік Кореямен байланыс орнатып отырған. Екінші жол - Оңтүстік теңіз жолы. Бұл жолда Гуанчжоу немесе Цюаньчжоу, Миньчжоу секілді қалалар арқылы, Оңтүстік теңізге, одан үнді мұкиты арқылы Оңтүстік-Шығыс Азия елдерімен жалғасып, Араб теңізі арқылы Парсы шығанағына, одан Қызыл теңіз арқылы Жерорта теңізіне жетіп, Еуропа елдеріне жетеді.

№4-кесте. Қазақстанның Қытаймен 2010-2021 жж. тауар айналымы [9].

Жыл	Тауарайналымының жалпы көлемі		Экспорт		Импорт	
	млрд. АҚШ доллар	%-дық өсім	млрд. АҚШ доллар	%-дық өсім	млрд. АҚШ доллар	%-дық өсім
2010	12,3		7,7		4,6	
2011	9,5	77,2	5,9	76,6	3,6	78,3
2012	14,1	148,4	10,1	171,2	4,0	111,1
2013	19,7	139,7	14,8	146,5	4,9	122,5
2014	21,6	109,6	14,2	95,9	7,4	151,0
2015	22,8	105,6	14,4	101,4	8,4	113,5
2016	17,2	75,4	9,8	68,1	7,4	88,1
2017	10,6	61,6	5,5	56,1	5,1	68,9
2018	11,7	67,9	6,3	60,7	5,4	72,9
2019	14,4	148,1	7,8	79,56	6,6	89
2020	25,25	17,6	11,27	15,3	13,98	19,5
2021	21,43	-2,6	9,72	5	11,71	-8

Кестеден көруге болады, 2010 жылдан 2015 жылға дейінгі аралықта, екі елдің сыртқы саудасы жақсы дамыған. Ал одан кейінгі уақытта біртіндеп төмендеген. Бұның себептерін, АҚШ-тың Қытайға қарата жаңа экономикалық, кедендік тарифтер саясатын қолдануы, Ресей және Қазақстандағы экономикалық өсімнің төмендеуі сондай-ақ Қазақстандағы қаржылық дағдарыстың салдары және өзгеде әлемдік экономикадағы жалпы беттік тоқыраудың әсерлерінен қарастыруға болады.

Қытай мен Қазақстан арасындағы тарихи қарым-қатынас алдағы уақытта да жалғасын таба берері анық. Оған Қытай төрағасы Си Цзиньпиннің үстегі жылы қыркүйек айының 14 күні елімізге мемлекттік сапарымен келгендегі айтқан сөздерінен аңғаруға болады: Ол «Қытай мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас 30 жылдан бері даму бағытында болды. Шекара мәселелерін шешуде, мұнай-газ құбырларын тартуда, халықаралық өндірістік қуат

кооперациясын жүзеге асыруда және тұрақты жан-жақты стратегиялық серіктестік орнатуда, бірқатар нәтижелерге жетті. Қытай Қазақстанмен қарым-қатынасына үлкен мән береді, Қазақстанның тәуелсіздігін, аумақтық тұтастығын сақтау жолында табанды түрде қолдайды. Қытай әрқашан Қазақстанның сенімді досы және серіктесі болып қала береді» [10]. Міне осындай сенімге толы сөздерін айтқан Қытай төрағасы 16 қазан 2022 жылы Бейжіңде өтіп жатқан қытай коммунистерінің № 20 құрылтайында тағы да 5 жылға, үшінші мәрте сайланып жатыр. Демек, екі ел арасындағы байланыстың баянды боларына сенейік.

Әдебиет:

1. Жау Гоцин. Қытайдың дәстүрлі мәдениеті. Ауд. Имин Ахмет. Үрімжі: Халық, 1996.– 333 бет, 13 б.
2. Чын Жы. Қытай география қоғамы// география методикасы. 2000. № 3
3. Ли Жүнчуан. Қытайдың экономикалық әлеуметтік географиясы. Шанхай: 2002.
4. Цин Юсай. Бір белдеу, бір жол. Алматы, «шығыс әдебиеті және өнері» баспасы, 2018 - 328 б.
5. «Бір белдеу - бір жол» жобасы -2015 жылғы Еуразиялық экономикалық форум назарына. www.news.xinhuanet.com/fortune/2015-0729/
6. Гүлмира Байзақова Жібек жолы- ынтымақтастықтың жаңа кезеңі <https://www.inform.kz/lenta/europe-asian/kz/2018>
7. Олжас Бейсенбаев // Бір белдеу, бір жол: Жібек жолындағы жүздесу / <https://strategy2050.kz/news/> 15.03.2019
8. Фридрих Эберт қорының ұйымдастырған «Жаңа Жібек жолы және аймақтық кооперацияның болашағы» атты зерттеуге сәйкес, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/moskau>
9. Қазақстан мен Қытай сыртқы саудасы. <http://kz.mofcom.gov.cn/article> -15.04.2022 ж.
10. Қытай төрағасы іс-сапармен Қазақстанға келді. <https://www.fmprc.gov.cn/14.09.2022> ж.

РОЛЬ АЛИШЕРА НАВОИ В ВОЗРОЖДЕНИИ КУЛЬТУРЫ И ЛИТЕРАТУРЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Юсупов Р.К.,

кандидат филологических наук,

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова

(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация. Мақалада көрнекті ақын және ойшыл Әлішер Науаидің түркі халықтары мәдениеті мен әдебиетінің қайта өрлеуіне, оны жаңа тақырыптар, бейнелер, сюжеттер, бейнелеу құралдарымен байытуына және оның әлем сахнасына шығуына жағдай жасаудағы рөліне баға берілген. Сондай-ақ, ақын шығармашылығының мысалында, түркітілді және парсытылды халықтар әдебиетінің әрекеттестігі мен өзара ықпалының кейбір мәселелері қарастырылады.

Аннотация. В статье дается оценка роли выдающегося поэта и мыслителя Алишер Навои в возрождении культуры и литературы тюркских народов, обогащении ее новыми темами, образами, сюжетами, изобразительными средствами и создании условий ее выхода на мировую арену. Также, на примере творчества поэта, рассматриваются некоторые вопросы взаимодействия и взаимовлияния литературы тюркязычных и персоязычных народов.

Abstract. The article assesses the role of the outstanding poet and thinker Alisher Navoi in the revival of the culture and literature of the Turkic peoples, enriching it with new themes, images, plots, visual means and creating conditions for its entry into the world arena. Also, on the example of the

poet's work, some issues of interaction and mutual influence of the literatures of the Turkic-speaking and Iranian-speaking peoples are considered.

Выдающийся поэт и мыслитель Алишер Навои сыграл значительную роль в возрождении культуры и литературы тюркских народов, ее обогащении и создании условий ее выхода на мировую арену. Глубоко изучив исламскую философию, арабскую и персидскую литературы, он создал выдающиеся произведения, благодаря которым занял достойное место не только среди тюркских народов, но и в мировой культуре. Известность Навои и его выход на мировую арену были обусловлены тем, что он опирался на творчество своих выдающихся предшественников: Обулькаси́ма Фирдоуси, Низами Гянджеви, Хосрова Дехлеви, Атаи, Саккаки, Лутфи. Алишер Навои – один из первых тюркоязычных поэтов, установивших тесные творческие связи с крупнейшими представителями персидско-таджикской поэзии. В этой связи, особо следует отметить взаимовлияние и дружбу между Алишером Навои и таким известным таджикским поэтом как Абдурахман Джами. Эта дружба и творческое взаимодействие способствовали тому, что тюркская поэзия обогатилась новыми темами, образами, сюжетами, изобразительными средствами. Знакомство Алишера Навои с лучшими образцами персидской и тюркской поэзий, творческое развитие их лучших традиций, позволило поднять тюркскую литературу Чагатайского периода на невиданную высоту, способствовало ее значительному росту. Важно отметить, что поэт затрагивал в своих произведениях политические, общественные, культурные, финансовые проблемы современной ему эпохи. То есть, через свои труды, он донес до нас дух того времени. Согласно мнению целого ряда исследователей, творчество Алишера Навои было не просто стимулом развития и возрождения литературы Чагатайского периода, но и гордостью и образцом всей тюркоязычной литературы.

Огромную популярность поэту принесла разработка жанра тюркской литературы как «Хамса» или «Пятерица», куда вошли такие поэмы автора, как «Смятение праведных», «Фархад и Ширин», «Лейла и Меджнун», «Семь планет», «Вал Искандера» или «Стена Искандера». Досконально изучив многочисленные исторические, социальные, культурные и политические проблемы своей эпохи, Алишер Навои создал литературный памятник, равного которому не было в тюркоязычной литературе, в котором отображены политические, общественно-социальные, нравственно-философские, литературно-гуманистические взгляды поэта. В частности, в дастанах «Фархад и Ширин», «Лейла и Меджнун», «Вал Искандера» подчеркиваются такие качества, присущие тюркским народам, как справедливость, смекалка, преданность, верность, милосердие, героизм, искренность, вступают в противоречие с гнетом, жестокостью, яростью. Исследователь С. Климович пишет, что Алишер Навои не ставил в этом своем произведении «целью написать историческую хронику, воссоздать действительные черты крупнейшего полководца и государственного деятеля древнего мира (356-323 гг. до н.э.). Для Навои Искандер прежде всего не историческая личность, а идеальный государь, полководец, искатель истины и страстный исследователь природы, земных просторов, морей и Океана» [1, с. 8-9].

В литературе тюркских народов стало уже традицией обращение многих поэтов к дастанам из «Пятерицы» Алишера Навои. По популярности, она превзошла даже «Пятерицу» Низами Гянджеви. Дастаны Навои оказали сильнейшее воздействие на таких представителей турецкой литературы как Хамдула Челяби, Яхья Наргиси, Яхья Ташлычалы, также работавших в жанре «Хамсы». В плане содержания, формы, стиля, идеи, их дастаны достаточно близки к произведениям Алишера Навои. Огромная роль в развитии жанра «Хамсы» в литературах тюркских народов, и, в частности, в переписке и распространении дастанов Навои, принадлежит представителям уйгурской литературы. Согласно данным узбекского исследователя Содира Эркинова, творившие в первой половине XIX века Абдурахим Низари, Норузахун Зияи, и Турди Гариби писали в традициях Алишера Навои [2, с. 127-142]. В

частности, «Повествование Гариби» состояло из более чем тридцати тысяч строк, что явилось значительным явлением в литературе тюркских народов.

Известно, что дастан Навои «Смятение праведных» был написан в несколько ином стиле. Он, в большей степени, основан на философско-нравственных взглядах автора, и отличается от остальных дастанов «Пятерицы» своим содержанием, композицией, сюжетной линией. Это произведение Алишера Навои затрагивает проблемы, отображенные в дастане Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание». Иными словами, упор делается на раскрытие общественных, нравственных, философских вопросов применительно к современному автору, периоду. То есть, речь идет о том, как тюркоязычные народы Чагатайской эпохи воспринимают и развивают эти понятия, как адаптируют их и что предлагают нового в этой связи.

Хотя дастан «Смятение праведных» и не опирался на традиционные сюжеты, образы, композицию, характерные для других дастанов, включенных в «Пятерицу» Алишера Навои, это художественное произведение освещает общественные, нравственные и философские проблемы. Также оно исследует то место, которое они занимают в психологическом восприятии человека того времени, а также их влияние на последующие поколения. В произведении Юсуфа Баласагуни говорится о важности соответствия человека своей эпохе, и о том, какие человеческие качества должны и могут быть примером для подражания, от каких нежелательных черт необходимо избавляться, какие качества нужно культивировать в подрастающем поколении. Юсуф Баласагуни призывает человека опираться на четыре стихии и жить в гармонии с ними. Речь идет о земле, воде, воздухе и огне. Он подчеркивает, что эти четыре стихии не статичны и подвергаются постоянным изменениям. Так и человек, стремящийся к прогрессу, должен уметь прощаться с прошлым и создавать будущее. И это должно происходить на протяжении всей жизни. Алишер Навои еще более усиливает такое видение Юсуфа Баласагуни, отмечая, что в человеке есть еще нераскрытые, тайные черты, и лишь насыщенная событиями жизнь, которая наполнена знаниями, свободным трудом, воспитанием, любовью, рождением детей, может быть примером того, что эти тайны раскрылись.

В произведении «Смятение праведных» описываются события, имевшие место в обществе. И в этой связи восхваляются такие положительные качества, как справедливость, гуманизм, щедрость, искренность, верность, правдивость, милосердие, и, в то же время, подвергаются критике и порицанию, наряду с угнетением, жестокостью, предательством, такие достаточно часто встречающиеся в обществе пороки, как мздоимство, пустословие, безразличие. Алишер Навои открыто говорит о том, что система, в которой он жил, где наблюдалось непрерывное соперничество, борьба среди правителей, сановников, государственных чиновников, не просто вселяла тревогу в народ, но и наносила существенный вред воле и свободе простых людей, держала народ в узах рабства. Прекрасно осведомленный о том, что происходило в ставке Хусейна Байкары, и в его многочисленных дворцах, Алишер Навои стремился разоблачить все эти пороки. Сам Навои был образцом для подражания в плане почитания знаний, трудолюбия, уважения к человеку. Алишер Навои, подобно Юсуфу Баласагуни, указывает пути, по которым должны следовать правители, какими качествами и в каких обстоятельствах - они и их придворные, включая везирей и других чиновников, должны обладать. Вместе с тем, он высказывает мысли и относительно того, как при правлении следует решать финансово-экономические проблемы, определять приоритеты, и, в частности, уделять первостепенное внимание вопросу защиты народа.

Навои в статьях, вошедших в этот трактат, подвергает критике взяточничество, жадность, интриги сановников. Он разоблачает правителя и его окружение, которые нарушают общественное спокойствие, занимаются грабежом жилищ и имущества дехкан, нажитого непосильным трудом. Навои много странствовал, он прекрасно знал условия, в которых жил народ. Он не просто описывает увиденное, но и высказывает свои философские суждения по

поводу увиденного. И здесь Навои говорит о важнейшей вещи. Речь идёт о той роли, и о том месте в жизни человека и общества, которую занимает труд. Согласно Навои, труд, по своей чистоте, правдивости, искренности, имеет свою специфику. Этому он посвящает отдельную статью, где показывает величие труда.

Известно, что в устном народном творчестве тюркских народов, на протяжении долгого периода времени, заметного развития получили этические проблемы, отражённые в пословицах и поговорках, высказываниях, притчах и так далее. Этическая проблематика нашла отражение и в произведениях крупной формы, в частности, в действиях основных героев. Величайший мыслитель Махмут Кашгари, в своём «Словаре тюркских наречий» не ограничивался лишь вопросами языка и литературы, но и отобразил вопросы культуры, обычаев и традиций, быта тюркоязычных народов, проживающих на громадной территории, исследовал устное народное творчество, этико-дидактические, этико-философские взгляды народов той эпохи. Подобного рода статьи, касающиеся этой тематики, мы видим и в трактате Навои «Хайратул абрар».

Махмут Кашгари и Юсуф Баласагуни в своих бессмертных произведениях, посредством использования образов главных героев из устного народного творчества, возвеличивают знания, которые являются наивысшим богатством человека и общества, ибо без знаний невозможно добиться процветания, а правителям – уважения. Ещё более развивая мысли о пользе знаний, высказанные этими двумя мыслителями, Навои в вышеупомянутом трактате напоминает о величии знаний и вреде невежества, объясняя противоречия и даже кровопролития современной ему эпохи причиной отсутствия должного внимания к вопросам знаний, междоусобицами, подвергая критике правителей и сановников. Кроме того, Навои упоминает и о тех бедняках, которые жертвуют всем, что имеют, ради устремлений к знаниям, которые, преодолевая многочисленные трудности, тем не менее не могут добиться соответствующих должностей из-за взяточничества чиновников. Поэт разоблачает тех, кто нечестным путём добился должностей благодаря богатству, в душе же оставался нищим, отталкивающим от себя людей.

Навои, изучив положение различных слоёв общества, специфику характеров, этические нормы людей, связывает их со своими философскими взглядами, использует предания, сказания и другие образцы устного народного творчества, обогащает идейную суть дастана, повышает ее художественную ценность. Это демонстрирует близость письменной литературы, в частности, произведений Навои, с устным народным творчеством, с жизнью и судьбой народа. Хотя дастаны Навои, вошедшие в цикл «Пятерицы», и написаны в традициях Низами, отличаются от них. Поэт в таких поэмах как «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин», «Семь планет», распространённую в поэзии Востока тему любви, примеряет к современной ему эпохе, творчески развивая ее. Находясь на государственной службе, отправляясь в походы, анализируя события, свидетелем которых он был, отображает их посредством раскрытия образов влюблённых, их отношения с родителями, друзьями, обществом, друг с другом, родными.

Посредством раскрытия образов главных героев – Лейли и Меджнуна, Фархада и Ширин, Бахрама и Диларам, поэт развенчает тех, кто чинит препятствия влюблённым, подвергает критике всякую несправедливость. В данном произведении Навои не ограничивается существующими долгое время в восточной литературе традиционными сюжетами и образами, но значительно обогащает их своим кругозором, своим видением мира. Герои дастана, сюжетная линия, его художественно-эстетическая значимость достигли такой высоты, что явилось примером для подражания для многих тюркоязычных поэтов. Следует сказать, что Навои, принимая во внимание культуру, общественный строй, этико-философские взгляды тюркских народов, пытается показать волну возрождения тюркского мира. Помимо раскрытия темы любви, дастан «Семь планет» несёт в себе назидательно-поучительные характеристики, отражённые в семи отдельных рассказах. Говоря о сути дастана, Навои построил сюжетную

линию на описании жизни своего друга и правителя Хорасана Хусейна Байкары, связав его с происходящими событиями. Через образы героев, поэт отобразил те политические, общественные изменения, всякого рода события, имевшие место в тюркском государстве. Отличие дастана «Вал Искандера» от других произведений, включённых в «Пятерицу» Навои в том, что здесь глубже освещается тема любви к родной земле, родному народу. Посредством образа Искандера поэт призывает к единству, справедливости, правдивости правителя и сановников, погрязших в междоусобной борьбе.

Среди дастанов, включённых в «Пятерицу», по содержанию и манере описания, особняком стоит дастан «Фархад и Ширин». Написанный на основе сказаний и притч, на протяжении долгого времени нашедших распространение среди персоязычных народов, дастан Обулькаси́ма Фирдоуси «Хосров и Ширин» привлёк внимание многих авторов последующего периода. Так, проживавший в XII веке азербайджанский поэт Низами Гянджеви значительно изменив сюжет, все же вновь пишет поэму на персидском языке под тем же названием «Хосров и Ширин». Главный герой дастана – живший в VII веке Иранский шах Хосров Парвиз, а Фархад здесь выступает как персонаж второго плана. Хотя после Низами к этой теме обращались многие поэты, такого успеха как Низами, они не добились. Лишь живший в XIV веке поэт Хосров Дехлеви, полностью восприняв традиции Фирдоуси, написал дастан под аналогичным названием. Что касается дастана Низами «Хосров и Ширин», то он появился вследствие инициативы написания книги о любви правителя Ирана Тогрула II. Основная сюжетная линия дастана – любовь между Хосровом и Ширин, а основные события происходят в районе Арран. Согласно историческим данным, Арран находится в Закавказье, и Ширин является племянницей правителя Аррана Михин-Бану.

Навои, тщательно изучив произведения Низами и Дехлеви, свой дастан пишет на иной сюжет и совершенно иным методом. В дастана Навои основным героем является Фархад, а Хосров в развитие всего сюжета становится противостоящим ему персонажем. Новизна этого дастана Навои в том, что, во-первых, являясь представителем тюркоязычной литературы, он, считая Фирдоуси, Низами и Дехлеви своими наставниками, проявляя к ним уважение, подчеркивает, что в литературе Востока, ими оставлено непревзойденное наследие. Во-вторых, он написал дастан на родном языке, кардинально изменив его сюжет, тщательно используя предания, легенды, сказания тюркоязычных народов, изучив исторические материалы, доказав, что тюркоязычные поэты ни в чем не уступали, в ту эпоху, персоязычным авторам в создании высококачественных произведений. Например, Навои полностью изменил образ Иранского шаха Хосрова, и противопоставляя его Фархаду, отображает его как отрицательного героя. Посредством его образа, Навои демонстрирует своё видение мира, свои мечты, а иногда и черты собственной личности.

Согласно мнению ученых СУАР КНР, герои этого дастана очень близки описанию любви, бытовавшему на протяжении веков в устном народном творчестве уйгуров, в частности, легенде о любви Хотанского принца Фархада и армянской принцессы Ширин [3, с. 542]. Е. Бертельс также связывает происхождение Фархада не с Китаем, а с Восточным Туркестаном. В частности, он пишет: «Интересно отметить, как Навои использовал связь Фархада с Китаем, уже имевшуюся у его предшественников. Китай у Навои, конечно, не Дальний Восток. Он подразумевает под этим Китайский Туркестан, а герои его не китайцы, а восточные тюрки, что видно, хотя бы из того, что правитель носит титул Хакан, а не фагифур, как обычно звали мусульмане китайского императора» [4, с. 193]. Согласно историческим данным, «хакан» или «каган» был титулом правителя древних тюрков. Древние уйгуры имели тесные связи с Китаем. Эпоха, когда территория Восточного Туркестана входила в Уйгурский каганат, совпала с кризисом Китайской империи Тан, а уйгуры сыграли ведущую роль в подавлении восстания Ань Лушаня. Уйгурские правители того времени, действительно назывались «каганами» [5].

Большим вкладом в тюркской литературе изучаемого периода считается лирика Алишера Навои. Написанная на языке тюрки, четырехтомная «Сокровищница мыслей» – стихотворный сборник, составленный из 45 тысяч строк. Поэт составил этот сборник с конкретной целью, придав каждому тому название, соответствующее периоду жизни человека: «Диковины детства», «Редкости юности», «Красоты средних лет», «Назидания старости». Ещё одно новшество, применённое Навои – это то, что каждому стихотворению он даёт особое название, в зависимости от используемой рифмы. Особо следует отметить, что и лирика Навои, как и дастаны многогранна, обладает философской, общественно-этической мощью, наполнена особым национальным духом. Можно ощутить, что посредством лирики Навои, в литературе тюркских народов начинается период заметного оживления. И в жанровом смысле лирика Навои разнообразна, ибо включает в себя газели, рубаи, туюки, мухаммасы, написанные в широкораспространенной в поэзии Востока, поэтической системе «аруз», открывая золотую страницу в тюркской поэзии. Разумеется, особого рассмотрения требуют его газели, занимающие важное, специфическое место в тюркоязычной поэзии. Они являются наиболее совершенными как в плане содержания, так и художественной формы. Его лирика, как и дастаны, исключительно глубоко пронизана образцами устного народного творчества, что и в этом смысле, отличает творчество Навои от его современников. На протяжении многих лет бытовавшие в устном народном творчестве Востока традиционные сюжеты, образы, приемы, темы, были творчески переосмыслены поэтом, обогащены его мыслями, суждениями. «Навои, в своих произведениях, возвеличил наилучшие чаяния народа, отображенные в устном народном творчестве его мечты и надежды, то есть гуманизм, отображенный народом, с огромным мастерством воплотил в своих произведениях. Например: человеколюбие Навои, возвеличивание человека, вера в его разум и мудрость, борьба человека за своё счастье – вся эта гуманистическая направленность поэта имеет место и в фольклоре» [6, с. 11]. Действительно, фольклор как персоязычных, так и тюркоязычных народов, явился тем средством, который позволил, во многом, выводу на мировую арену, таких выдающихся поэтов как Фирдоуси, Джамии, Дехлеви и Навои, широко использовавших фольклор в своём творчестве. Эта традиция послужила ориентиром и для других поэтов.

Таким образом, следует сказать, что Алишер Навои в своих произведениях, будь то дастаны или лирика, отобразил сложную ситуацию, сложившуюся в Средние века, всевозможные событийные и человеческие взаимоотношения, свой взгляд на все это, а также своё видение будущего. Тем самым, он оставил богатейшее литературное наследие, ранее невиданное в литературе тюркских народов. По мнению А. Рустамова, «Превращению Алишера Навои во всемирноизвестного поэта способствовал не только его поэтический талант, но и его человеческие качества, его воспитание, его философские предпочтения, его образование, знание повседневных забот и чаяний народа, превосходное владение родным языком, стремление к новаторству в поэтическом творчестве» [7, с. 194-196]. Он в своих произведениях сложнейшие проблемы эпохи сумел отобразить с огромным художественным мастерством, что позволило ему занять одно из почётнейших мест в мировой литературе и философии [8, с. 29-40]. Используя в своих произведениях образцы устного народного творчества и письменной литературы, сформировавшейся до современной ему эпохи, опираясь на свой жизненный опыт – политический, военный, литературный, исследовательский, поэт внёс существенный вклад не только в культуру тюркских народов, но и оставил незабываемый след во всей мировой культуре.

Литература:

1. Алишер Навои. Стена Искандера. – М., «Худ.лит», 1969. – 447 с.
2. Бабур. Книга 1. – Т.: «Из-во ЦК КП Узб-на», 1982. – 112 с.

3. Вахитжан Гопур, Әсқәр Нүсәйин. Уйғур классик әдәбияти тезислири. – Үрүмчи: «Милләтләр нәшрияти», 1987. – 1172 б.
4. Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М-Л.: «Изд. АН СССР», 1948. – 272 с.
5. Камалов А. Древние уйгуры. VIII-IX вв. А.: «Наш Мир», 2001. – 200 с.
6. М. Хакимов. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т.: «Фан», 1979. – 197 б.
7. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1979. – 216 б.
8. Султанов И. Навоий ва заманамиз // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: «Фан», 1968. – 353 б.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ТУРЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ

Сабыров А.С.,

*магистр международных отношений,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)*

Аннотация. Өзгерген геостратегиялық шынайылық Шығыс елдерінің алдына мазмұн жағынан жаңа сын-тегеуріндер мен шешілуі күрделі проблемалар қояда. Қиын саяси өзгерістерді басынан өткеріп жатқан Түркия, жаңа әлемдік ахуал бенефициарларының бірі болып қалуы да ықтимал. Осыған байланысты, әлемдегі өзгермелі ахуалды ескере отырып, осы елде болып жатқан үдерістерге талдау жасаудың маңызы бар.

Аннотация. Изменившаяся геостратегическая реальность ставит перед странами Востока сложные для решения проблемы и новые по своему содержанию вызовы. Турция, проходящая через непростую политическую трансформацию, может оказаться одним из бенефициаров нового мироустройства. В этой связи, важен анализ происходящей в этой стране процессов, с учетом меняющейся обстановки в мире.

Abstract. The changed geostrategic reality poses challenges for the countries of the East that are difficult to solve and challenges that are new in their content. Turkey, which is going through a difficult political transformation, may turn out to be one of the beneficiaries of the new world order. In this regard, it is important to analyze the processes taking place in this country, taking into account the changing situation in the world.

До начала XXI века основное внимание политического руководства Турции было традиционно сосредоточено на внутренней повестке, в первую очередь, на социальной, экономической и инфраструктурной модернизации страны. На протяжении предшествовавших десятилетий Турция успешно реализовывала принцип «мир у себя дома, мир во всем мире», заложенный еще Мустафой Кемалем Ататюрком [1]. Это позволило стране построить конкурентоспособную экономику, проводить сбалансированную внешнюю политику с учетом сложного геополитического окружения и, как следствие, заработать авторитет в глазах международного сообщества.

Имея стратегические обязательства перед НАТО, членом которого Турция является с 1952 года, и осознавая блоковые угрозы со стороны Советского Союза, турецкое руководство

предпочитало воздерживаться от политики экспансии в регионе и за его пределами. Однако с распадом Советского Союза и переформатированием всего евразийского геополитического пространства, Турция начала строить более смелые стратегические планы на основе своих естественных национальных интересов и возможностей.

Сегодняшняя Турция признает меняющийся характер мирового устройства и адаптирует свою стратегию к новым условиям. Одним из факторов, подталкивающих к этому, является очевидное формирование более многополярного мира, в котором прежние центры силы будут ослабевать, что неизбежно приведет к появлению новых. В этом смысле, Турция сама планирует стать одним из центров силы в этом новом миропорядке.

Представляется, что с учетом имеющихся экономических, гуманитарных, политико-дипломатических (т.н. «мягкая сила») и военных ресурсов, Турция может стать ключевой державой на региональном и даже субглобальном уровнях. Ни одна из соседствующих стран региона не обладает разносторонним потенциалом подобно Турции и, как следствие, не способна конкурировать с ней за локальное первенство. Единственным исключением может стать Иран, обладающий сопоставимым военным потенциалом [2]. Однако по другим параметрам эта страна вероятно уступает Турции, что является результатом ее сорокалетней изоляции от современных международных процессов.

Регион Ближнего Востока и северной Африки уже многие десятилетия особо отличается своей нестабильностью. Это объясняется, прежде всего, тем, что он является местом прямых или прокси столкновений великих держав. Внутриполитическая дестабилизация, внешние вторжения и оккупации, даже дезинтеграция целых государств региона стали уже почти привычным делом. Эти процессы, в свою очередь, приводят к распространению целого ряда нетрадиционных угроз, таких как религиозный экстремизм и терроризм, незаконные местные ополчения, неконтролируемая миграция населения, трафикинг людей, наркотиков, оружия и прочее.

Вследствие вышеперечисленного, одной из главных целей внешней политики Турции до недавнего времени было всестороннее поддержание стабильности в ближнем зарубежье. Данный подход был в свое время предложен министром иностранных дел и, в последующем, премьер-министром Турции Ахметом Давутоглу. Будучи автором доктрины «ноль проблем» с ближайшими соседями, А. Давутоглу отстаивал необходимость политики «ценностей и принципов», что позволило иметь конструктивный диалог со всеми участниками международных и региональных процессов вне зависимости от политических, исторических, территориальных или иных разногласий [3].

Стоит отметить, что А. Давутоглу на протяжении двух лет, с 2014 по 2016 годы, являлся лидером правящей в Турции Партии справедливости и развития (ПСР). При этом, за последние двадцать лет председательствовать в ПСР доводилось лишь трем политикам, в число которых входят действующий президент Турции Р.Т. Эрдоган и последний премьер-министр страны Й. Бинали. Это свидетельствует о том, что А. Давутоглу вероятно имел решающее влияние на формирование внешней политики Турции вплоть до 2016 года.

В своей книге 2001 года «Стратегическая глубина» А. Давутоглу отмечает, что концептуальная рамка Хантингтона о столкновении цивилизаций в XXI веке и росте противоречий по линии «Запад – Остальной мир» может реализоваться на практике, что поставит перед внешней политикой Турции серьезные вызовы [4, с.3]. Дело в том, что согласно концепции Хантингтона, Турция действительно является примером того, как цивилизационные (прежде всего, конфессиональные) факторы играют первостепенную роль в определении дальнейших путей развития тех или иных стран. С этой точки зрения, турецкие устремления войти в Европейский союз могут никогда и не реализоваться, поскольку страна действительно цивилизационно разрывается между Европой и Азией. Более того, Турция не хочет уже быть

просто одним из многих игроков в регионе, а стремится занять лидирующую роль в своем окружении.

В этом смысле судьбоносным стал 2016 год, ознаменовавшийся неудавшимся государственным переворотом в Турции, после которого А. Давутоглу постепенно стал отходить от активной работы в рамках ПСР. Кроме того, после референдума 2017 года Турция перестала быть парламентской республикой, трансформировавшись в президентскую или даже, как говорят некоторые эксперты, в суперпрезидентскую [5]. При этом, внешняя политика Турции, основные аспекты которой определяет теперь Президент Эрдоган, стала заметно более напористой.

В течение последних пяти лет Турция активно вовлекалась в вооруженные конфликты в Ираке, Сирии, Ливии и Нагорном Карабахе. Также она теперь располагает значительным военным контингентом в Катаре, на Северном Кипре и Сомали [6]. Такой внешнеполитический курс и активное участие Турции в локальных конфликтах способствовали расхождению отношений со многими игроками в регионе, такими как США, Франция, Израиль, Египет и Россия. Представляется, что турецкая внешняя политика окончательно отошла от доктрины «отсутствия проблем» и перешла к постановке и реализации более амбициозных стратегических целей.

Все ближневосточные конфликты, в которых так или иначе участвует Анкара, объединяет одна особенность. Они протекают на территориях, некогда входивших в Османскую империю: Йемен, Ливия, Сирия, Нагорный Карабах и частично Украина. В этом смысле, несмотря на то, что с момента дезинтеграции турецкой империи прошло уже столетие, многие процессы все еще воспринимаются Турцией как близкие или даже интернальные.

Следует отметить, что Украина занимает особое место в геостратегическом видении турецкого руководства. Так, сохранение независимости Украины и ее территориальной целостности очевидно является одним из приоритетов внешней политики Турции. Возможный контроль России над Украиной, а именно над Крымом, бассейном Азовского моря и дельтой Днепра и Дуная, серьезно осложнит баланс сил в Черноморском регионе. Россия потенциально может вновь стать главной морской угрозой для Турции. Именно этим, прежде всего, объясняется активное дипломатическое участие Турции в прекращении российско-украинской войны.

В случае победы России и захвата ею причерноморских территорий Украины, государственный суверенитет и независимость во внешних делах таких стран, как Болгария, Румыния и Грузия становятся ключом к стабильности и безопасности в Черном море. Особенно это касается Грузии, так как она является единственным буферным государством, отделяющим Турцию от России. Кроме того, Грузия является важным элементом транскаспийского транспортно-логистического коридора, что не может не учитываться при построении региональной экономической безопасности. В этой связи можно предположить, что новый вооруженный конфликт в Грузии, наподобие войны 2008 года, в следующий раз будет встречен куда более активной реакцией со стороны Турции.

Примером активного военно-политического вовлечения Турции является война в Нагорном Карабахе 2020 года, по результатам которой Азербайджан смог, хоть и не полностью, восстановить свою территориальную целостность. Более того, очевидным для мирового сообщества было то, что ход той войны контролировался именно Турцией, а отнюдь не Россией. Этот конфликт наглядно подтвердил, что без участия Турции уже невозможно обеспечить вопросы безопасности и сотрудничества в этом сложном регионе.

Следует помнить, что Анкару и Москву связывают сложные исторические отношения. Однако в последние годы наблюдался интересный процесс, когда обе державы, отстаивая казалось бы противоречащие друг другу интересы, непременно шли на диалог по наиболее острым региональным вопросам. Можно сказать, что взаимоотношения между Турцией и

Россией последних лет – это был политический прагматизм и реалполитик в современном изложении [7]. Вполне возможно, что это причудливое взаимодействие было продиктовано тем, что обе страны пытались сообща не допустить роста влияния западных держав в регионе, что в одиночку было бы сделать намного сложнее.

Между Анкарой и Москвой никогда не было никакого провозглашенного стратегического партнерства, однако их сотрудничество последних лет позволило им достичь реальных геополитических целей по укреплению своего влияния в регионе. Две державы нуждались друг в друге и, при этом, абсолютно не скрывали, что используют друг друга в своих собственных целях. С учетом того, что после войны в Украине Россия рискует оказаться изгоем на международной арене, Турция может пойти на пересмотр своих отношений с другими региональными «тяжеловесами», например, Ираном, с которым также пытаются наладить отношения западные страны. Более прагматичный подход к Ирану со стороны Запада может коренным образом поменять баланс сил в этой части «шахматной доски».

Внутриполитическая нестабильность в Ливии, начавшаяся в 2011 году вместе с «арабской весной», является еще одним примером того, как внешние державы с готовностью идут на военно-политическое участие в конфликте, если на кону стоят серьезные геополитические интересы. Так, в ливийскую гражданскую войну в разной степени были вовлечены с одной стороны Турция, Катар и Италия, которые поддерживают Правительство национального согласия, а с другой стороны – Египет, Объединенные Арабские Эмираты, Саудовская Аравия, Франция и Россия, поддерживающие Палату представителей Ливии во главе с генералом Халифой Хафтаром [8, с.86]. Соперничество держав проистекает из ключевого геополитического положения Ливии в регионе, а также из-за ее значительных природных ресурсов, что предопределило нежелание сторон уступать друг другу. Данный конфликт разделил страны НАТО и осложнил взаимоотношения между членами североатлантического альянса. Так, вовлеченные в ситуацию Италия, Турция, Франция, Греция и Испания входят в НАТО, но в Ливии они представляют разные или амбивалентные фракции.

Другой ареной внешнеполитической активности современной Турции являются Ирак и Сирия, в которых вооруженные конфликты идут уже один-два десятилетия. Обе эти страны находятся в непосредственной близости от Турции, так что их постоянная дестабилизация оказывает прямое воздействие на внутритурецкую ситуацию. Важно понимать, что конфликты в Сирии и Ираке, в которых Запад сыграл не последнюю роль, являются одной из важнейших причин того, что в Турции стали усиливаться антизападные настроения. Когда западные державы во главе с США вторглись в соседствующие регионы Турции, не спросив при этом мнения Анкары, это было воспринято не иначе как проявление неокOLONиализма [9]. Можно даже констатировать, что такое внешнеполитическое видение является в определенной степени межпартийным консенсусом внутри политических элит Турции.

Другой и куда более длительной стратегической проблематикой является вопрос о курдах. Анкара считает Рабочую партию Курдистана и Отряды народной самообороны террористическими организациями, поскольку они представляют прямую и явную угрозу для внутреннего единства и безопасности Турции. Поддержка Западом этих групп остается одной из основных причин разногласий между Турцией и западными странами. Противоречия по данному вопросу в очередной раз проявились при обсуждении заявки Швеции и Финляндии о вступлении в НАТО [10]. Вместе с тем, западные державы не могут позволить себе жестко воздействовать на Анкару, так как без Турции НАТО может утратить влияние в регионе Ближнего Востока и ключевой юго-восточный фланг альянса может значительно ослабнуть.

Важно отметить, что внешнеполитическая повестка Турции во многом основывается на идеологической внутренней повестке. Позиционируя себя преемником Ататюрка, Президент Эрдоган выступает за модернизацию страны с учетом трендов XXI века. Однако принципиальное различие между двумя лидерами заключается в том, что Ататюрк в качестве

ориентира модернизации предлагал Европу с ее светским характером общественного устройства, в то время как Президент Эрдоган заявляет о необходимости вернуться к османским корням, основанных на исламских принципах [11]. Он видит Турцию лидером модернизированного исламского мира в новом тысячелетии, небезосновательно рассчитывая, что в мире имеется значительный запрос именно на подобный формат развития. Одним из знаковых решений Президента Эрдогана в данном направлении стало восстановление в 2020 году исторического сооружения Айя-София в Стамбуле в качестве мечети. При этом, доступ в сооружение туристам и другим желающим будет открыт как и прежде, что оставляет мечети ее музейную значимость и привлекательность.

В настоящее время, основным соперником Турции за лидерство в исламском мире является Саудовская Аравия. Сложные взаимоотношения между двумя странами обусловлены историческими событиями времен главенства Османской империи над арабами. Кроме того, более ста лет назад Турция лишилась контроля над двумя святынями ислама – городами Мекка и Медина, которые впоследствии перешли под юрисдикцию вновь образованной Саудовской Аравии, при активной поддержке арабов со стороны западных держав. В настоящее время арабский мир, как правило, пытается вести политику противодействия Турции, а также Катару – главному турецкому союзнику в регионе Персидского залива. Подобная сложная «мозаика» противоречий и конфликтогенности, вероятнее всего, останется в мусульманском мире в обозримой перспективе.

В течение последних двух десятилетий стало очевидным стратегическое стремление турецкого руководства к проведению независимой линии во внешнеполитических делах. Это касается всего спектра вопросов – от обеспечения торгово-инвестиционной, топливно-энергетической, военно-технологической самостоятельности до создания собственного ядерного потенциала. Особо следует отметить военную сферу, инвестиции на которую в последние годы существенно возросли. Турция сумела создать конкурентоспособную индустрию вооружения, которая в настоящее время покрывает внутренние потребности страны на 70 процентов [12]. В недавнем прошлом страна зависела на те же 70 процентов от внешних поставок вооружения. Выручка военно-промышленного комплекса Турции выросла с 1 млрд долл. в 2002 году до 11 млрд долл. в 2020 году. Ожидается, что в 2022 году экспорт вооружений Турции превысит отметку в 4 млрд долл. Стратегической целью же провозглашается полная независимость от импорта вооружений в обозримом будущем.

В частности, Анкара инициировала национальный проект MILGEM, целью которого является производство собственных многоцелевых корветов, фрегатов и эсминцев. Турция также работает над производством современного танка и истребителя пятого поколения. Следует отметить, что разработка истребителя была, во многом, вынужденной мерой, так после покупки Турцией российских ракетных комплексов С-400 Соединенные Штаты приняли решение о приостановке экспорта американского вооружения в Турцию. Так, Анкара была исключена из программы производства истребителей F-35, в которую вложила порядка полутора миллиардов долларов [13]. Судя по решительности шагов Президента Эрдогана, Турция готова идти на подобные издержки при проведении независимой внешней политики.

Кроме того, турецкое руководство строит весьма амбициозные планы в отношении космической индустрии. По словам ответственного за турецкую космическую программу министра индустрии и технологии Мустафы Варанка, «Космос на является роскошью. Изменения на земле сейчас уже происходит через освоение космоса» [14]. Первым шагом Турции на пути в космос стали безусловные успехи в развитии технологий беспилотных летательных аппаратов. Однако Турция по-прежнему полагается на частичный импорт иностранных технологий в этой сфере и, поэтому, одной из артикулируемых целей в этом направлении стало достижение абсолютной технологической независимости. Турецкое Космическое Агентство работает в тесном сотрудничестве с Исследовательским институтом

космических технологий TÜBİTAK, уделяя большое внимание привлечению наиболее подготовленных интеллектуальных ресурсов страны. Интерес со стороны турецкой общественности к космическим программам также высок. Так, после официального объявления о том, что в 2023 году на Международную космическую станцию будет отправлен первый турецкий астронавт, в первые же дни поступило более тридцати тысяч заявок от граждан страны.

Все стратегические планы Турции могут быть осуществлены лишь при условии наличия надежных и доступных источников энергии. Выгодное географическое положение Турции предрасполагает к роли регионального энергетического хаба, находящегося на стыке Азии и Европы. Нынешнее турецкое руководство, безусловно, стремится в полной мере воспользоваться этим преимуществом. На сегодняшний день через турецкую территорию уже проходят трубопроводы, играющие важнейшую роль для энергетической безопасности всего региона:

- Трансанатолийский газопровод TANAP, проходящий из Азербайджана через Грузию и Турцию к греческой границе;
- газопровод «Турецкий поток», проходящий из России по дну Черного моря в европейскую часть Турции;
- нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, предназначенный для транспортировки каспийской нефти к турецкому порту, расположенному на берегу Средиземного моря.

Стремление поставить под контроль залежи энергоресурсов на дне Средиземного моря также имеет решающее значение в данном направлении. В качестве ключевой арены соперничества выступает бассейн Левантийского моря, в котором имеются значительные месторождения газа [15]. Здесь Турция сталкивается с противодействием коалиции шести стран – Греции, Египта, Израиля, Италии, Кипра и Франции. Данная коалиция договорилась построить восточно-средиземноморский газопровод EastMed, проходящий по дну Средиземного моря в обход Турции, соединяя Израиль, Кипр и Грецию. На данный вызов Турция ответила подписанием морского договора с Правительством национального согласия Ливии с определением эксклюзивных экономических зон в Средиземноморье.

Следует отметить, что в последнее время Турции на энергетическом направлении сопутствует удача. Так, в 2020 году на шельфе Черного моря в экономической зоне Турции были обнаружены существенные запасы природного газа в месторождении Сакариа, оцениваемые в 540 миллиардов кубометров [16]. На сегодняшний день 95% своих потребностей в нефти и 99% своих потребностей в газе, что составляет порядка 50 млрд кубометров в год, Турция покрывает за счет импорта. Представляется, что открытие новых месторождений частично решает проблему энергетической уязвимости Анкары в долгосрочной перспективе для реализации более независимой экономической политики.

В этом отношении, наличие сильного военно-морского флота позволит Турции проецировать свою силу и влияние на значительно большую территорию, что включает защиту как собственных неоспариваемых, так и спорных месторождений углеводородов на морском шельфе. Именно месторождения нефти и газа на морской периферии страны повышают экономическую и стратегическую целесообразность функционирования и расширения флота Турции. Так, в стратегическом видении турецких военных и определенных политических сил поддерживается военно-морская доктрина *Mavi Vatan*, то есть «голубая родина». Концепция предполагает господство Турции над водами окружающих ее морей и восстановление в этом регионе морского превосходства времен Османской империи.

Кроме того, использование водного потенциала является еще одним важным компонентом стратегического плана по энергетической автономии Турции. Большое количество рек в сочетании с горным рельефом страны позволяет Турции использовать эти географические ресурсы для развития системы гидроэлектростанций. В 2021 году Турция ввела порядка 32

гидроэлектростанций, генерирующих около 500МВт новых мощностей. В целом, Турция занимает второе место в Европе после Норвегии, производя 31,5ГВт гидроэлектроэнергии [17]. Вместе с тем, чрезмерное использование гидроресурсов может потенциально привести к нехватке воды в странах нижнего течения рек, а именно в Ираке и Сирии, что снова повысит конфликтогенность в регионе.

Турция также параллельно создает собственную систему атомных электростанций. Первая должна быть построена российской госкомпанией «Росатом» в Аккую на юге страны. Запланированный на 2023 год ввод в эксплуатацию этой станции может стать первым шагом на пути к развитию самостоятельной ядерной, может даже военной, индустрии Турции. В сентябре 2019 года, перед проведением операции против курдских боевиков в Сирии, на съезде своей правящей партии Президент Эрдоган заявил своим сторонникам, что не считает справедливой ситуацию, когда «у некоторых стран есть ракеты с ядерными боеголовками, а у нас их не должно быть. Этого я принять не могу». Ситуация вокруг возможных ядерных амбиций Турции дополняется еще тем фактом, что на ее территории уже имеется порядка пятидесяти единиц американского ядерного оружия [18]. Представляется, что вопрос о безъядерном статусе Турции будет еще не раз подниматься в ближайшие годы и десятилетия.

Предстоящий 2023 год по плану высшего политического руководства Турции должен был стать выдающимся, прежде всего, по причине празднования столетия независимости турецкого государства. Кроме того, в 2023 году пройдут судьбоносные парламентские выборы, на которых партия ПСР Президента Эрдогана надеется удержать свою власть.

Литература:

1. Официальный сайт Министерства иностранных дел Турецкой Республики / <https://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa>
2. Рейтинг *Global Fire Power* за 2022 год / <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>
3. Blake Hounshell. Mr. “Zero Problems” / Interview with Ahmet Davutoğlu. – Foreign Policy, November 28, 2010 / <https://foreignpolicy.com/2010/11/28/mr-zero-problems/>
4. Ahmet Davutoğlu. Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu. – İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
5. Erdoğan's Proposal for an Empowered Presidency. Center for American Progress. March 22, 2017. <https://www.americanprogress.org/article/erdogans-proposal-empowered-presidency/>
6. Karel Valansi. Turkey has flipped the script on its regional isolation. But will it amount to real change? Atlantic Council. October 12, 2021. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/turkey-has-flipped-the-script-on-its-regional-isolation-but-will-it-amount-to-real-change/>
7. Тренин Д. Российско-турецкого альянса не существует. Комментарий для Российского совета по международным делам // <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/rossiysko-turetskogo-alyansa-ne-sushchestvuet/>, 5 декабря 2020 года.
8. Matteo Colombo, Arturo Varvelli. Libya: A Failed State in the Middle of the Mediterranean. Mediterranean Yearbook by IEMed, 2020. <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/04/IEMed-Mediterranean-Yearbook-2020.pdf>
9. Ihsan Aktaş. How to ensure peace in the Middle East? // Daily Sabah / <https://www.dailysabah.com/opinion/columns/how-to-ensure-peace-in-the-middle-east>, July 31, 2021.
10. Ranj Alaaldin. Turkey's threat to derail Swedish and Finnish NATO accession reraises the Kurdish question. Brookings Institution. June 3, 2022 / <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2022/06/03/turkeys-threat-to-derail-swedish-and-finnish-nato-accession-reraises-the-kurdish-question/>

11. Kali Robinson. Turkey's Growing Foreign Policy Ambitions. Council on Foreign Relations. May 19, 2022 / <https://www.cfr.org/backgrounder/turkeys-growing-foreign-policy-ambitions>
12. Turkey is the arms industry's new upstart. The Economist. February 12, 2022. <https://www.economist.com/europe/2022/02/12/turkey-is-the-arms-industrys-new-upstart>
13. Turkey Demands U.S. Deliver Fighter Jets or Return \$1.4 Billion Payment for Them. Newsweek. September 30, 2021 / <https://www.newsweek.com/turkey-demands-us-deliver-fighter-jets-return-14-billion-payment-them-1634300>
14. Gidek uzaya aya aya. Hürriyet. Mayıs 27, 2022 / <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/handefirat/gidek-uzaya-aya-aya-42071104>
15. Can the Eastern Mediterranean resolve its natural gas strife? Global Energy Forum by Atlantic Council. April 1, 2022 / <https://www.atlanticcouncil.org/news/transcripts/can-the-eastern-mediterranean-resolve-its-natural-gas-strife/>
16. Eser Özdi. Can energy be the key to Turkish-US relations in the Biden era? Atlantic Council. July 1, 2021 / <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/can-energy-be-the-key-to-turkish-us-relations-in-the-biden-era/>
17. Regional Profile: Europe. The International Hydropower Association. June 18, 2022 / <https://www.hydropower.org/region-profiles/europe>
18. David Sanger, William Broad. Erdogan's ambitions go beyond Syria. He says he wants nuclear weapons. The New York Times. October 20, 2019 / <https://www.nytimes.com/2019/10/20/world/middleeast/erdogan-turkey-nuclear-weapons-trump.html>

ҚЫТАЙДЫҢ «БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» СТРАТЕГИЯСЫНА ДІЛГІРЛІГІ

Қадылғазыұлы Қ.,

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
(Алматы қ., Қазақстан)*

Аннотация. Қытай әлемдегі екінші ірі экономикаға айналуымен, оның әлемдік жетекшілікке ұмтылған пиғылы ашық біліне бастады. Ол, өз кезегінде, қазіргі әлемдік жетекші – АҚШ-на ұнаған жоқ. АҚШ одақтастарын Қытайдың халықаралық ықпалын тежеуге жұмылдыруда. Қыспаққа алынған Қытай, өзі жан-жақты ойластырып дайындаған «Бір белдеу, бір жол» стратегиясына үміт артып отыр. Осы стратегияны іске асыруының алғашқы деңі ретінде, еліміздің бәсі артып келеді. Осы мүмкіндікті мейілінше өз мүддеміз үшін пайдаланып қалуымыз ләзім.

Аннотация. С момента превращения Китая во вторую страну с крупной экономикой, стали очевидны его явные намерения к мировому господству. Это, в свою очередь, не понравилось США, удерживающий нынешнее первенство. США привлекает своих союзников для сдерживания международного влияния Китая. Оказавшийся в тисках Китая, возлагает надежду на всесторонне продуманную стратегию «Один пояс, один путь». При реализации начальной стадии данной стратегии, возросло значение нашей страны. И такую возможность мы должны максимально использовать в собственных интересах.

Abstract. Ever since China emerged as the second largest economy, its clear intentions for world domination have become clear. This, in turn, did not please the United States, which hold the current championship. The US is enlisting its allies to contain China's international influence. Caught in the clutches of China, he is pinning his hopes on a well-thought-out One Belt, One Road strategy. During the implementation of the initial stage of this strategy, the importance of our country has increased. And we must make the most of this opportunity to our interests.

2022 жылы 13 қазанда Ақ үй кезекті «мемлекеттік қауыпсіздік стратегиясын» жариялады. Онда «Қытай халықаралық тәртіпті қайта құруға ниетті, сондай-ақ, өзінің экономикалық, дипломатиялық, әскери және ғылыми-технологиялық қуатына сүйеніп осы ниетін іске асыруға жақындап келе жатқан бірден-бір мемлекет» деп көрсетіледі. «Алдағы 10 жылдың Америка мен Қытай бәсекелестігінің шешуші 10 жылы екендігі» ескертіледі. Стратегияда, тіпті, батыстағы одақтастарын жоғары технологиялар және жоғары технологиялармен жарақталған жабдықтарды Қытайға сатпауды талап еткен баптар бар. Қазір Қытай мен АҚШ қақтығысы Трамп үкіметі бастаған сауда соғысынан алқып, ғылыми-технологиялық соғысқа, саяси-идеологиялық және геосаяси текетіреске өтіп барады. Ал осының барлығы Қытайдың халықаралық көшбасшылыққа ұмтылған амбициясы мен құлшынысынан туындап отыр. 2010 жылы ҚХР-ның ЖІӨ бойынша АҚШ-тан кейінгі жер шарындағы екінші ірі экономикаға айналғаны белгілі. Оның экономикалық қуатының артуына сай, әскери әлеуеті де керемет көтерілді, ғылыми-технологиялық жетістіктері де біраз елді артқа тастады. Енді ол 2-дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ ұсқындаған халықаралық тәртіп пен ережелерге бойсынудан көрі, әлемдік ережелерді жасап бекітуге араласқысы келетін пиғылын таныта бастады. Дамушы елдерге дамудың «қытайлық үлгісін» жарнамалады, жершарында «адамзаттың тағдырластығы қауымдастығын» жасақтау, ғаламдық мәселелерді «бірге ақылдасу, бірге шешу, нәтижелерінен бірге игіліктену» принципімен «Халықаралық қатынастардың жаңа нұсқасын» түзу бастамаларын көтерді. Бұлар Кеңес одағы құлағаннан кейін әлемдегі жалғыз алыпқа айналған АҚШ-ның назарын бірден аударды. Қытайдың, өте-мөте шығыс

Азияда қауырт артып бара жатқан ықпалын тежеу үшін Обама үкіметі «Азия-тынық мұхитқа қайта оралу» стратегиясын жасап, өңірдегі елдермен «Тынық мұхит жағалауы серіктестік байланысы шартын»/ «ТРП»/ жасақтады. Дәл осы АҚШ-ның Азияға мойын бұрған тұсында, Қытай ілкідегі жібек жолын қуалай тұтас еуропаны тартатын аса амбициялы «Бір белдеу, Бір жол» бастамасын көтеріп шықты. Бұл былай да Қытайдың халықаралық үдерестерге араласу бастамасы аталып жүргенімен, іс жүзінде оның халықаралық ықпалын күшейтуге қызмет ететін, жан-жақтылы ойластырылған стратегиялық қадамы болып табылады. Оны Қытай билігі ақылмандарының бірі, мықты стратег, Чин хуа университетінің профессоры Ян шуетоңның «ол шетелдерге бастама деп аталғанымен, өзіміз үшін стратегиялық құжат» деп түйгені бар. Осы бастаманың қаржысы дайындалып/ «Азия инвестиция банкі», жарғылық қоры 100 млрд \$/, ресми саудалана басталғанда АҚШ билігіне “Америка мүддесі бірінші” ұстанымымен Трамп көтерілді. Трамп тұсындағы АҚШ-ҚЫТАЙ қатынасынан хабарлысыздар. Ақ үйге демократ Байденнің келуіне байланысты АҚШ-ның Қытайға позициясы жұмсарады деп күтілген. Алайда, АҚШ-ның қытайды халықаралық тірліктерден шеттету мен аластауы Демократияшылдар мен Республикашылдардың ортақ ұстанымы екенінің, АҚШ мемлекеттік мүддесінің бірінші орыда тұратынының куәсі болып отырмыз. Байден үкіметі, әуелі, ойынға Қытайдың жанды жері –Тайван мәселесін бәске қойып қатыса бастады. Трамп және Байден үкіметтерінің қыспағы нәтижесінде бүгіндері Қытайдың Азия-тынық мұхит аймағындағы ықпалы мейілінше тежелген.

Украина-Ресей соғысынан кейінгі АҚШ-Еуропа ынтымақтастығы мұрнағы Қытаймен сауда әріптестігі үддесінен онымен қабақ қақты, көз қысты аужайымен келген еуропа елдерін мүлде АҚШ жағына шығарды. АҚШ енді қазірге дейін өзі мүлдем ұмыт қалдырған, бірақ Қытай қаржының қуатымен дендей еніп, өзінің мызғымас ықпал аумағына балай бастаған қара құрылыққа да ат ізін сала бастады. 2022 жылы тамыз айында «АҚШ-ның Сахараның түстігіндегі Африка мемлекеттеріне қаратылған стратегиясын» жарияланды. Онда «АҚШ мен Африка елдерінің қазірге дейін ескеріліп көрілмеген серіктестік қатынасы дәріптеліп, африканың келесі ондаған жылдар бойғы әлемдік қауымдастықтағы маңызды рөлі нәсихатталады». Сөйтіп, Қытайдың халықаралық аренадағы алаңы тарылып, ол үшін Ресей

және Орта Азия, Шығыс еуропамен байланысының маңызы арта түсті. Ши төрағаның Қытай реформасының бас жобалаушысы Дэн аманаттап кеткен «ақырын жүріп анық басу, әліне қарай әсер ету» стратегиясын өзінің «өршелене ұмтылып, пәрменді ықпал ету» стратегиясына алмастырған, маңайына айбат шеккен “арлан дипломатиясы”, керісінше, дұшпанын көбейтіп, аталмыш стратегияның «Теңіздегі жібек жолы» қанаты жатқан тынық мұхит алабында тосқауылға ұшыратқаннан кейін, оның құрылықтағы «Бір белдеу» қанатына көбірек иек артуына мәжбүр етті. Ши төрағаның араға 32 ай салып Қытай топырағынан аттап шыққан алғашқы қадамын, өзі бас болып құрған ШЫҰ-ның биылғы құркүйектегі жиналысына қатысуға арнауының және Астанаға ат басын бұруының мәні осыған саяды. Демек, Қытай үшін құрлықтағы «Жібек жолы экономикалық белдеуіне» орналасқан елдердің қадірі арта түсетін түрі бар. Соның ішінде, әрине, сол «белдеудің» шығар тұсына орныққан және Қытай тауарларының еуропаға жеткізілуінің маусым сайын артуын қамтамасыз етіп отырған Қазақстан да бар. Қазақстан мен Қытайдың экономикалық мүдделерінің тоқайласар тұсы да осы саналса керек. Сол үшін де Қытай билігі өз ақпарат құралдарында Қазақстанмен қатынасы тұрғысында «Бір белдеу, Бір жол» стратегиясы мен Қазақстанның «Нұрлы жол» бағдарламасын өбістіре игеруді үгіттеуден жаңылған емес.

Қытайдың қазіргі экономикалық жағдайы да маз болмай тұр. Экономикалық өсім жыл санап құлдырау үстінде. Қытай экономикасы арбасын сүйреп келе жатқан үш аттың бірі есебіндегі инвестиция әбден “қаныққан”. Қытай экономикасында инвестиция саларлық саңылау қалмаған дерлік. Биылдан бастап қытай банктері қарыз беретін объект таппай шарқ ұруда. Ішкі сұраныс пандемиядан кейін құлағынан сүйерлік күйде. Экономикалық өсімнің басты қозғаушы күші болып келген үй құрылысы саласына жүргізілген соңғы реттеулер осы саланы күйреудің жиегіне әкелді деуге болады. Алибаба сынды Технологиялық компаниялар мен ІТ қаржы нарығына бағытталған тәртіпке шақырулар гүлдеп келе жатқан электрондық сауданың тоқыратып кетті. Осының барлығы ішкі нарықтың 40 жылдан бері көрілмеген қожырауына алып келді. Жаңағы үш аттың бірі---сыртқы сауданың бұрынғы тебіні келмеске кеткен. Бүкіл әлем Қытайды «Әлем фабрикасына» деп танып келді. Пандемия туындатқан қытайдан тауар жеткізілімінің сетінеуі көп елдерді қытайға тәуелділіктен арылуға ескертіп үлгерді. Қазір жер шарында “Қытайсыздану” үдерісі белең алып тұр. Батыс елдері қытайдан зауыттарын Вьетнам, Индия, Бангладеш, Мексика сынды елдерге көшіріп жатса, дамушы елдер тұтыну бұйымдары мен жабдықтардың өзге келу көздерін қарастырып жатыр. Осының салдарынан қытайдың бұрындары экспортпен табыс тауып тұрған өндірістерінің жаппай жабылуы мен ондағы жұмыскерлердің жұмыссыздану толқынын туындауда. Бұл, объективтік тұрғыда, қытайдың еуропа нарығына шығудың құрлықтық тасымалдау мүмкіндігіне жүгінісін күшейтіп отыр. Бұл да еліміздің өткермешілік қарымы мен логистикалық шамасын қуаттауға тың тақырып және жақсы орай ұсынып отыр.

Оның сыртында, Тоқаев билігінің соңғы мезгілдерде Ресейге тік қарай бастауы геосаяси тұрғыда Қытайдың Орта Азияға ықпалын сырғытпалап енгізудің тетігін табуға дәмелендіріп қойды. Ши жинпиннің “Халықаралық жағдаяттар мейлі қандай өзгерістерге тап болса да, біз Қазақстанның дербестігі, егемендігі мен территориялық тұтастығын сақтауына табанды қолдау көрсететін боламыз” деп дәріптеуі тегіннен тегін емес-ті. Күні кеше ғана Қазақстан бастамасымен жасақталған «Азиядағы өзара сенім және іс-қимыл шаралары» саммитіне мемлекет төрағаның орынбасары келіп, тиісті ұстанымдарын қайталай шегелеп кетті.

Тәмсілдерде айтылатынындай, енді доп біз жақта. Әлемдік геосаяси жағдай күрделіленіп, глобализация кері кетіп, оқшаулану мен аумақтық ұжымдасу белең алып отырған тұста, алып көршінің өз стратегиясының бізге тиімді тұсын дұрыс және жете бағамдап, оны өз игілігіміз бен мүдделеріміз үшін қызмет еттіруге пайдалана білу билік қана емес, бизнес қауымдастық та белсене атсалысуға тиіс шаруа деп санаймыз.

Қытайдың әлемдегі екінші ірі экономикаға айналуымен оның әлемдік жетекшілікке ұмтылған пиғылы ашық біліне бастады. Ол өз кезегінде қазіргі әлемдік жетекші АҚШ-на ұнаған жоқ. АҚШ одақтастарын қытайдың халықаралық ықпалын тежеуге жұмылдыруда. Қыспаққа қалған Қытай, ендіге өзі жан-жақты ойластырып жасаған «Бір белдеу, Бір жол» стратегиясына үміт артып отыр. Осы стратегияны іске асыруының алғашқы деңі ретінде еліміздің бәсі артып келеді. Осы мүмкіндікті мейілінше өз мүддеміз үшін пайдаланып қалуымыз ләзім.

Әдебиет:

1. Бір белдеу, Бір жол .(монография) «Zhongxin» баспа групп, Бейжің. 2015 ж.
2. «New York Times». (қытай тілді нұсқасы)
3. Халық газеті (Renmin ribao)

**ПРОЯВЛЕНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКОВОГО КОНСЕРВАТИЗМА В
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКО-АРАБСКИХ СЛОВАРЯХ НА
ПРИМЕРЕ СЛОВАРЯ «ТАРДЖУМАН»**

Шаяхметов О.М.,

Старший преподаватель университета Нур-Мубарак,

PhD докторант

(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация. Мақалада «Тарджуман» деп аталып келген «Түркі, шетел, моңғол және парсы лексикасына түсіндірмелер жинағы» мысалында көне түркі-араб сөздіктеріндегі арабтың тілдік консерватизмінің көріністері алғаш рет қарастырылуда. Аталған лексикографиялық жәдігердің бірегейлігі дәйектеледі, оның құндылығы мен сөздіктің пайда болуының тарихи алғышарттары атап өтіледі, оның ішінде, бұрын зерттелмеген тілдік нормалардың жаңа аспектілері жайып көрсетіледі. Сөздіктің ертедегі нормативтіліктің консервативті лексикографиялық қағидаттарының сабақтастылық дәрежесі, оның идеологиялық негіздері, лексикалық материалды іріктеу мен өңделім ережелері, бұрынғы құрастырушылары белгілеген нормативтік критерийлері айқындалады. Келтірілген пікірлер сөздік қолжазбасынан алынған көрнекі мысалдармен дәлелденеді. Арабтың лексикографиялық дәстүрінің тарихи контекстінде жәдігер атауына лексикалық талдау жасау арқылы сөздікті құрастырушының нормативтік мақсаты анықталады. Алдағы өткен зерттеушілердің сөздік атауын жаңсақ түсіндіруі түзетіледі. Құрастырушы өз еңбегінде кодификациялауды мақсат тұтқан тілдік нормалардың түрлерін айқындаған. Автордың алдағы өткен араб лексикографтары негізін қалаған идеологиялық нормаларын ұстанғаны дәлелденді. Сөздікке арналған бұрынғы зерттеулерге қысқаша шолу жасалған.

Аннотация. В статье впервые рассматривается проявление арабского языкового консерватизма в древних тюркско-арабских словарях на примере «Сборника толкования тюркской, иностранной, монгольской и персидской лексики», также известного под названием «Тарджуман». Определяется уникальность данного лексикографического памятника, упоминаются ценность и исторические предпосылки появления словаря, раскрываются новые ранее неисследованные в нем аспекты языковой нормы. Выявляется степень преимущества словаря ранним консервативным лексикографическим принципам нормативности, их идеологической основе, правилам отбора и аранжировке лексического материала, и критериям нормативности, установленных ранними составителями. Приводимые утверждения

аргументируются наглядными примерами из рукописи словаря. Посредством лексического анализа названия памятника в историческом контексте арабской лексикографической традиции выявляется нормативная цель составителя словаря. Корректируется ошибочная интерпретация названия словаря предыдущими исследователями. Выявлены виды языковых норм, которые составитель имел целью кодифицировать в своем труде. Доказана приверженность автора идеологическим нормам, заложенным предыдущими арабскими лексикографами. Проводится краткий обзор посвященных словарю предыдущих исследований.

Abstract. The article for the first time examines the manifestation of the conservatism of the Arabic language in the ancient Turkic-Arabic dictionaries on the example of the «Collection of interpretations of Turkic, foreign, Mongolian and Persian vocabulary», also known as «Tarjuman». The uniqueness of this lexicographic monument is determined, the value and historical preconditions for the appearance of the dictionary are mentioned, new aspects of the language norm that were not previously studied in it are revealed. The degree of continuity of the dictionary with the early conservative lexicographic principles of normativity, their ideological basis, the rules for selecting and systematizing lexical material, and the normative criteria established by early compilers are revealed. These statements are supported by illustrative examples from the manuscript of the dictionary. Through lexical analysis of the name of the monument in the historical context of the Arabic lexicographic tradition, the normative goal of the dictionary compiler is revealed. The erroneous interpretation of the name of the dictionary by previous researchers has been corrected. The types of language norms that the compiler intended to codify in his work are identified. The author's adherence to the ideological norms laid down by previous Arabic lexicographers is proved. A brief review of previous studies on the dictionary is carried out.

Изучение древнекипчакских письменных памятников, инвентаризация старокипчакской лексики и грамматических форм на базе средневековых арабских рукописей продолжает привлекать внимание современных тюркологов. Результаты проделанных доселе исследований применяются для изучения злободневных вопросов истории и диалектологии как казахского языка в частности, так и всех тюркских языков в целом.

Среди прочих древних памятников особый интерес среди исследователей-тюркологов на данный момент представляет ценнейший лексикографический справочник по старокипчакскому языку неизвестного автора²³ «Kitab majmu‘ tarjuman turkey ua a‘jami ua maguli ua farisi» (Сборник толкования тюркской, иностранной, монгольской и персидской лексики) датируемая 1343 годом²⁴.

Единственный экземпляр данной рукописи, впервые упомянут в Каталоге печатных и рукописных книг библиотеки Лейденского университета под номером 1380 (Vander Aa, 1716), а затем описан и опубликован голландским ориенталистом Т.Хоутсма (Houtsma, 1894), издание которого является библиографической редкостью по сей день представляет особую важность в качестве единственного источника изучения данного памятника. Издание Хоутсмы было описано, транскрибировано и переведено на русский язык А.К. Куыршановым с указанием сравнительных материалов из иных старокипчакских памятников (Kurishanov, 1970). В то же время ни одно из рассмотренных нами исследований не затрагивает вопрос о нормативном

²³ Исследователи не располагают сведениями об авторе памятника. Рукопись содержит имя комментатора или вероятно переписчика словаря Халилия ибн Мухаммада, которому некоторые исследователи приписывают авторство словаря.

²⁴ Касательно даты написания рукописи имеются разногласия среди исследователей, в трудах которых можно встретить разную датировку от 1245 г. до 1343 г., что связано с ошибочной интерпретацией имеющейся в самой рукописи надписи «завершена 27 дня месяца ша‘бан 743 года», которая первым издателем рукописи Т.Хоутсма была прочтена как «27 дня месяца ша‘бан 643 года», позже замеченной и исправленной Б. Флемминг (Flemming, 1968). До наших дней дошла лишь копия памятника, оригинал рукописи не найден.

аспекте в рассматриваемом словаре, не изучены принципы отбора словника и степень преемственности автора предыдущим переводным и толковым словарям арабского языка, равно как и отсутствуют описания методов толкования лексики, что позволило бы судить о содержании нормативного аспекта данного памятника. Настоящая работа представляет собой анализ нормативного аспекта рассматриваемого памятника и подверженности его автора влиянию консервативных взглядов средневековых лексикографов.

Период появления двуязычных тюрко-арабских словарей с рассветом арабской лексикографии. Именно в это время выходят в свет такие знаменитые труды, как самый объемный словарь «Лисан аль-‘Араб» Ibn Manzur²⁵, «Камус аль-Мухит» аль-Фирузабади²⁶, «Mukhtar as-sihah» ар-Рази²⁷, «аль-Мисбах аль-Мунир» аль-Файюми²⁸. Все перечисленные труды сохраняли преемственность как в критериях формирования лексического корпуса, так и в методах аранжировки и толкования лексики. Приверженность лексикографическим традициям, базирующемся на основополагающих концептуальных идеологических и методологических принципах, в полной или частичной мере находило отражение в каждом толковом словаре арабского языка того времени.

Словари арабского языка рассматриваемого нами периода содержат глубокую идеологическую основу, в рамках которой сохранность чистоты языка означало, и продолжает означать, правильное понимание основополагающих религиозных источников. Лексикографические справочники этого времени задавали стандарт употребления и литературную норму, оставляя без внимания все противоречащее, несоответствующее заданному стандарту. Сегодня подобные словари принято называть прескриптивными (нормативными). Им противопоставляются дескриптивные словари, назначением которых является фиксация и описание полного состава лексики, находящейся в живом употреблении. Считается, что первые из арабских словарей являлись дескриптивными и фиксировали любые лексические и семантические реалии до тех пор, пока в арабский язык не проникли элементы чуждой лексики, неизбежно повлекшие за собой серьезную угрозу искаженного понимания священных текстов, ниспосланных и трактованных на литературном, далеком от иноязычных элементов, арабском языке, тем самым положив начало целой эпохе нормативных словарей.

Составители словарей этого периода открыто изъявляли свою позицию как в предисловиях, так и в названиях составленных ими лексикографических трудов. Так, автор словаря «Тахзиб ал-луга» (очищение языка) аль-Азхари²⁹ во вступлении отмечает, что его труд содержит исключительно правильную лексику, из доверенных источников (аль-Азхари, 1968). Ибн Дурейд³⁰ озаглавил свой труд как «аль-Джамхара фил-луга» (общепринятое достоверное в языке), поясняя это тем, что «отобрал он для словаря лишь принятую арабами лексику избегая все чуждое и неприемлемое» (Ибн Дурейд, 1987). По словам составителя словаря «ас-Сихах» (правильные слова) аль-Джаухари³¹, в труде содержится исключительно правильная лексика, собранная из уст чистокровных арабов (аль-Джаухари, 1989). В упомянутых и многих других словарях этого периода в качестве основного условия при отборе словника выдвигалась норма чистоты и красноречивости слова.

²⁵ Джамал ад-дин Мухаммад ибн Мукрам ибн Манзур аль-Ансари, известный как Ибн Манзур (1233-1312), арабский лексикограф.

²⁶ Маджд ад-дин ибн Йа‘куб аль-Фирузабади (1329-1415), арабский лексикограф.

²⁷ Мухаммад ибн Абу Бакр ибн Абд аль-Кадир ар-Рази (ум. 1261), арабский лексикограф.

²⁸ Ахмад ибн Мухаммад ибн Али аль-Макри, больше известный как Абу аль-‘Аббас аль-Файюми (1291-1368), арабский лексикограф.

²⁹ Абу Мансур Мухаммад ибн Ахмад ибн аль-Азхар ибн Тальха аль-Азхари (895-981), известный арабский лингвист эпохи аббасидов.

³⁰ Мухаммад ибн Хасан ибн Дурейд Абу Бек (837-933), арабский поэт и лингвист.

³¹ Исмаил ибн Хаммада аль-Джаухари (940-1002), известный арабский лексикограф.

Идеи о языковой норме также подпитывались идеологическими мотивами межкультурного конфликта и борьбы с противниками исламской цивилизации. Язык рассматривался в качестве составляющей религиозной самобытности и любые призывы к языковым реформам и речи о развитии и естественной эволюции лексики трактовались как «ядовитая пропаганда», следствием которой непременно станет «зарождение нового языка, отличного от языка Корана, хадисов, красноречивой поэзии и прозы» (аль-Джинди, 1986) и посягательством «на все самое ценное, что почитали арабы и чем они гордились» (Дагир, 2012). Как следствие немало свидетельств включения в корпус арабского словаря архаизмов, историзмов и вытесненной из употребления лексики, иллюстрируемой цитатным материалом из письменных источников в целях утверждения нормативности устаревших значений, игнорируя при этом набирающие актуальность фактические реалии.

Введенные лингвистами рассматриваемого периода критерии нормы вызваны их опасениями перед возможными искажениями, которым подвергается лексическая единица, будь то в фонетическом или структурно-семантическом плане. В связи с чем толкование текстов доисламской эпохи и фундаментальных текстовых религиозных источников не могла быть возможной с помощью иллюстраций цитатного материала из произведений позднего периода. При этом появившаяся в результате развития языка и межкультурного взаимодействия лексика либо полностью игнорировалась, либо регистрировалась в первых толковых словарях как «неправильная», вследствие чего колоссальный лексический материал, использованный учеными, поэтами и писателями в их идейных произведениях оставался без должного внимания.

Отношение автора «Tarjuman» к нормативному уровню реестровых лексем, к отбору которой он подходил с позиции «чистого тюркского кипчакского языка» находит отражение в предисловии к словарю: «я разъяснил в нем различия между чистым тюркским языком и туркменским языком, а также заимствования из персидского языка, находящиеся сейчас в употреблении». Данное утверждение, недвусмысленно указывающее на нормативный характер словаря, подтверждается и самим названием письменного памятника.

Из названия словаря «Kitab majmu' tarjuman turkey ua a'jami» (Сборник толкования тюркской и иностранной лексики) ясно, что языком адресата словаря, как и его автора является арабский. В противном случае в названии памятника было бы логично также видеть слово «уа араби» (и арабской). В словаре сам автор более тридцати раз позволял себе выражение «lahum» (у них), «hum» (они) имея ввиду тюрков, как: «lahum shai'un yattahizunahu minan-nahil» (у них имеется еще один напиток, который они готовят из фиников³²). Принадлежность автора к арабской национальности не могло не влиять на приоритетность фактора преэминентности более ранним толковым словарям арабского языка, где при отборе лексического материала доминировал нормативный подход в ущерб дескриптивному.

Составители как предшествовавших «Tarjuman» так и составленных позже тюркско-арабских словарей, открыто заявляли о том, что унаследовали у ранних авторов как критерии допустимости регистрации той или иной лексики, так и способов ее аранжировки и толкования. В частности, составленный ранее словарь «Диуан луга тат-турк» по признанию самого автора Махмуда Кашгари, является попыткой охватить всю «общепризнанную» лексику по принципу словаря Халиля ибн Ахмада «Айн», т.е. разделяя слова на «musta'mal» (общепринятые) и «tuhmal» (не функциональные). Автор более позднего словаря «аль-Идрак фи лисан аль-атрак» Абу Хайан аль-Гарнати не скрывает, что опирается при отборе словника и подаче грамматических комментариев на «тех, кому доверяет», в числе которых шесть раз упоминает аль-Мауля Фахр ад-дина, называя его «своим учителем». Автор «Tarjuman» не называет имен

³² «an-nahil» (финиковая пальма, из плодов которой изготавливали вино) в версии А.Гаркавец ошибочно прочтена, как: «ячменное вино».

своих наставников, но при этом говорит, что «писал этот труд следуя по стопам авторов, составлявших тюркские словари» до него. В связи с чем, можем предположить, что авторы всех трех лексикографических памятников вслед за предшественниками рассматривали нормативность в качестве идеологической основы своих трудов. В пользу данного утверждения выступает позиция составителей касательно понятия языковой нормы, выраженной в разделении лексики на «khalis» чистый и «al-lahn» (антинорма), а также «a'jami», взятая за основу в отборе и толковании лексики во всех упомянутых словарях.

Словом, «a'jami» (иностраный), из названия «Taḡjuman», в арабской лексикографической традиции принято обозначать слова «неарабские». Термин «mu'jam», содержащийся в названиях множества арабских словарей происходит от глагола «a'jama», имеющего трехбуквенный корень «'ain-gim-mim» с интересным в этимологическом плане значением. Известный арабский лингвист X века Ибн Джинни по этому поводу отмечал: «знай, что этот корень в речи арабов имеет смысл «неясности» и «скрытности» и противоречит «ясности» и «понятности», отсюда и слова: «ḡajul a'jam» или «imḡa'a 'ajmā», когда говорят о мужчине или женщине, неспособных ясно и понятно изъяснять свою речь. Форма «af'ala» (которую имеет производный от этого корня глагол «a'jama») может означать «отрицание» значения первичного корня..., поэтому, когда мы говорим «a'jamtu al-kitāb», подразумеваем «я устранил неясное в книге», «я разъяснил книгу» (Ибн Джинни, 1989). Отсюда значение страдательного залога «mu'jam», т.е. «разъясненное». На сегодняшний день все больше современных словарей арабского языка имеют название «mu'jam»³³. Из этого следует, что слово «a'jami» в названии памятника следует понимать, как «Сборник толкований тюркской, чуждой, монгольской и персидской лексики». Если словарь предназначался арабоязычному пользователю, то все перечисленные в названии языки по логике вещей должны были попасть в статус «чуждого» языка. В то же время упоминание компонентов «magulī» (монгольской) и «fārisī» (персидской) только после вместе упомянутых «turkey» (тюркской) и «a'jami» (чуждой) однозначно указывает на нормативный характер словаря и критерии, использованные автором при отборе словника.

На основании сказанного мы смеем не согласиться с утверждением Куыршанова касательно значения слова «a'jami», которое, по его словам, буквально означает «персидский», от чего следует интерпретация им названия памятника «Общая книга толкования тюркско-персидского и монгольско-персидского языков» (Kurishanov, 1970), которое было высказано им с опорой на значение узбекского слова «ажмий» (персидский). Следует отметить, что не один из современных и средневековых арабских толковых словарей не упоминает в дефинициях к лексеме «a'jami» значение «персидский», напротив в «Среднем словаре» Каирской академии арабского языка находим: «a'jami», т.е. «не арабский», «не ясный» (Intermediate dictionary of Arabic dictionary, 2011). Та же лексема в «Словаре современного арабского языка» под редакцией М. Омара толкуется как «заимствование», «нелитературное слово» в каком-либо языке (Омар, 2008). Так же в средневековом словаре «Мухтар ас-Сыхах», упомянутом выше, корень «'ajam» противопоставляется всему арабскому, а к лексеме «a'jam» предлагается определение: «всякий, кто не владеет литературным арабским и не способен ясно изъясняться, даже будучи арабом» (ар-Рази, 1987).

³³ Популярнейшими из них являются словари Академии арабского языка в Каире, а именно впервые вышедший в свет в 1960г., затем многократно переизданный словарь «al-mu'jam al-uasīt» (средний словарь), его облегченный вариант «al-mu'jam al-ḡajz» (краткий словарь) и находящийся на завершающей стадии многотомный словарь «al-mu'jam al-kabīr» (большой словарь) и многие другие. а также словарь ассоциации «Ларос» под названием «al-mu'jam al-'araby al-hadīs» (современный словарь арабского языка), изданный в 1987г., словарь «mu'jam al-'araby al-asāsy» (словарь базового арабского языка), изданный в 1989г. Арабской организацией по вопросам воспитания, науки и культуры ALECSO.

Последние два определения особенно важны в интерпретации компонента «a'jami» в рассматриваемом нами словаре. По мнению автора, кипчакский язык является эталоном литературного тюркского языка, слова которого он не раз противопоставляет туркменской лексике, ставя ее наравне с монгольскими и персидскими словами. При этом любое несоответствие литературному языку в понимании автора следует относить к «чуждой», несоответствующей литературной норме лексике. В связи с чем, название памятника правильней интерпретировать не «тюркско-персидский словарь», а «Сборник толкования тюркской, ненормативной, монгольской и персидской лексики». Автор словаря имеет ясное представление о норме, о котором свидетельствуют многочисленные орфоэпические, орфографические, стилистические, фразеологические и лексико-семантические пометы в зонах словарных статей памятника.

Орфоэпические нормы четко прописаны в предисловии к словарю: «знай, да поможет тебе Аллах, что чистый тюркский кипчакский язык не содержит следующие восемь букв, а именно: «tā», «ḥā», «ḥā», «ḍād», «zā», «'ayn», «fā», «hā». Если же ты услышишь слово, содержащее какую-либо из упомянутых букв, то знай, что оно является не чисто тюркским, а заимствованным словом из другого языка». В этот же разряд попадают его слова: «я обозначил специальными знаками буквы имеющиеся в (арабском) алфавите, и отсутствующие в нем дабы помочь пользователю (не владеющему тюркским языком) правильно произносить слова». Под специальными знаками составитель подразумевает дополнительные диакритические точки и буквы, помещаемые над буквами и под ними. Предлагаемая автором система транслитерации тюркских слов арабскими буквами также снабжается подробными пояснениями, как: «буква «ba'» имеющая три точки произносится как «pa'», это твердый звук между «ba'» и «fa'», а буква «jim» с тремя точками читается как «ch», это тоже твердый звук между «shin» и «jim», похожее на произношение жителей Баальбеки».

Автор как будто знал, что языковая норма, как явление не может формироваться одновременно, и соответственно не имеет возможности фиксироваться одним человеком, а вырабатывается, кодифицируется и чаще даже культивируется поэтапно, письменно фиксируясь в лексикографических и грамматических источниках. Поэтому в рассматриваемом памятнике, кодификация норм не производится лишь на основе субъективных представлений составителя касательно закономерностей тюркской языковой системы, но в обязательном порядке опирается на общественное признание, выработанное носителями тюркского языка. Устойчивость, общепризнанность и стабильность употребления, присущие языковой норме отражены в концепте «ma'ruf» (общеизвестный, общепризнанный), которым автор подчеркивал, что кодифицирует уже типичные для общества устойчивые употребления.

- «sac: khadid – ma'ruf» (плита – общеизвестно).
- «Қобуз: ma'ruf ual-lazi iadrību bihi» (*қобуз* – известно, музыкальный инструмент)
- «Сімша: ma'ruf, jam» (чаша - общеизвестно).

Вполне возможно, что обозначение нормативной лексики в качестве «общеизвестной» имеет традиционную основу, восходящую далеко к ранним толковым словарям арабского языка. Халиль ибн Ахмад, стремившийся в своем словаре «аль-‘Айн» охватить весь словарный корпус языка посредством пермутаций коренных букв предложил классификацию получаемых лексем на «musta'mal» (употребительная, общепринятая) и «muḥmal» (неупотребляемая), которая позже применялась в ряде последующих нормативных словарей. Присутствие подобного обозначения в рассматриваемом памятнике указывает на уровень частотности употребления тюркской лексики в египетском обществе того периода. Так, местами помета «ma'ruf» и вовсе выступает вместо дефиниции:

- «Furun: ma'ruf» (печь – общеизвестно).
- «Sunḡur: ma'ruf» (орел – общеизвестно).
- «Bostān: ma'ruf» (сад – общеизвестно).

В словаре к нормативному кипчакскому реестру, приводятся арабские слова-эквиваленты, а также соответствия на туркменском и персидском языках. При этом туркменские и персидские эквиваленты выступают не языками толкования тюркско-арабского словаря, а являются зоной обозначения отклонения от лексической нормы. В то же время в реестр иногда попадают слова арабского происхождения, которые, не имея никаких соответствующих помет, обозначаются автором как общепринятый литературный тюркский:

- «Ḥamrī: ma‘ruf» (цвет вина – общеизвестный).
- «Sulṭān: ma‘ruf» (султан – общеизвестный).

Анализ корпуса словаря позволяет выявить у автора два типа языковых норм: императивную (категоричную, стабильную), которая не приемлет наличие вариативности и диспозитивную (свободную, динамичную), допускающую существование общепризнанных вариантов. Примерами первого типа нормы в словаре могут служить следующие толкования лексических единиц:

- «Aḳṭay: muhrun abyadu» (*aḳṭay*: белый стригун).
- «Bektaş: hajar amir» (*bektaş*: крепкий как камень повелитель).
- «Qara: asuad» (*qara*: черный).

Не редко императивная норма сопровождается исключением антинормы и выделением правильного варианта, как:

- «Bozğuş ua-sahih bozқuş: tairun ashkhab» (*bozğuş*, правильно будет *bozқuş*: серая птица).
- «Ḥutluba ua-sahih қutluba: amir Mubarak» (*ḥutlub*, правильно будет *қutluba*: благословенный правитель).
- «Mācihān ua-sahih māh cihān: qamar» (*mācihān* правильно будет *māh cihān*: луна).

Вторая категория норм отличается наличием одного и более правильных вариантов, как:

- «Başı: jurh ua uqalu çiban» (*başı*: рана, также принято, как *çiban*).
- «Dönän: ibnu arba‘a ua aidan arba» (*dönän*: жеребенок четырехлетней кобылы также принято, как *arba*).
- «Qorğan: al-qal‘a ua uqalu hissar» (*qorğan*: крепость, также принято, как *hissar*).

Вариативное варьирование могут быть, вызваны также стилистическими факторами, на что могут указывать примеры ругательных, переносных смыслов, употребляемых на одном уровне с нормативной лексикой:

- «Qamқақ: as-shaukul yabisu al-muhtalatu al-lazi tudakhrijuhu ar-riyakh ua yushtamu bihi qalilul-‘aql» (*qamқақ*: сухая колючка, катаемая ветром, также им ругают скудоумных).
- «sındi köküsim: ungidat ‘alaika» (*sındi köküsim*: сломалась моя грудь, т.е. я разочаровался в тебе).

Нормативность словаря недвусмысленно обозначена в названии письменного памятника Будучи учебным словарь задает и одновременно кодифицирует языковую норму. В словаре явно просматриваются признаки преемственности ранним нормативным словарям арабского языка. Критерии отбора реестровой лексики сводятся к трем нормативным требованиям «тюркский», «кипчакский», «чистый от примеси иных языков», не раз обозначенных самим автором. Перенимая идеи общепринятой нормы «ma‘ruf» и антинормы «al-lahn» автор вносит новый подход в определении и кодификации нормы. Словарь содержит алгоритмы выявления признаков отклонения от норм. От начала до конца пользователь словарем встречает орфоэпические, грамматические, стилистические подсказки, которые по утверждению самого автора являются уникальными и не применялись предыдущими словарями.

Литература:

1. Houtsma Th. Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift. Herausgegeben und erläutert von M. Th. Houtsma. – Leiden: E. J. Brill, 1894

2. Kurishanov A.K., Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. - «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970.
3. Pieter Van Der Aa. Catalogus librorum, tam impressorum quam manuscriptorum, bibliothecae publicae Universitatis Lugduno-Batavae, 1716. 567 p.
4. Қ.А. Қыдырбаев «Қазақ» сөзінің этимологиясы (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде) // Вестник КазНПУ им. Абая № 3 (53), 2015 г. – С.75-80.
5. Hijazi. M.F., Введение в арабское языкознание. Ч.1. – Каир: 2007. – 379 стр.
6. Garkavets A.N. Китаб-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О. О. Туякбаева. – Алматы: Баур, 2019. – 600 стр., в т. ч. 192 илл.
7. Аль-Азхари. Тахзиб ал-луга. Издание Мухаммада аль-Хафаджи. – Каир: ад-Дар аль-мисриа лит-талиф уат-тарджама, 1968. – С. 96.
8. Ибн Дурейд. Джамхаратул-луга. Издание Рамзи Мунир. – Бейрут: Дар аль-ильм лиль-малаин, 1987. – С. 17.
9. Аль-Даухари. Тадж ал-луга уа сыхах аль-арабия. Издание Ахмад Абд аль-Гафур Аттар. – Бейрут: Дар аль-ильм лиль-малаин, 1989. – С. 30.
10. Ануар аль-Джинди. Ал-Луга. – Бейрут: аль-Мактаба аль-асрия, 1986. – С. 51-53.
11. Асад'ад Халиль Дагир. Тазкират аль-катиб. – Каир: Му'ассаса аль-Хиндауи, 2012. – С. 22.
12. Ибн Джинни. Сирр сына'а аль-и'раб. Издание Хасана аль-Хиндауи. – Эр-Рияд: Исламский университет Мухаммада ибн Сауда, 1989. – С. 36, 39.
13. Intermediate dictionary of Arabic language in Cairo (5th ed.). (2011). al-shuruq al-dauliah (in Arabic). – 1112 p.
14. Мухаммад ибн Абу Бакр ар-Рази. Мухтар ас-Сихах.
15. Ахмад Мухтар Омар. Словарь современного арабского языка. – Каир: 'Алам аль-кутуб, 2008. – 3367 стр.

ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕР ӨНДІРІСІНІҢ ЕҢ ЕЖЕЛГІ САЛАЛАРЫ

Шойбеков Р.Н.,

*филология ғылымдарының докторы,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,*

Өтебаева Э.Ә.,

*филология ғылымдарының кандидаты,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Алматы қ., Қазақстан)*

Аннотация. Мақалада ата дәстүріміздің, ұлттық мәдениетіміздің ең байырғы, әрі ең құнды салаларының бірі – қазақтың халықтық қолөнер түрлері: киіз басу өнері, тоқыма өнері, кестелеу өнері, ши тоқу өнері, зергерлік өнері, етікшілік, кілем тоқу өнерлері жеке-жеке сөз болады. Қолөнер, ең алдымен, біздің тарихымыз. Екіншіден – дәстүріміз. Қазақ қолөнерінің өсу жолы, даму тарихы сонау көне замандардан бастау алғандығы жөнінде мақалада тілдік бірліктермен нақты көрсетілді.

Аннотация. В статье представлены виды народных ремесел казахов, как: искусство валяния войлока, искусство текстиля, искусство вышивки, искусство плетения циновки, ювелирное искусство, искусство сапожного ремесла, ковроткачества, являющиеся одним из

самой древней и ценной отрасли исконной традиции и национальной культуры. Ремесла, во-первых, это – наша история. Во-вторых – наша традиция. В статье языковыми единицами точно указаны пути и история развития казахской ремесленности, берущие свое начало с древних времен.

Abstract. The article presents the types of Kazakh folk crafts, such as: the art of felting, the art of textiles, the art of embroidery, the art of weaving mats, jewelry, the art of shoemaking, carpet weaving, which are one of the oldest and most valuable branches of the original tradition and national culture. Crafts, first of all, are our history. Secondly, our tradition. In the article, the language units accurately indicate the ways and history of the development of Kazakh handicrafts, originating from ancient times.

Қазақ халқының қолөнері көне заманнан бастау алып байырғы көшпелілердің тіршіліккамы жүйесінің барлық саласымен тікелей байланыста қалыптасты және қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық өмірінің қажеттілігінің әсерімен дамып отырды. Халықтың кәсіп пен қолөнерде қазақтардың шаруашылық өмірінің және күнделікті тұрмысының ерекшеліктері, материалдың өндірісінің деңгейі, өмір сүру ортасының табиғи жағдайы, рухани құндылықтары мен эстетикалық түсініктері көрініс тапқан. Оның көп салалы болып келетіндігі сондықтан.

Даму барысында қазақ қолөнерінің мынадай бірнеше салалары қалыптасқан: *үйшілік өнері, ағаш ұсталығы, балташылық өнері, темір ұсталығы, қырғышылық, жиһаз жасау өнері, ершілік өнері, өрімшілік өнері, зергерлік өнері, тері өңдеу өнері, ысшылық өнері, етікшілік өнері, сүйек пен мүйіз ұқсату өнері, тігіншілік өнері, ою-өрнек өнері, тас өңдеу өнері, кілемшілік өнері, кестешілік өнері, бояушылық өнері, ши тоқу, киіз басу өнері*. Осы қолөнер түрлерінің кейбіреулері өз ішінде сараланып, *арбашы, сандықшы, керегеші, уықшы, шаңырақшы, тоқымашы, түр салушы, көнші, қамшыгер, пішуші, бөрікші* және т.б. кәсіпшілікке жіктелді. Қазақтың халық қолөнері түрлерін ерлер және әйелдер айналысатын түрлері деп топтауға болады. Зергерлік, ұсталық, ағаш өңдеу, тері өңдеу, сүйек пен мүйіз ұқсату сияқты істермен ерлер айналысқан, ал жүн өңдеу, тоқымашылық, кестелеу сияқты үй кәсіптері әйелдердің үлесі болды. Қазақ шеберлері өз шаруашылығынан алынған шикізатпен (қой, түйе жүні, ешкі жүні, аттың қылы, мал терісі) жұмыс істеді және сырттан сатып алынған немесе табиғаттан алынған материалдарды қолданды.

Қазақтардың көне қол кәсібінің бір түрі - «**киіз басу**» өнері. Киіз үйге жабатын туырлық, үзік, түндік, үйдің ішіне төсейтін қара, ақ киіздер мен текемет, сырмақтар - бәрі киізден жасалды. Сол секілді киізден кейбір киім түрлері, ат әбзелдері мен ер-тоқым бөліктері, үй заттары және басқа да алуан түрлі бұйымдар тігілген. Өңделген қой жүнінен ертеден келе жатқан дәстүрлі тәсілдермен киіз жасап шығару ісі *киіз басу* деп аталады [1, 220 б.]. Киіз бұйымдарын жасауда түсті киіздермен инкрустациялау, ақ киіздің үстінен бір түсті матамен аппликациялау, сырып тігу, есілген жіппен жиектеу сияқты көркем әдістер қолданылды.

Тоқыма өнерінің тарихы да көне замандардан бастау алады. Тоқымашылық о бастан-ақ әйелдерге тән кәсіп, өнер түрі болып қалыптасқан. Тоқыма өнерінің ежелден қалыптасқан екі түрі болған. Оның бірі - арнайы жасалған тоқыма құралымен - өрмекпен тоқу, екіншісі - қарапайым ине-жіппен қолмен тоқу. Өрмек арқылы *кілем, алаша, шекпен, қап, қоржын, белбеу, терме бау, басқұр, құр* сияқты заттар тоқылса, қолмен (яғни өрмексіз) тоқу арқылы *шұлық, қолғап, шілтер, перде, төсекжапқыш* сияқты заттар жасалды. Қазақ тұрмысында мықтап орын алған, бүгінгі күнде де қолданыстан шықпаған үй бұйымдарының бірі – өрмекпен тоқылатын *кілем* болды. Ертеде кілемді жерге төсеумен бірге туырлық пен үзіктің орнына жапқан, сән үшін керегенің ішіне де тұтқан. «Үй жасауы - кілем» деген халық мақалы оның тұрмыста алатын ерекше орнын білдіреді. Кілемді ел ішінде байлықтың белгісі деп те санаған. Кілем қыз

жасауының құрамына кірген, сыйлы қонақтарға төселген, сонымен бірге кілемді бағалы сый-сияпат ретінде де қолданған [2, 1.]. Қазақ кілемдерінің *түкті кілем, тақыр кілем, терме кілем, алаша кілем, қабырға кілем, самаурынгул кілем, төр кілем, тұс кілем* және т.б. түрлерінің атаулары ел арасында осы уақытқа дейін сақталған [1, 431 б.]. Өрмекпен тоқудың тағы бір түрі - әртүрлі жіп талшықтарынан мата тоқу кәсібі. Қазақстан аймағында бұл тоқыма кәсібі VI- XII ғасырларда кең өріс алған және ол көбінесе Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың қалалық мәдениет аймағында дамыған болатын. «*Бөз*», «*шыт*» деп аталатын маталар мақта жіптерден тоқылып жасалды, ал мал жүнінен иірілген жіптерден жүн маталар тоқылған.

Қазақ әйелдерінің кең тараған дәстүрлі үй кәсібінің бірі - мата бетін **кестелеу** өнері. Кестемен киім-кешек, төсек-орын жабдықтары, батырлар, салдар мен серілердің, қалыңдық пен күйеудің бас киімдері мен белбеулері, киім жағалары мен жеңдері, балақтары, орамал. түрлі жамылғыштар, ат жабулар көркемделген. Қазақ халқы қыз баланы жастайынан кесте тігуге үйреткен, бұл қыздарды еңбекке, сезімталдыққа, талғампаздыққа тәрбиелейтін. Сонымен бірге, ол ыждағаттылыққа, ұқыптылыққа үйретті. Кесте былғары мен теріге де тігіле береді. Біркіер киімдер мен сән-салтанаттық бұйымдарға салынатын кестелерде түсті тастар мен зер деп аталатын алтын яки күміс жібі (талшығы) қолданылған.

Қазақтарға тән көне кәсіптің тағы бірі - **ши тоқу** өнері. Бұл өнер заттарын жасауға еліміздің әртүрлі өңірінде түп-түп болып өсетін, сабағы жіңішке, қамыс тектес өсімдік - ши қолданылады. Ши тоқумен көбінесе әйелдер айналысқан [3, 679 б.]. Осы өсімдіктен тоқылған бұйым да ши деп айтылады. Ши сабағын түрлі-түсті жүнмен орап, оны өрнектеп тоқып жасалған әшекейлі ши керегенің сыртына тұтуға, киіз үйдің есігіне ұстауға қолданылды, ал ши бұйымның қарапайым түрлерін үй ішіндегі аяқ-табақ, ошақ басын қоршап, көлегейлеп қоюға, құрт жайып кептіруге, киіз басу жұмыстарына, киізді ылғалдан сақтау үшін жерге төсеуге, тары сүзу үшін шыпта жасауға пайдаланған.

Қолөнерінің басқа салаларына қарағанда **зергерлік өнер** өзінің көп қырлылығымен ерекшеленеді. Өйткені қазақ зергерлері - алтын, күміс, асыл тас, темір, тері, ағаш, сүйек, мүйіз сияқты материалдарды өңдеуді толық меңгерген, олардан сән-салтанат үшін әшекей бұйымдар мен киіз үй жиһаздарын, ыдыс-аяқ, тұрмыстық заттар, қару-жарақтар жасап, оларды көркем безендіре білетін шеберлер болды. Ертеректе темірмен жұмыс істейтін ұсталарды «*қара ұста*» деп атап, түсті металмен істейтін зергерді «*ақ ұста*» деп атаған [3, 555 б.]. Зергерлік өнер туындылары сәндік мақсатта қолданылуымен бірге, халықтың ертеректегі наным-сенімінен мол малғұмат беріп, түрлі символдық қызмет атқарады, атап айтқанда, адамның қоғамдағы орны (қоғамдағы мәртебесі, лауазымы), жас мөлшері, жынысы, қай ру-тайпаға жататыны сияқты ерекшеліктері туралы ақпарат та берді.

Темір ұқсатумен айналысатын кәсіп иелері *ұста, темір ұстасы*, кейде *темірші* деп аталды. Ұсталар шаруашылық саймандарын, ер-тұрманның темір бөлшектерін, үй бұйымдарын жасап, қару-жарақ соққан және шаруашылыққа қажетті ескірген құрал-саймандарды жөндеумен айналысқан. Олардың кейбіреулері ағаш өңдеуді де жақсы меңгерді. Жалпы, қазақ қолөнеріне бір салаға маманданудан гөрі, оны жан-жақты игеріп, әмбебап болу тән. Өнертану саласындағы зертеулерде ұсталық өнері мен зергерлік өнер бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады, өйткені ұсталар да, зергерлер де металдан үй бұйымдары мен тұрмыстық, сәндік бұйымдар, қару-жарақ жасаған. Дегенмен, ұстаның бәрі бірдей зергерлікпен айналыспаған, ал, зергерлердің көбі ұсталық өнерді де меңгерген. Ұстаның, зергердің жұмыс істейтін, құрал-саймандары тұратын киіз үйді немесе қыстаудың бір бұрышынан арнайы бөлінген орынды яки бір-екі бөлмелі кішігірім саман үйді *дүкен* деп атаған. Ұсталар, әдетте, жыл сайын көктемде, жұмыс басталар алдында, өздерінің пірі Дәуіт пайғамбарға арнап, дүкен майлау ғұрпын өткізді [2, 95 б.].

Ағаш ұқсату - қазақ тұрмысында ертеден жолға қойылған кәсіптердің бірі. Өйткені, көшпелі тұрмыста киіз үйдің сүйегі мен оның жиһаздары, ыдыс-аяқ, мал және егін

шаруашылығының құрал-саймандары және т.б. заттар ағаштан жасалған. Ағашты өндеп, түрлі бұйым, зат жасайтын адамды *ағаш шебері* дейді. Ағаш ұқсатумен айналысқан шеберлер өндіретін бұйымдарының түріне қарай *ұста, арбашы, ерші, үйші* деп аталады. Алайда, осылай аталған шеберлердің әрқайсысы өзінің өндіретін өнімінен басқа да бұйымдарды жасауды жақсы меңгерген. Ағаш өңдеуге байланысты өнер ішінен аса іскерлік пен талғамды, қыруар еңбекті қажет ететін түрі - киіз үйдің сүйегін (қаңқасын) жасайтын *үйшілік өнері*.

Тері, былғары өңдеумен байланысты қалыптасқан **етікшілік өнері** қазақ арасында ежелден бері кең дамыған. Қазақы ортада былғарымен айналысатын шеберлерді де *етікші* деп атаған. *Тоқым, шілия, белдік, жүген, құйысқан* сияқты былғарыдан жасалған мүліктерді де етікшілер дайындады. Мал терілері мен аң терілерін илеп, бояп, әң беру, өңдеу - қазақ тұрмысында ертеден келе жатқан, ең жақсы дамыған. жетілген өнер. Қазан төңкерісіне дейін қазақ жұртшылығы иленген малдың, аңның терілерінен сан алуан киім түрлерін тігіп киген. Етікшілер материал дайындаумен өздері тікелей айналысты, кейін сатып алынған дайын былғарыны пайдаланды. Ел арасында тері илеуді кәсіп еткендер де болды. Олар, негізінен, былғарыдан жасалатын бұйымдарға материал дайындаумен айналысты.

Қазақ тұрмысында, әдетте көркемдігін арттыру үшін ағаштан жасалған үй жиһаздары мен киіз үйдің қаңқасы (уық, кереге, шаңырақ), ыдыс-аяқтар, қару саптары, домбыра, қазақ ері сүйекпен әшекейленген. Сүйектеудің көркемдік-эстетикалық қызметінен басқа заттың беріктігін арттыратын функционалдық қызметі де бар. Мәселен, сүйек ер қасы жиектерін, кебеже мен сандық қырларын шағылып мұқалудан сақтайды. Сүйектеуге мал сүйегі, негізінен, жылқы мен түйе сүйектері қолданылған. Кейде жіліктің қақ сүйегі болмаса, жылқы мен түйенің жауырын сүйектері мен қабырға сүйектері кәдеге жаратылатын [3, 218 б.]. Сүйекпен әшекейлеуге дайындық ретінде шеберлер қыстыгүні соғымның іске жарайтындарын жинап алады. Әшекейленетін бұйымның ыңғайына қарай сүйектерді сұрыптап алып, әртүрлі құралдармен өңдейді. Айта кету керек, сүйек өңдеу ісі қазақ қолөнерінде жеке кәсіп ретінде бөлінбеген. Алайда ағаш ұстасы мен зергерлердің ішінде сүйекті өңдей білетіндері мен оны әшекейлеуге қолданатындары аз болмаған.

Тарихи даму барысында қазақ қолөнерінде көшпелі өмір салтынан туындаған кейбір ерекшеліктер пайда болды. Отырықшы мәдени ортадағыдай, көшпелі социумдегі қолөнер кәсіби жіктеліске түскен жоқ. Дәстүрлі қазақы ортаның әлеуметтік-экономикалық және мәдени табиғатына байланысты бір шебер бірнеше еңбек операцияларын қатар атқарды. Мысалы, ерші әрі ағаш шебері, әрі зергер, әрі тері өңдеуші, кейде, тіпті темір ұстасының да функциясын бірге атқарып отырды. Ғылыми әдебиетте күні бүгінге дейін қазақ қолөнерінің салаларына байланысты типологиялық жіктеменің жасалмағандығы сондықтан.

Тағы бір ерекшелік - қазақ шеберлері көбінесе ұжым болып бірікпей-ақ, әрқайсысы жеке-жеке жұмыс істеген. Бірақ қазақ қолөнерінің тарихында бір кәсіп төңірегіне топтасып істеу түрі кездеседі. Мәселен, XIX ғасырдың соңында жәрменкеге, қалаларға жақын, ағашы мол жерлерде, киіз үйдің ағаш қаңқасын (сүйегін) жасайтын үйшілік өнерінің маңына *керегеші, уықшы, шаңырақшы* сияқты мамандықтар топтасқан. Ұжым болып жұмыс істеу маусымдық жұмыстарда, жүн сабап, киіз басуда, ши тартуда, тас қашап, ескерткіштер тұрғызуда орын алды. Белгілі бір қолөнер саласында бірігіп жұмыс істеу, көбінесе, ағайынды адамдардың арасында кездеседі.

Қазақ жері өте үлкен, халық сирек қоныстанғандықтан, қолөнерінің әрбір саласында жергілікті ерекшеліктер бар. Шеберлердің қолынан шыққан заттар мен түрлі бұйымдардың негізгі айырмасы олардың жасалу тәсілі, материалы, сыртқы түріне байланысты болып келеді. Бұл жергілікті айырмашылық ер-тұрман жабдықтарынан, киім үлгілерінен, тұрмыстық бұйымдардан, зергерлік әшекейлерден байқалады.

Қазақ тұрмысында қолөнер бұйымдарының нақты бағасын көрсетіп, ақшаға сату әдеті болмаған. Шеберлер тапсырыс бойынша жұмыс істеген, бірақ заттың құны әр жерде әртүрлі

болып, жергілікті тұрғындардың арасында қалыптасқан үрдіс бойынша белгіленген. Шебер мен тапсырыс берушінің арасында алдына ала келісімшарт немесе саудаласу болған жоқ. Қалыптасқан салт бойынша төленетін еңбекақыны олар алдын ала жобалап отырды. Шеберлер өз еңбекақысы үшін көбінесе жылқы, қой, жүн түрінде заттай алатын болған.

Қолөнер заттарын әшекейлеудің негізгі тақырыбы ою-өрнек болды. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда алғаш рет зооморфтық, космогониялық, көгеріс өрнектерінің артефактілік зат пішінді және жер бедері пішінді ою-өрнектердің жасалу тәсілдері мен эстетикалық функциясы, идиоэтникалық семантикасы кең ауқымда талданған. Қазақтың ұлттық ою-өрнегі - тұрмыстық заттар мен бұйымдарды, қару-жарақтарды, құрылыс-сәулет ғимараттары мен ескерткіштерін керкемдеуге қолданылады және халықтың ертеден айналысып келе жатқан шаруашылығын, қоршаған әлем туралы ұғым-түсініктері мен білімін, одан алған әсері мен арман-тілегін өзара композициялық, колориттік, технологиялық үйлесімділікте эстетикалы түрде жеткізетін нақыштар. Дәстүрлі мәдениетте ою-өрнек көркем эстетикалық қызметінен басқа символдық және ғұрыптық функция да атқарды. Ою-өрнектің символдық-белгілік көрінісі оның белгілі бір ақпаратты, «мәтінді» бейнелі түрде жеткізу құралы ретінде қолданылуы. Мысалы, ұзатылған қыздың *құстұмсық* жүзік бетіне салынған ою-өрнек арқылы өз жағдайын ата-анасына білдіруі; *құдағи жүзік* деп аталатын жүзікте бейнеленген ою-өрнек арқылы қыз анасының құдағиына деген ризашылығын білдіруі; жігіттің білезіктің ою-өрнегіне қарап қыз басының бос немесе бос еместігін білуі және т.б. Өрнектің магиялық функциясы оның зат бетінде бейнеленгенде кейбір түрлерінің қорғау және қолдау семантикасының пайдаланылуы.

Қолөнермен айналысатын шеберлерге, олардың жұмыс орны мен құралдарына халық аса құрметпен қарады. Айталық, халық арасында ұста-зергерлердің дүкенін қасиетті орын санайды. Ұстаның дүкенінде дауыс көтеруге, балағат сөз бен өсек айтуға тыйым салынды, әйтпесе, Дәуіт пайғамбар ашынуы тіпті, адамның аузы қисайып қалуы мүмкін. Құрал-аспаптарды аттап өткен адамның аяғы қақсайды, тіпті ақсап қалады екен деседі. Ондай жерге, әдетте, жуынып-шайынып, таза болып бару керек. Ел ішінде қолөнердің түрлі салаларына байланысты қалыптасқан осындай салт-дәстүр, наным-сенімдер мен ырым-тыйымдар аз емес. Олар жоғарыда аталған энциклопедияның әрбір кәсіп, өнер түріне арналған тұстарында қамтылып отырды.

Қазақтардың **кілем тоқу** өнері басқа елдерде қалыптасқан дәстүрлі түрден өзгеше. Кілем тоқу өнері көбінесе Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Атырау, Маңғыстау өңірінде барынша жақсы дамыған. Қазақ кілемдері шаруашылық, ғұрыптық-жоралғылық, эстетикалық мәнде қолданылды. Қолданылу орнына қарай кілем бес топқа: 1) *түкті*; 2) *түксіз («тақыр кілем»)*; 3) *алаша*; 4) *қабырғаға ұсталатын кілем («тұскілем»)*; 5) көлемі кішігірім *кілем типтес бұйымдар* болып жіктеледі.

Түкті кілем - кілем атаулының ішіндегі ең құнды да бағалы түрі. *Түкті кілем* - қалы кілем деп те аталады, бұл екі атау синоним ретінде қолданылады. Ертеден ақ кілем интерьер - үйдің ішкі бөлігін әсемдеуге пайдаланылатын бұйым ғана емес молшылықтың, байлықтың белгісі болып саналған. Кілем өзінің құндылығы жағынан алтын-күміс бұйымдармен бірдей бағаланды. Сапасы жоғары кілемдер барынша бағалы саналатын бес зат: асыл тұқымды арғымақ, түйе, алмас қылыш (жоғары сапалы болаттан ерекше технологиямен соғылып асыл тастармен безендірілген қылыш), құндыз ішік (құндыз, ақкіс, сусар, қаракүзен терісінен тігілген) *«бесжақсының»* құрамына кіргені белгілі. Қалыңдық жасауының құрамына кіретін аса көркем *қалы кілем (түкті кілем)* құрмет пен абыройдың белгісі болып саналды. Кілем қазақтың ат жарысы - бәйге кезінде бас жүлдеге тігілген сыйлықтың бірі. Қазақтар түкті кілемді қабырғаға ұстады, әрі төсеніш ретінде де пайдаланды. Түкті кілемді тегіс жерге көлденең орналастырған құрылғы - *өрмекте* тоқыды. Өрмектің бірден-бір артықшылығы көшпелі тұрмыс жағдайында талап етілетін икемділік, яғни, оны құру мен қайта жинаудың жеңілдігімен

түсіндіріледі.

Түкті кілемнің ортанғы бөлігі - тұсы (көл) кейде «*табақ*» деп аталса, жиегі «*қорған*», ал негізгі - түс пен өрнектер аралығы су, шеті – *кенере* деп аталды. Ортаңғы бөліктің өзі бірнеше - жиек (қорған) және жолақтар (*су*) қатарын құрады.

Түкті кілемдер («*қалы кілем*») Қазақстанның оңтүстік, батыс өңірлерінде тоқылса, түксіз («*тақыр кілем*») барлық өңірде дерлік дайындалды, кілем тоқудың бұл түрі барынша кең таралған.

Қазақтың кілем тоқу өнерінде ұлттық нақышты қолданудың өзіндік дәстүрі қалыптасты, уақыт өте келе кілемнің ортаңғы бөлігіндегі өрнектің түріне қарай «*қалы кілемді*» *шаршы кілем*», «*самаурын кілем*», «*шатыргүл кілем*», «*гүлқұмбезді кілем*» және т.б. жіктеудің, дәлірек айтсақ, өрнекті қолдану ретінің өзіндік классификациясы қалыптасты.

Кілемнің енді бір түрі тығыз тоқылған, беті тегіс болып келетін *түксіз кілем*. Түксіз кілемді кәдуілгі ортада «*түксіз кілем*», «*таз кілем*», «*тақыр кілем*» деп те атайды. Түксіз кілемді қабырғаға ұстайды, әрі төсеніш ретінде де қолданады. Көркемдігі тұрғысынан алғанда түкті кілемдермен бірдей бағаланатын тақыр кілем тұрмыста қолдануға келгенде барынша ынғайлы саналды. Кілемнің қай өңірде тоқылғандығына қарай *жетісу* (жетісу кілемі), *торғай* (торғай түрі), *сырдария* (сыр кілемі) кілемдері белгілі. Кілемдер қандай-да бір руға тиесілі екендігіне қарай да «*қоңырат кілемі*», «*адай кілемі*», және «*арабы кілем*» деп те аталады.

Түксіз кілемдер тоқылу техникасына сай - *орама* және *терме* деп те жіктеледі. *Орама* техникасының ерекшелігі тоқу барысында қосымша шалма жіп іске қосылады. Бұл техникамен тоқылған кілемнің үстіңгі бетімен астыңғы жағы бірдей болып шығады. Терме техникасының ерекшелігі - тоқылған өрнек барынша тығыз да күрделі болады. Түксіз кілемдер өрнек сарынына қарай: *шаршы кілем*, *тақта кілем*, *баднос кілем*, *шатыргүл кілем* дегендей, түрлерге бөлінеді.

Алаша - тоқыма бұйымдар ішіндегі Қазақстанның барлық өңірінде ең көп таралған түр. Алаша еңсіз станокта тоқылған бірнеше жолақты біріктіре тігу арқылы дайындалады. Көлемі жағынан алаша кілемдермен бірдей болады. Алаша түрлі жіптерден қайталанып келетін жола ай тоқылады.

Шеберлер «басқұр» жолақтарын біріктіре тіге отырар, белі «*басқұр алаша*» деп аталатын түрін де дайындады. Сан-алуаң өрнектерімен екішеленетін тұсқа ұсталатын алаша «*тұсалаша*» немесе «*алаша кілем*» деп аталды. Бұндай алашаның төменгі жағы жүк - төсеніш, жаймамен жабылатындықтан матамен жиектелмейді. Тоқылу техникасына қарай алаша «*терме алаша*» және «*кежім алаша*» деп бөлінеді. Композициялық шешіміне қарай алаша жолақты, өрнекті және жәй - қарапайым болады.

Түскілем - түрлі-түсті жіптермен күрделі өрнек құрай тоқылған аса көркем туынды. Барқыт, күдері, сапалы мата біз кесте немес ілмек кестемен өрнектеледі. Түскілемнің төменгі бөлігі төсеніш, жаймамен жабылатындықтан «*қорған*» – жиекпен көмкерілмейді. Негіз ретінде қошқыл түсті мата таңдалды, өйткені барынша қанық түс бояуы ашық ою – орнаменттің эстетикасын айқындай түседі. Орнамент барқыт, шыттан ойылып өрнек периметрі бойынша түскілемге – негізге тігілді. «*Түскілем*» қазақтар ортасында ХІХ ғ. 60-70-жылдарына дейін қолданыста болса, бүгінде сирек кездесетін бұйымдар қатарына жатады.

Қазақтың кілем тоқу өнерінде кілемдермен қатар көлемі шағын кілем типтес бұйымдар кең таралғаны белгілі. Бұлардың қатарына «*боғжама*» немесе «*тең*» (дәлірек айтсақ – тай, тен), түрлі тұрмыстық бұйымдарды, оның ішінде жұмсақ заттарды сақтау, тасымалдауға лайықталған қап; іш киім, киім, төсек-орын жиынтығын салатын көлемі әркелкі қап - «*дорба*»; жұмсақ, шағын қаптамалар – «*жержастық*» – жастыққап, «*қаршын*», «*керме*», «*шабадан*»; «*қоржын*» – теңдей екі бөліктен тұратын аспалы қап; көлемі әркелкі, негізінде шаруашылықта қолданылатын «қап»; түйе, ат жабуы «*түйе жабу*», «*ат жабу*» кіреді. Жоғарыда аталған заттар еңсіз құрылғы – станокты қолдана отырып түкті, түксіз болып тоқылды. Бұндай заттарды

дайындау барысында шаруашылықта, күнделікті тұрмыста қолдануға лайықтылығымен қатар, заттың эстетикалық шешімі де ескерілді.

Әдебиет:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Киіз басу. Энциклопедия. 3-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 856 б.
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 848 б.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 816 б.

**ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ОЗЕР И ВОЗДЕЙСТВИЕ
АНТРОПОГЕННЫХ ФАКТОРОВ НА НИХ**

Гасанова В.Ш.,

*кандидат юридических наук, заведующий отделом «Истории
естественных и точных наук» ИИН НАНА*

*кандидат юридических наук, доцент кафедры «Экономики и права»
Павловского филиала ННГУ им. Н.И. Лобачевского*

*кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовного права»
Волжского Государственного Университета на Транспорте
(г. Баку, Азербайджан)*

Аннотация. Әзірбайжан аумағындағы көлдер негізгі 3 топқа бөлінген, олар: Кура-Араз ойпаты көлдері; Абшерон көлдері; Таулы жердегі көлдер.

1953 жылдағы Мингячевир суқоймасы және 1970 жылы оның Араз өзені тарамдарының бірінде, Кур және Араз өзердері арқылы «Араз су торабы» ашылды, олардың ағымын реттеген соң, ойпаттағы өзендер мен көлдер тасқынды судан құр қалды. Осының салдарынан, Аггёл, Мехман, Сарысу және Гаджыгабул өзендері үлкен өзгерістерге ұшырап, Шильян Бостанчала, Гарасу, Махмудчала, Агчала мен басқа да өзендер құрғап, кейіннен батпақтанып кетті. Қазіргі кезде, Кура-Араз ойпатындағы Аггёл, Мехман, Сары-Араз көлдері коллекторлық-кәріздік жүйенің арқасында бар болып отыр, ал Гаджыгабул көліне сорап арқылы су жеткізіледі.

Аннотация. Озера на территории Азербайджана делятся на 3 основные группы: озера Кура-Аразской низменности; озера Абшерона; Горные озера.

В 1953 году Мингячевирское водохранилище и в 1970 году на одной из его ветвей реки Араз был открыт «Аразский водный узел» через реки Кур и Араз, после регулирования их стока, озера и ручьи на равнинах были обделены их паводковыми водами. Впоследствии этого, озера Аггёл, Мехман, Сарысу и Гаджыгабул претерпели большие изменения, Шильян Бостанчала, Озера Гарасу, Махмудчала, Агчала и другие высохли и после заболотились. В настоящее время в низменности Кур-Араз, озёра Аггёл, Мехман, Сары-Араз существуют благодаря коллекторно-дренажной системе, вода в озеро Гаджыгабул подается при помощи насоса.

Abstract. Lakes on the territory of Azerbaijan are divided into 3 main groups: lakes of the Kura-Araz lowland; lakes of Absheron; Mountain lakes.

In 1953, the Mingachevir reservoir and in 1970, on one of its branches of the Araz River, the «Araz Water junction» was opened through the Kur and Araz rivers, after regulating their flow, lakes and streams on the plains were deprived of their flood waters. Subsequently, the lakes Aggel, Mehman, Sarysu and Hajigabul underwent great changes, Shilyan Bostanchala, Lakes Garasu, Mahmudchala, Agchala and others dried up and then swamped. Currently, in the lowlands of Kur-Araz, lakes Ak gel, Mehman, Sary-And since they exist thanks to the collector-drainage system, water is supplied to Lake Hajigabul by means of a pump.

Территория Азербайджанской Республики богата от 250 [8] до 450 [озёр](#)[7]. Многие из них малые по объёму. Озёр площадью, превышающей 1 км², и имеющих большое хозяйственное значение, 25. По своему происхождению эти озёра являются тектоническими, оползневыми, реликтовыми, озёрно-речными, лагунными и пр. В горных районах имеются озёра тектонического, запрудного и ледникового происхождения. Наиболее известные среди них озеро [Гейгёль](#), [Бёюк-Алагёль](#) (Большой Алагёль) и [Малый Алагёль](#).

По происхождению озёра республики можно разделить на 7 видов:

- Ледниковые озёра (расположены на большой высоте — Шахдаг, Базардузу, Муровдаг и т. д.);
- Заливные озёра (главным образом расположенные в заливной части Куры — [Сарысу](#), [Аджикабул](#), Мехман, [Аггёль](#) и др.);
- Дамбовые озёра (наблюдаются на Малом Кавказе - [Гейгёль](#), [Маралгёль](#), Аггёль, [Гарагёль](#) и др.);
- Приморские озёра (расположенные в прибрежной зоне Каспийского моря — Гумушован, [Агзыбирчала](#) и др.);
- Карстовые озёра (расположенные в Гобустане, Аджиноуре, Джейранчёле);
- Скользящие озёра (расположенные в бассейнах Атачай, Сумгайытчай, Гирдыманчай и других рек);
- Озёра реликтового происхождения (расположены на Абшеронском полуострове — [Масазыр](#), [Бёюкшор](#), Курдаханы, Ганлыгёль и другие).

Озёра республики имеют эрозионно-ледниковые, эрозионные, тектонические и абразивные свойства. На Абшероне есть несколько рыхлых озёр. Летом многие из них высыхают[9].

Ш.В. Халилов в зависимости от происхождений, местоположений и гидрологических характеристики озера на территории Азербайджана делит на 3 основные группы[1]:

- 1) озера Кура-Аразской низменности;
- 2) озера Абшерона;
- 3) Горные озера.

Многократная изменчивость Кура-Аразской низменности является результатом воздействия естественных процессов, а также хозяйственной деятельности человека.

В 1953 году Мингячевирское водохранилище и в 1970 году на одной из его ветвей реки Араз был открыт «Аразский водный узел» через реки Кур и Араз, после регулирования их стока, озера и ручьи на равнинах были обделены их паводковыми водами. Впоследствии этого, озера Аггёл, Мехман, Сарысу и Гаджыгабул претерпели большие изменения, Шильян Бостанчала, Озера Гарасу, Махмудчала, Агчала и другие высохли и после заболотились. В настоящее время в низменности Кур-Араз, озёра Аггёль, Мехман, Сары-Араз существуют благодаря коллекторно-дренажной системе, вода в озеро Гаджыгабул подается при помощи насоса.

Начиная с 1988 года, вода в реках Кура и Ураз увеличилась, и последние десятилетия наблюдались наводнения. В связи, с чем изменилась водность озёр и плодородие этих краев.

После урегулирования стока Реки Кура, значительно изменилось качество воды в озерах. Отсутствие естественного стока вод из рек в эти озера повлияло на рост степень минерализации пресной воды.

В настоящее время уровень минерализации пресной воды в Аггёль достигает 13000 мг/л, а в озере Сарысу 5000 мг/л.

В весенне-летнее время резкое увеличение минерализации пресной воды, связано с увеличением стока коллекторных и дренажных вод в озера.

Озёра Аггёль, Мехман, Сарысу и Гаджигабул несут весомое экономическое значение, поскольку они всегда были богаты рыбой. В 1940-х годах количество выловленной рыбы из озера Гаджигабул, составляло 8850 центнеров. После урегулирования вод реки Кура, резко изменился водный режим в озерах, а именно обмелел, засолился, в результате чего изменился биологический режим воды и рыболовство практически потерял свое практическое значение.

На Абшероне около 150 озёр и их общая площадь составляет 50 км². Они расположены на высотах от 20 до 120м. большинство из этих озёр мелкие, всего 6 озёр (Большой Шор, Масазыр, Бор-Гади, Кюрдаханы, Ходжа-Хасан, Красное) площадь 1-12 км².

В летнее время большинство небольших озёр высыхают. Все озёра соленые и степень солёности колеблется от 5г/л до 300 г/л – в нем преобладают ионы хлора и натрия.

Большинство озёр, являются накопителями поваренной соли. В естественных условиях в холодное время года, озёра наполняются атмосферными осадками, а в жаркое время года вода в них уменьшается или высыхает. Данное состояние озёр сохранялось до 1960 года. В связи с интенсивным ростом отрасли (в частности нефтедобыча) и сельского хозяйства за последние 60 лет, внедрение буровых, промышленных и бытовых сточных вод, ускоренный их рост, способствует резкому их загрязнению, к росту площадей и появлению новых озёр.

На побережье Каспийского моря расположено несколько лагун (отделенные от моря небольшие озёра), так же встречаются (Агзыбирчала, Ольховка). Их территория значительно меняется от уровня колебания морской воды. В связи с ростом уровня Каспийского моря эти озёра фактически превратились в морские заливы.

В свое время озёра Апшерона по своей природе считались редкими озёрами. В XVII-XVIII века ими пользовались как поваренной солью, так и лечебными иловыми-грязевыми водами.

В середине XX века производство поваренной соли в этих озёрах достигало до 10 тысяч тонн.

Эту соль как на Южном Кавказе, в Турции, так и в Иране использовали. Самый большой запас соли было в Масазырском, Фатмаи и Гобунских озёрах. В одном из Масазырских озёр запас поваренной соли было выше 200 тысяч тонн. [Ş. Xəlilov, 2003].

Во многих озёрах естественный режим был испорчен водами со скважин. В их составе было достаточно йода и брома. В 1920 году, в прошлом СССР, первый завод по производству йода был построен на основе Раманинского озера. Из донных отложений-грязи озера Масазыр по сей день используется в лечебных целях.

На Апшеронском полуострове отсутствует единая канализационная система, в связи с этим сточные воды большинства населенных пунктов и промышленных предприятий не очищаясь, впадают в близлежащие озёра, поэтому большинство озёр подверглись чрезмерному загрязнению, что оказывает губительное воздействие на флору и фауну. В настоящее время состояние качества воды в озёрах не только для рекреации (купание, водный туризм и др.), но для технической потребности остается непригодным для использования.

В целях предотвращения загрязнения озёр, совершения их реконструкции, для улучшения экологической ситуации на Апшеронском полуострове, необходимо проведение следующих мероприятий:

- с целью предотвращения сброса промышленных и бытовых сточных вод в озёра во всех промышленных и коммунальных предприятиях должны быть созданы очистительные системы сооружения;

- высушивание критически загрязнённых и вновь образовавшихся озёр;

- проведение полной реконструкции оросительных систем на Апшеронском полуострове и реализация полива сельскохозяйственных культур более прогрессивными методами;

- при помощи создания дренажной системы уменьшить уровень грунтовых вод и с последующим использованием колодцев;

- рекультивация земель загрязнённых нефтью.

Горные озера вполне полноправно считаются редкими памятниками природы, и поэтому они должны быть защищены от негативного воздействия антропогенных факторов. Использование их водных ресурсов было бы не целесообразно.

Сохранение в естественной форме красот озёр, необходимо для туризма. Проведение ландшафтных работ не должно негативно влиять на водный режим и окружающую среду.

На Большом Кавказе количество горных озёр превышает 70, площадь которых, а именно 50-ти из ни до 1 гектара, площадь 21 озера составляет от 1-3 гектара и общая площадь озёр немного превышает 2 км².

Озёра отличаются друг от друга условиями питания. В питании озёр Апшерона основное место занимают подземные и антропогенные воды. Озёра Кура-Аразской низменности в основном питаются за счет паводковых вод Куры. До сооружения водохранилища Мингечаур, здесь озёр по количеству было больше и площадь была больше чем в настоящее время. Озеро Мехман, с площадью 30 км² после сооружения водохранилища Мингечаур - высохло, а озеро Сарысу и сток Курсахили не достигали своего прежнего уровня.

Несмотря на то, что озёра в Азербайджане не очень большие, их производительность и экологическое значение велико. Озеро Гейгёль используется для водоснабжения города Ганджа питьевой водой, озёра высокогорных поясов служат для орошения скота в летнее время, озёра Араз, особенно Кур-Араз и Прикаспийская низменность незаменимы и значимы, как экологическое убежище. В зимние месяцы года многие разновидности птиц находят для себя убежища в этих озёрах, где плодятся и размножаются (озёра Сарысу, Гаджигабул, Двячи лиманы и др.)

Многие озёра подвержены антропогенным воздействиям. Изменился объем водной массы, комплекс физико-химических и биологических процессов, образующихся в озёрах в течение многих лет. Например: БойукШор, Гырмызы, Забрат и др. воды и донные отложения настолько загрязнены, что они похожи на заболоченные ямы. Озёра, расположенные на Апшеронском полуострове загрязнены сверх нормы промышленными, бытовыми водами и отходами. Такие источники загрязнения воды в республике, приводят к чрезвычайности экологии на Евразийском материке. В зависимости от естественных факторов их местонахождения эндогенные и экзогенные процессы оказывают влияние. Например, озёра на границах Чили и Аргентины расположены симметрично водотокам, и в основном образуются эрозионно-аккумулятивной деятельностью.

Так следует отметить, что в последние годы изучение нашей планеты космическими аппаратами, способствует обнаружению ряда неизвестных озёр. Уточняется количество озёр особенностью морфометрических, физико-химических, биологических и особенно антропогенных воздействий на серию озёр, которые периодически пересыхают и меняют свое местоположение. Например, самый холодный континент планеты Антарктике есть 100 таких озёр. Большинство из них со льдом круглый год, и вода там со сладким привкусом. Самое большое озеро континента – озеро «Эдисто-Копэн» (F=446 км², Н_{max}=103м) в долине Бангер, возле станции Мирный. Однако, в 1996 году в результате космических исследований под 3500 м покрова льда, было обнаружено крупное озеро площадью 20000 км², и глубиной 500 м.

Комплексное исследование этого озера в Антарктике будет толчком для получения ответов полелимнологического характера. Распределение больших озёр по континентам и странам мира, основанных на морфометрических элементах, подобно описывается в пособии В.А. Маммадова (8)

Литература:

1. İ.S. Əliyeva. Göl və su anbarların hidrologiyası. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2011, 216 səh.
2. Xəlilov S.H., Səfərov C.H. Azərbaycan Respublikasında havanın temperaturunun və atmosfer yağıntılarının aylıq və illik normaları (1691-1990-cı illər) Bakı-2001. 110 s.
3. Xəlilov Ş. B. Səth sularının çirklənməsi və ona qarşı mübarizə tədbirləri. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. Bakı, «Elm», 2000. S.90 –96
4. İbrahimov T.O. Kür-Araz ovalığı landşaftının mühafizəsi. Bakı – 2002. 213 s.
5. Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y. «Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi» Bakı, «Elm» nəşriyyatı – 2005, 880 s
6. Məmmədov V.A. Göllərin morfometriyası və su balansı. Bakı, “Elm”, 1998, 177s.
7. [Rivers, lakes and reservoirs of Azerbaijan. \(Реки, озера и водохранилища Азербайджана.\)](#)
8. [IBP USA. Azerbaijan Mineral, Mining Sector Investment and Business Guide](#) (англ.).- International Business Publications, 2011.- Vol.1.- С. 70. – 300 с. - [ISBN 1-4330-0349-X. Архивная копия](#) от 23 января 2022 на [Wayback Machine](#)
9. [IBP USA. Azerbaijan Mineral, Mining Sector Investment and Business Guide](#) (англ.).- International Business Publications, 2011.- Vol.1.- С. 70.- 300 с.- [ISBN 1-4330-0349-X. Архивная копия](#) от 23 января 2022 на [Wayback Machine](#)

ИРАННАН ӘКЕЛГЕН ҚҰНДЫ ҚҰЖАТТАР

Дүйсенов Б.Д.,

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының

PhD докторанты,

(Алматы, Қазақстан)

Аннотация. Бұл мақалада «Архив-2025» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде Тегеран қаласына (Иран) жасалған ғылыми экспедиция материалдарына талдау жасалды. Ұлы даланың тарихы мен мәдениеті бойынша шетелдік архив қорлары мен кітапханалардан табылған тың деректердің таныстырылымы жалпы көпшілік пен ғылыми ортаға алғаш рет жарияланып отыр. Иранның Тегеран қаласындағы қазақ тарихына қатысты көптеген тың деректер сақталған архивтік қорларда жұмыс істеу нәтижесінде осы жылы жасалған экспедицияда 700 беттен астам құнды қолжазбалар табылып, көшірмесі елге жеткізілді. Бұл материалдардың хронологиялық желісі сонау Алтын Орда дәуірінен бастап, ХХ ғасыр кезеңіне дейінгі дәуірді қамтиды. Бұл мақала Мемлекеттік бағдарлама аясында жүргізілген ғылыми экспедиция қорытындылары ретінде жазылды. Осы табылған материалдарды ғылыми өндіріске енгізіп, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толтыру келешектің ісі.

Аннотация. В данной статье анализируются материалы научной экспедиции в Тегеран (Иран) в рамках государственной программы «Архив-2025». Презентация найденных в зарубежных архивах и библиотеках новых данных по истории и культуре Великой степи впервые публикуется для широкой публики и научной общественности. В результате работы в архивных фондах Тегерана, Иран, где хранится много новых данных, касающихся казахской истории, в ходе экспедиции этого года было найдено более 700 страниц ценных рукописей, а

копия привезена в страну. Хронологическая линия этих материалов охватывает эпоху от эпохи Золотой Орды до XX века. Данная статья написана как результаты научной экспедиции, проведенной в рамках Государственной программы. Вовлечение этих найденных материалов в научное производство и наполнение белых страниц нашей истории – дело будущего.

Abstract. This article analyzes the materials of a scientific expedition to Tehran (Iran) within the framework of the state program «Archive-2025». The presentation of new data on the history and culture of the Great Steppe found in foreign archives and libraries is published for the first time for the general public and the scientific community. As a result of work in the archival funds of Tehran, Iran, where a lot of new data concerning Kazakh history is stored, more than 700 pages of valuable manuscripts were found during the expedition this year, and a copy was brought to the country. The chronological line of these materials covers the era from the era of the Golden Horde to the twentieth century. This article is written as the results of a scientific expedition carried out within the framework of the State Program. The involvement of these found materials in scientific production and filling the white pages of our history is a matter of the future.

ҚР МСМ «Орталық мемлекеттік архиві» республикалық мемлекеттік мекемесінің атқарып жатқан «Архив – 2025» жобасы бойынша 2022 жылдың 3 қазаны мен 21 қазаны аралығында ҚР ҒЖБМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты Б.Д. Дүйсенов және әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының аға оқытушысы Ғ.Ә. Қамбарбекова Иран Ислам Республикасының кітапханалары мен архив және музей қорларынан Қазақстан тарихы мен мәдениетіне қатысты құнды құжаттар іздеу мақсатында ғылыми экспедицияда болып қайтты.

Орталық Азия кеңістігінде Тұран мен Иранның тарихы тұтас, сақ-сарматтар дәуірінен бері аралас-құралас, руханият пен өркениеттегі үлестері еншілес екі елдің тарихи тамыры тым тереңде жатыр. Сондықтан да, қазақтың түп тарихын түгендеу ісінде парсы дереккөздері алдыңғы қатарға шығып, нақтылы факті бола алады. Құнды құжаттардың басым көпшілігі Иран елінің қолжазба қорларында сақтаулы екендігінде дау жоқ. Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты тың дереккөздерді елімізге әкеліп, ғылыми айналымға енгізуге зор мүмкіндік тудырып отырған «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламасының арқасында қаншама құнды құжаттар мен архивтік материалдар табылып, тарихымыздың белгісіз беттерін түгендеуге көптеген қазына қосылды. Бұның барлығы, мемлекетіміздің жүргізіп отырған сындарлы саясатының жемісі деп білу керек.

Иран еліне жасалған археографиялық экспедицияның **мақсаты** – Қазақстанның тарихы мен мәдениеті бойынша бұрын айқындалмаған архивтік құжаттар мен материалдарды табу және көшірмесін алу болатын. Экспедиция құрамында екі адам болды. Жетекшісі – белгілі ирантанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ұстазы Ғалия Қамбарбекова. Иран елінде жеті жыл білім алған, парсы тілін жетік білетін маманның арқасында көптеген жерде жұмыстардың жүруіне жеңілдіктер болды.

Тегеран қаласындағы қолжазбалар қорынан көбінесе Алтын Орда дәуірі мен Мәмлүк қыпшақтары, Қазақ хандығы кезеңіне қатысты ортағасырлық шығыс тілдеріндегі (араб, парсы және ескіқыпшақ, шағатай, ортақ түркі) тарихи дереккөздер мен қолжазбалар, лингвистикалық еңбектер, лексикографиялық сөздіктер және т.б. архивтік құжаттарды іздестіріп тауып, отандық ғылыми айналымға енгізуді мақсат еттім.

Археографиялық экспедицияға шығар алдында дайындық жұмыстары жүргізіліп, баратын елдің, яғни, Иран Ислам Республикасының кітапханалары мен музей, архивтері бойынша жалпы шолу жасалып, әкелінетін материалдарды түгендеу жұмыстары жасалды. Біз барғанға дейін Қазақстанға әкелінген материалдармен танысу, Иранға барған ғалымдардың жариялаған еңбектерін оқып, шешімі табылмаған түйткілді мәселелерді өз қаперімізге алдық. Қазақстан тарихы бойынша жазылған парсы дереккөздерін Т. Бейсембиев, М.Қ. Әбусейітова, И. Жеменей,

Н. Атығаев сияқты көптеген қазақстандық шығыстанушы ғалымдар зерттеп, зерделеп, әр қырынан қарастырған белгілі. Дегенмен, бұл ғалымдар қарастырмаған әлі де көптеген құнды құжаттар ғылыми айналымға енуді сұранып тұрғаны белгілі. Қазақстан тарихынан бөлек, тіл тарихына қатысты лингвистикалық еңбектер мен лексикографиялық сөздіктерді де қарастырдық.

Біз барғанға дейін «Мәдени мұра», «Қазақстан тарих толқынында», «Ұлы Даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламалары аясында әкелінген материалдармен танысып, тізімін жасап, елімізге әкелген материалдарды қайтадан әкелмеу үшін жан жақты көптеген еңбектермен танысып шықтық. «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында (XVI-XX ғғ.). Ақпараттық анықтамалық. I-VIII том.» еңбегін бастан аяқ сүзіп шығып, әкелінбеген парсы дереккөздері бойынша материалдарға көз жеткіздік [1].

Алдын ала өзімізге қажетті қорлардың тізімін жасап, керекті материалдарды қарастырудың жолдарын іздеп, өзіндік жоспарымызды құрдық.

Археологиялық экспедиция барысында ең алдыменен Иран Ислам Республикасы Мәжілісінің кітапханасы, музейі және архиві, Тегеран университетінің кітапханасы және архиві, Иран Ислам Республикасының Ұлттық кітапханасы және архиві, Малек Ұлттық кітапханасы мен музейінің архивтік қорларымен танысып, қажетті материалдарды алудың жолын қарастырдық, осы қорлардан құжаттар іздеуді негізгі мақсатымыз ретінде қолға алдық.

Біз Иранға бару мақсатында билетті 2022 жылдың 5 қыркүйегі күні сатып алған болатынбыз. Ал 17 қыркүйек күні Иранның астанасы Тегеранда Махсы Амина есімді бойжеткенді полиция шашын толық жаппағаны, хиджапты дұрыс кимегені үшін жазаламақ болғаны себепті 22 жасар қыз қаза болды. Қыздың өлімі бүкіл ел көлемінде әйелдердің көтерілісіне ұласты. Біздің археологиялық экспедициямыз 2022 жылдың 3 қазаны мен 21 қазаны аралығына жоспарланғандықтан халықтың толқуы оған дейін басылады деген үмітте болған едік. Әйтсе де, біз барған кезде де халық көтерілісі тоқтамай ара-тұра алаңға шығу толқулары болып тұрды. Сондықтан да жастар көп жиналатын әрі митингілердің эпицентрі болып табылатын Тегеран университеті толықтай жан жақтан қоршауға алынып, мұндағы жұмыс онлайнға көшірілген екен.

ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы, музейі және архивінің сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында жұмыс істеп, қордың жетекшісі Назари мырзаның қолдауымен қажетті материалдарға қол жеткізу мүмкіндіктеріне ие болдым.

ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы, музейі және архиві қорында көптеген қолжазбаларды қарастырдық. Соның ішінде ортағасырлық шығыс тілдерінде жазылған мынадай құжаттар елге әкелінді.

1) 7869 Луғате фарси бе турки – Парсы және түркі сөздігі (لغت فارسی به ترکی ٧٨٦٩). Парсыша-түрікше сөздік [қолжазба], авторы: Хатиб Ростам Молави. ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

Көшіруші катиб: Мұхаммед бин Мұстафа.

Қолжазбаның қолданыстағы негізгі тілі: парсы тілі.

Жазылған уақыты: 988 ж.х. / 1580 ж.м.

Қолжазбаның көлемі: 22 x 14,5 см. 107 г. 15с.

Басмы мен соңы: Бисмиллаһ әлхамдулиллаһ әлемдердің раббысы... Бұл кітаптың авторы осы кітаптың 12 тармағында кітаптың басында өзін таныстырып, бұл таңдау ата-аналарға арналғанын, өйткені парсы тілінсіз араб тілін үйрену оңай емес екенін айтты.

Шығарманың жазу түрі: насх және насталиқ.

Қағаз түрі: француз қағазы.

Бұл сөздік келесі бес бөлімге бөлінген:

1. Атаулар, оның ішінде – 6000 атау; 2. инфинитив – 980; 3. Үстеу – 300 сөз; 4. Жыл мезгілдері, айлар, шокжұлдыздар мен сандар – 200 сөз; 5. Түрікше аудармасы бар 300 сөздегі етістіктерге әртүрлі мысалдар.

Автор бұл кітапты өз дереккөздерінен және Хатиб Ростам Молави авторы Әл-Мақасид әл-Ахсан әл-Мурасед деген атпен Хидивейяның түрік кітаптарының тізіміне (103-бет) енгізіп, оның екіге бөлінгенін айтады.

Бұл қолжазба қазіргі қазақ тіліндегі көптеген түйткілді мәселелерді шешуге көп ықпалын тигізеді. Мұнда араб, парсы, түркі сөздігі берілген. Сөздікте түбірі белгісіз көптеген сөздер мен грамматикалық формалар берілген.

2) 8849 ф. Жаһан наме-и джадид – Жаңа Жаһаннаме (جهان نامای جدید. ف. ٨٨٤٩). Тарихе Жаһаннаме жадид, авторы: Муса жан Давид.

ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

Бұл қолжазбада әлемнің бүкіл елдеріне саяхтанама жасалады. Соның ішінде Түркістанға қатысты да мәліметтер береді. Қолжазбаның 203 бетінен 206 бетіне дейінгі аралықта Түркістан аймағына тоқталады. Біз осы беттерін көшіріп әкелдік.

3) 692 Түркістандағы соғыс (جنگ در تركستان. ٦٩٢). Қолжазбаның алғашқы бетінде: «Бірінші том. Генерал Искублев Фатихтің сафарнамесі. 1880-1881 жылдар Көктепеде» деп жазылған. ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

Қолжазба өте жақсы көркемделген. Қағазы қалың еуропалық қағаз. Әрбір бетте шамамен 14 қатар жазу жазылған. Қолжазбаның тілі: парсы тілі.

Қазақстанда парсы тілінде оқитын студенттер, магистранттар, докторанттар аударма жасап, XIX ғасырдағы парсылар мен түркілер арасындағы байланыстар туралы дипломдық жұмыстар мен диссертациялық зерттеулер жазуға қажетті дереккөз деп тануға әбден болады.

4) 8643 Нақшбанди жинағы (جنگ نقشبنديه تركي). Нақшбанди жинағы [қолжазба]. ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

Жазылған уақыты: 13 ғ.

Қолжазбаның көлемі: 11,5 x 16 см. 101 г. Әртүрлі сызықтар.

Шығарманың жазу түрі: насх және насталик.

Мәтінді безендіру: Тақырыптар оның үстінде қара немесе қызыл сызықпен көрсетіледі.

Қолжазбаның тілі: араб, парсы, түркі.

Жұмыс ішіндегі әдебиеттер тізіміне, глоссарийлер: Шейх Сайфуддин Сархандидің «Жүректі еске алу трактаты» (16-36), Маслак әл-Ашак Манзум Абдулла Эфенди (126-166) және Хамудың бір одасы. (166-166), Зікірдің кейбір рәсімдері туралы араб тілінде трактат (536-546), Мұхаммед Эфенди поэзиясы туралы трактат (636-656), Гош әл-Азам Мохиуддин Араби (746-766), Шамсуддиннің түрік тіліне аударған өлеңдері туралы трактат (796-966), Хақкидің түрікше өлеңдері, Жами, Руми, Фазули, Хаджа Мұхаммед Парсаның Әл-Хаттаб тарауынан алынған материалдар және Кашф әл-Махджуб және Ауариф аудармасы, Әл-Рауя, Малхамия Хакги Эфенди, ғұлама өсиет, Халедтің 1236 хижра жылы Ахмад Хатибқа жазған хаты, материалдар Ибн Араби мен Ғазалидің айтуы бойынша, уахтардың соңғы дұғасы, Яхья Эфенди жазған Пайғамбардың (с.ғ.с.) имамға өсиеті.

Қолжазбаның ішінде шашыраңқы мазмұндағы өлеңдер, адхкар, Нақшбанди тариқатының жазбаларына сәйкес сопылық және мистицизмдер кездеседі. Ең бастысы, бұл түркі тілінде жазылған құнды құжат болып табылады.

5) 238 Намаз шарттары (يا ترجمه تركي) شروط الصلوه (٢٣٨). ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды. Қолжазбаның тілі: араб тілі. Авторы: Масуд Эфенди.

Жазылған уақыты: б.з. 13 ғ.

Көлемі: 58 бет, 5 жол, 5/9* 19 см.

Басмы, басы, аяқталуы, соңы: Бисмилләһ, Хамдаллаһ, Әс-Сәлуә, Салауаттың шарттары туралы тарау және Дәреттің бірінші ширегі сумен... 2... Біріншісі – жұма ғұсылы, екіншісі – айт ғұсылы, үшіншісі – уақф ғұсылы, төртіншісі – ихрам ғұсылы.

Мазмұны: Әбу Ханифа діні бойынша намаздың шарттарын тізіп, сегіз шартпен баяндайды. Оның түрікше аудармасы мәтіннің жолдар арасындағы сөздерінің астында берілген. Ислам фикһы, қолжазбалар және сирек кітаптар бойынша қарастыруға болады.

б) 208618 – Назуме турки (Диване Машраб) (ديوانه مشرب) نظومه تركي (208618). ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

Шах Машреб Намангани шығармалары = Диуан Машреб (жинақтаушы: белгісіз.)

Қолжазбаның тілі: түркі тілі.

Авторы: Шах Машраб Намангани.

Жазылған уақыты: 1296 ж.

Көлемі: 16 x 26 см. 270 г. 13 Q.

Жазу түрі: Насталик.

Бұл дәптерде 12 ғасырдағы шағатай ақыны Шах Машраб Намангани деген атпен белгілі, Диване Машраб деген атпен белгілі түркі прозасы мен өлеңімен жазылған шығармалары жинақталған. Машреб Наманганиден біз Маулавидің «Мәснавиінің» түрікше аудармасын білеміз.

ИИР Мәжілісінің кітапханасы, музейі және архиві қорынан жалпы **752 парақ** материал әкелдім. Әкелінген материалдардың көбі парсы тілінде, сонымен қатар, араб және түркі тілінде жазылған құнды құжаттар. USB электрондық тасымалында PDF және JPG форматтарында сканерленген және фотоға түсірілген сандық жүйеде жасалған материалдар әкелінді.

Қорыта айтқанда, «Архив – 2025» ғылыми жобасының орындаушысы ретінде менің жеке жұмыс жоспарым толық орындалды. Алға қойған мақсаттарым мен міндеттерімнің барлығын орындадым деп есептеймін. Бұл материалдар бұрын Қазақстанға әкелінбеген, еш жерде зерттеу айналымында қолданылмаған тың дереккөздер болып табылады.

Әдебиет:

1. Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында (XVI-XX ғғ.). Ақпараттық анықтамалық. I-VIII том. – Астана.

2. 7869 Луғате фарси бе турки – Парсы және түркі сөздігі (لغت فارسی به ترکی 7869). Парсыша-түрікше сөздік [қолжазба], авторы: Хатиб Ростам Молави. ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

3. 8849 ф. Жаһан наме-и джадид – Жаңа Жаһаннаме (جهان نامای جدید. ف)

8849). Тарихе Жаһаннаме жадид, авторы: Муса жан Давид.

ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

4. 692 Түркістандағы соғыс (692 جنگ در تركستن). Қолжазбаның алғашқы бетінде: «Бірінші том. Генерал Искублев Фатихтің сафарнамесі. 1880-1881 жылдар Көктепеде» деп жазылған. ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

5. 8643 Нақшбанди жинағы (جنگ نقشبنديه تركي). Нақшбанди жинағы [қолжазба]. ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

6. 238 Намаз шарттары (238 شروط الصلوه (با ترجمه تركي)). ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

7. 208618 – Назуме турки (Диване Машраб) (ديوانه مشرب) نظومه تركي (208618). ИИР Мәжілісінің Ислам кеңесі кітапханасы қорынан алынды.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КӨПВЕКТОРЛЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ШЫҒЫС БАҒЫТЫ

Айткенов С.Т.,

*педагогика ғылымдарының магистрі, тарих пәні мұғалімі,
«Үлкенбокен Жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
(Семей қ., Қазақстан)*

Аннотация: Бұл мақалада әлемдік қоғамдастыққа кірігу жолында Қазақстан көптеген проблемаларға тап болды, оларды шешу сыртқы саясатты іске асырудың жаңа жолдарын талап етеді. Осыған байланысты, нақты мемлекеттердің сыртқы саяси бағытын және тұтастай алғанда, мемлекетаралық қатынастарды зерделеу, жаңа жаһандық ахуал аясында, Қазақстанның халықаралық аренадағы қызметіне іргелі шолу жасау және талдау ғылыми зерттеулердің маңызды саласына айналуға. Бұл тақырып саясаттану ғылымының маңызды бағытына жатады, себебі, жаһандану дәуіріндегі халықаралық байланыстардың Қазақстанның қауіпсіздігі мен саяси тұрақтылығын қамтамасыз етуге қалай әсер ететінін ғылыми тұрғыдан түсінуге көмектеседі.

Аннотация. При вхождении Казахстана в мировое сообщество, он столкнулся со множеством проблем и в статье говорится о необходимости новых путей реализации внешней политики по их решению. В связи с этим отмечается, что анализ становится значительной частью научных исследований при изучении внешнеполитических направлений конкретных государств и, в целом, межгосударственных отношений, при подаче фундаментального обзора деятельности Казахстана на международной арене в рамках глобальной ситуации. Данная тема относится к важному направлению политологии, так как, оказывает помощь в понимании с научной точки зрения, каким образом могут повлиять международные отношения эпохи глобализации на обеспечение безопасности и стабилизации политики Казахстана.

Abstract. When Kazakhstan entered the world community, it faced many problems, and the article talks about the need for new ways of implementing foreign policy to solve them. In this regard, it is noted that the analysis becomes a significant part of scientific research in the study of foreign policy directions of specific states and in general interstate relations, when submitting a fundamental review of Kazakhstan's activities in the international arena within the framework of the world conjuncture. . This topic belongs to an important area of political science, as it helps to understand from a scientific point of view how international relations in the era of globalization can affect the security and stabilization of Kazakhstan's politics.

Республиканың сыртқы саясатының өңірлік векторының маңыздылығын сезіну, жақын халықаралық ортаға қатысты белсенді ұстаным ҚР халықаралық мінез-құлқының қалыптасуының бастапқы кезеңінен бастап елге тән болды. Қазақстандық тараптың посткеңестік кеңістіктегі екіжақты қарым-қатынастарды қарқындалтуға бірінші болып жол ашқаны өте айқын: ҚР Президенті Н. Назарбаев Ресейге 1994 жылы, Өзбекстанға сол жылы, Әзірбайжан мен Беларуське 1996 жылы бірінші болып келді.

Халықаралық қатынастар туралы қазіргі ғылымда жаһандық халықаралық жүйенің болуы бүкіл халықаралық өмір мен жекелеген елдердің сыртқы саясатында із қалдыратыны жалпыға белгілі. Сонымен қатар, аймақтық халықаралық жүйелерге айтарлықтай қызығушылық бар, олар жаһандану қарқыны күшейген сайын маңызды мәнге ие болады және планетарлық жүйеден өзін-өзі қамтамасыз ету және тәуелсіздік жағына қарай тартылады. Бүгінгі таңда қарқынды дамып келе жатқан регионализм қазіргі әлемнің негізгі даму тенденцияларының бірі болып табылады. Халықаралық қатынастар теоретиктері Ф. Брайар мен М. Жалилидің

пайымдауынша, халықаралық жаһандық жүйенің тұтастығына қарамастан, онда бірқатар халықаралық өзара әрекеттесулер оған сәйкес келмейді, басқаша айтқанда, автономды түрде жүзеге асырылады. Бұл аймақтық ішкі жүйелердің болуының салдары - «жалпы географиялық тиістілікке негізделген нақты өзара әрекеттесулер жиынтығы». Жоғарыда аталған ойшылдардың негізгі идеясы қазіргі әлемде аймақтық ішкі жүйелердің Ғаламдық жүйеден артықшылығы бар, сырттан келетін импульстарды жояды және олардың талаптарын мәлімдейді. Басқаша айтқанда, халықаралық қатынастар субъектісі үшін ол орналасқан аймақтық халықаралық жүйе өте маңызды. Бірақ аймақтық ішкі жүйе жаһандық жүйеден мүлдем бос бола алмайды, сондықтан олардың арасындағы корреляция мәселесі туындайды.

Қазақстан аймақта тиімді орналасқан. Ел Орталық Азияның басқа төрт мемлекетінің үшеуімен шектеседі және олар үшін Ресей мен Еуропаға баратын транзиттік аумақ болып табылады. Егер Түркіменстанның Ресеймен Каспий теңізі арқылы қатынасуға мүмкіндігі болса, онда Қырғызстан мен Өзбекстан, Тәжікстан солтүстікке тек Қазақстан жерлері арқылы шыға алады. Өзбек газы, мақта Ресейге Қазақстан арқылы жеткізіледі (транзиттік жеткізу орталығы Өзбекстанда орналасқан түрікмен газы туралы да айтуға болады. ОАӨ-дегі, сондай-ақ бүкіл Еуразиядағы транзиттік дәліздер айтарлықтай дәрежеде Қазақстанға байланысты. Егер Еуропа мен Орта Шығыс арасындағы көлік жолдарын дамыту жоспарлары іске асырылатын болса, онда Қазақстанның транзиттік маңызы бұдан да арта түсетіні сөзсіз. Бірақ мұндай перспективалар ҚР-дан жақын болашақта қазақстандық көлік инфрақұрылымының дамымауын жоюды талап етеді. Қазақстанда әлемдік стандарттарға сай келетін бірде-бір халықаралық деңгейдегі автомобиль магистралі жоқ. Тасымалдау қарқыны мен көлемі бойынша теміржол маршруттары көп нәрсені қалайды. Каспий теңізіндегі теңіз флоты тек аяққа тұрып жатыр. Қазақстанның Еуразия орталығында тиімді географиялық орналасуы оған өңірлік актордың рөлі үшін, сондай-ақ бүкіл континенттегі кейбір форматтарда база жасайды. Мұны интеграциялық процестерге проекциялау кезінде аймақтағы интеграция катализаторының рөлін Республика географиялық, кеңістіктік қамтамасыз етеді.

Әлемдік дамудың қазіргі кезеңінде мемлекеттің сыртқы саяси қызметін талдау халықаралық қатынастар мен сыртқы саясатты зерттеу саласындағы дәстүрлі және жаңа ғылыми көзқарастардың үйлесімінен тұратын берік теориялық, тұжырымдамалық негізге ие:

- Жаһандану дәуірінде мемлекеттің сыртқы саясаты автономды, ішкі саясатқа толығымен тәуелді емес, белгілі бір қоғам аясында қоғамдық және жеке күш-жігерді қолданудың өзіндік саласы болып табылады. Жаһандану дәуірінде сыртқы саясат ішкі саясаттың жалғасы болып табылмайды. Соңғы онжылдықтардың даму тенденциялары қазір сыртқы саясат көбінесе ішкі дамудың негізі мен жағдайларын жасайтындығын, оның талаптарын интрасоциалды процестерге талап ететінін көрсетеді. ҚР мемлекеттік қызметінің сыртқы саяси саласының қалыптасуы мен қазіргі жай-күйін тек осы тұрғыдан тиімді талдауға болады. Қазақстанның сыртқы саяси Доктринасы басынан бастап ішкі даму үшін қолайлы орта құруға, инвестициялық ресурстармен қамтамасыз ету тұрғысынан экономиканың қажеттіліктеріне бағытталған болатын. ҚР-да сыртқы саясат саласы мемлекеттік өмірдің жеке секторы ретінде ғана емес, сондай-ақ Қазақстанның өңірлік держава ретіндегі негізгі күшейту факторлары болып табылады.

ҚР көпвекторлы саясатының теориялық проблемаларын талдай отырып, барлық бағыттардың мәлімделген бірдей маңыздылығына қарамастан, бүгінгі күні елдің сыртқы саясатында басымдықтардың белгілі бір иерархиясы қалыптасқанына назар аудару қажет. Бұл - Ресей Федерациясы - Өңірлік орта елдері - Қытай - Ислам әлемі елдері, АТМӨ елдері - АҚШ - Еуроодақ - Еуропа елдері. Жұмыста ҚР-ның барлық осы бағыттардағы өзара іс-қимылдарына талдау жасалды. Әсіресе Ресей Федерациясымен, ҚХР-мен, АҚШ-пен қарқынды қарым-қатынас дамуда. Соңғы уақытта еліміздің ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіне байланысты ҚР сыртқы саясатының еуропалық векторы маңызды мәнге ие болды. Өңірдегі көрші елдермен қарым-

қатынастардың деңгейі мен серпіні көп нәрсені қалайды және өңірлік көшбасшы мәртебесіне қол жеткізу тұрғысынан қазақстандық тараптан көп күш-жігерді талап етеді. Ислам әлемі елдері ынтымақтастық тұрғысынан үлкен перспективаларға ие, бірақ олармен байланыстың қазіргі жағдайы әлі іске асырылмаған мүмкіндіктер туралы ғана айтады. Аталған елдермен өзара қарым-қатынастарды қарқындалту Қазақстан үшін ИЫҰ-ға алдағы төрағалық тұрғысынан маңызды. Тұтастай алғанда, Қазақстанның сыртқы саясатының азиялық векторы сыртқы саяси истэблишменттен барынша ойластырылған, сындарлы саясатты талап етеді.

1996 жылдан бастап 2011 жылға дейінгі Қазақстанның сыртқы саяси доктринасы қалыптасуының негізгі қорытындылары:

1. ҚР сыртқы саяси доктринасы тұжырымдамалық және функционалдық аспектілерде пайда болудан, қалыптасудан кемелдікке дейін эволюциялық жолдан өтті.
2. Қазақстан Республикасы әлемдік саясат объектісінен халықаралық қатынастар акторына айналды.

Әдебиет:

1. Дипломатиялық қызмет туралы 1997 жылғы 12 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1997 ж., № 21, 275-құжат; 1999 ж., № 23, 916-құжат; 2001 ж., № 20, 257-құжат.
2. «Еуропаға 2009-2011 жылдарға арналған Жол» мемлекеттік бағдарламасы. // Егемен қазақстан. - 30 тамыз 2008 жыл.
3. Мансұров Т.А. өзгерістер дәуіріндегі Қазақстан-Ресей қатынастары. 1991-2001. – М.: Реал-Пресс, 2001.- 712 б
4. Кушқумбаев С.К. Орталық Азиядағы өңірлік өзара іс-қимыл: тәжірибе мен проблемалар // «Орталық Азия: өңірлік өзара іс-қимылдың жай-күйі мен перспективалары» атты VI жыл сайынғы Алматы конференциясының материалдар жинағы. — Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2008. 36-45 бб.
5. Халықаралық қатынастардың әлемдік жүйесінің жаһандық трансформациясы аясында Орталық Азия елдерінің сыртқы саяси бағдары. / Под ред. Князева, А.А. Өскемен технологиялық жабдықтар зауытында – Бішкек, 2009.- 232 б.
6. Медеубаева Ж.М. ХХІ ғасырдың басындағы халықаралық қатынастар жүйесінің трансформациясы және Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. – Қазақстан-Спектр.- 2007.- №2.- 36-42 бб.

АУМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕТІКТЕРІ: ШАНХАЙ ҰНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ МЕН ҰЖЫМДЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ШАРТЫ ҰЙЫМЫ

Назарова К.Б.,

Әлеуметтік ғылымдар магистрі,

Р.Б. Сулейменов ат. Шығыстану институтының

2-курс докторанты

(Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация. Мақаладағы Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Ұжымдық қауіпсіздік туралы Келісімшарт Ұйымы мысалында, аймақтық қауіпсіздік пен олардың қызметін қамсыздандыру механизмдері талданады. Олардың ортақ жақтары және айырмашылықтары, басым және әлсіз жақтары қарастырылған. Онан басқа, олардың функционалдық міндеттерін салыстырмалы талдау негізінде, авторлар Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Ұжымдық

қауіпсіздік туралы Келісімшарт Ұйымы күштерін біріктірсе, аймақтағы тұрақтылықты қамсыздандыру жолындағы жұмыс тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді деген қорытынды жасады.

Аннотация. В статье анализируются механизмы обеспечения региональной безопасности и их функции на примере Шанхайской организации сотрудничества и Организации Договора о коллективной безопасности. Рассмотрены их общие и отличительные черты, сильные и слабые стороны. Кроме того, на основе сравнительного анализа их функциональных обязанностей авторы пришли к выводу, что объединение усилий Шанхайской организации сотрудничества и Организации Договора о коллективной безопасности позволит повысить эффективность работы по обеспечению стабильности в регионе.

Abstract. The article analyzes the mechanisms for ensuring regional security and their functions on the example of the Shanghai Cooperation Organization and the Collective Security Treaty Organization. Their common and distinctive features, strengths and weaknesses are considered. In addition, based on a comparative analysis of their functional responsibilities, the authors came to the conclusion that combining the efforts of the Shanghai Cooperation Organization and the Collective Security Treaty Organization will increase the efficiency of work to ensure stability in the region.

Қытай, Ресей және Еуразия аумағындағы елдердің халықаралық ұйымдар, атап айтқанда, Шанхай ынтымақтастық ұйымы (*бұдан әрі – ШЫҰ*) мен Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (*бұдан әрі – ҰҚШҰ*) арқылы бірігуі мен олардың ортақ мүдделерінің болуы аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Себебі, *біріншіден*, бүгінгі күнде бұл ұйымдарға мүше-мемлекеттердің әрқайсысы әртүрлі деңгейде терроризм, экстремизм және сепаратизм қауіп-қатерлерін бастан өткеруде.

Екіншіден, ұйымдар шеңберінде көпжақты сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықтың нығаюы аумақтың дамуына және оның тұрақтылығын сақтаудың негізі.

Үшіншіден, Еуразия аумағына ислам экстремистерінен төнген қауіпке, сонымен қатар Орталық Азия елдеріндегі билік күштерінің ауысуы жағдайы үдерісінде туындаған сыртқы факторлардың әсерінен болатын «түрлі түсті төңкерістер» қозғалысына қарсы тұруға дайын болу қажеттілігі.

Соңғы кезде барлық Еуразия аумағында, дәлірек айтқанда Кавказдан (*Армян-әзірбайжан қақтығысы, 2021 ж.*) бастап Орталық Азия (*Қазақстандағы «қаңтар оқиғасы», 2022 ж.*) мен Ауғанстанға (*ауған билігіне талибтердің келуі, 2021 ж.*) дейінгі аймақтағы ахуалдың өзгерістерге ұшырауы ШЫҰ мен ҰҚШҰ-ға мүше-мемлекеттерінің қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі өзара әрекет ету тетіктерін нығайту мен ортақ ұстаным құруын талап етуде. Атап айтсақ, бұл өзгерістер Ресей мен Қытайды ортақ мақсатта әрекет етуге алып келді. Осының бір көрінісі, 2021 жылы қыркүйек айында Душанбе қаласында ШЫҰ-ға мүше-мемлекеттердің басшылары Кеңесінің 21-ші мәжілісі және Ауғанстандағы ахуалға қатысты ШЫҰ-ға мүше-мемлекеттері мен Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымына мүше-мемлекеттері басшыларының бірлескен алғашқы саммиті өтті. Саммит барысында екі ұйым арасындағы өзара әрекеттестік мәселелері қозғалды. Саммитке видеоконференция арқылы қатысқан Ресей Президенті В. Путин «ҰҚШҰ мен ШЫҰ Өңірлік терроризмге қарсы құрылымы террористік ұйымдар, заңсыз қарулы құрылымдар, олардың әрекет ету тәсілдері туралы мәліметтермен алмасу бойынша тығыз байланыс орнату, сонымен қатар ШЫҰ-ның терроризмге қарсы оқу-жаттығуларына ҰҚШҰ өкілдерін тарту» қажеттілігін атап өткен болатын [1].

Осының негізінде ШЫҰ мен ҰҚШҰ арасында өзара әрекеттестік бастамасы аясында зерттеуді талап ететін келесі сұрақтар туындайды:

- аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде осы аталған екі ұйымның бірігіп өзара әрекет ету мүмкіншілігі;

- олардың даму болашағындағы үдерістер;

- ұйымдардың алдына қойған міндеттерін өзара бөлу қажеттілігі.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.

Жоғарыда аталған сұрақтарға жауап беру арқылы зерттеу барысында ШЫҰ мен ҰҚШҰ әлеуетіне талдау жүргізе отырып, аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде екі ұйымның даму үлгісін жасау мақсаты қойылды. Соның аясында келесі міндеттер орындалады:

- екі ұйымның ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау;
- SWOT-талдау арқылы екі ұйымның күшті және әлсіз жақтарын анықтау;
- қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында екі ұйымның даму үлгісін жасау.

Аталған ұйымдардың ұқсастықтарын анықтау барысында келесі тұжырым шықты.

Біріншіден. Екі ұйымның да ортақ мүддесі – аумақтық және халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету, терроризмге қарсы тұру, заңсыз есірткі айналымымен күрес, заңсыз қару-жарақ айналымының алдын алу, ұйымдасқан трансұлттық қылмысқа қарсы тұру.

Екіншіден. Аталған ұйымдардың өткізетін оқу-жаттығуларының түрі мен мазмұны жағынан айырмашылықтары жоқ. Мысалы, ШЫҰ ұйымдастырған 2010 жылы қыркүйекте Қазақстанның Матыбұлақ полигонында өткен «Мирная миссия-2010» оқу – жаттығуы мен бір айдан соң қазан айында Ресейдің Чебаркуль полигонында ҰҚШҰ ұйымдастырған оқу-жаттығуларының түрі де, мазмұны да ұқсас. Тек ШЫҰ ұйымдастырған оқу-жаттығуға Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Ресей мен Тәжікстан қатысса, ҰҚШҰ ұйымдастырған оқу-жаттығуға Ресей, Армения, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан қатысқан. Екі оқу-жаттығудың да сценарий бойынша түпкі ойы – «билікті басып алу мақсатында ел аумағына енген содырлардың құрылымдарын жою» [2]. Бұндай оқу-жаттығуларды екі ұйым жыл сайын үздіксіз өткізетіні белгілі. Зерттеу барысында айқындалған бұл ұқсастықтар ШЫҰ мен ҰҚШҰ арасында өзара әрекеттестіктің даму болашағына оң әсерін тигізеді деп тұжырымдауға болады.

Зерттеу барысында жүргізілген методологиялық әдістер бойынша келесі айырмашылықтарды анықтадық.

Географиялық жағынан ШЫҰ – Орталық Азия, Оңтүстік Азия және Таяу Шығысты қамтыса, ҰҚШҰ – Шығыс Еуропа, Кавказ, ТМД аумақтарына бағытталған. Ал қызметтік міндеті жағынан ШЫҰ – аумақтың дамуы мен тұрақтылығына бағытталса, ҰҚШҰ – әскери одақ болып табылады. Оның үстіне бұл екі ұйымды басқарып тұрған Қытай мен Ресейдің бұған дейін ШЫҰ-ға қатысты ұстанымдары да әртүрлі болды. Қытай аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізі - сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық салаларда ынтымақтастықты нығайту деп санайды. Ал Ресей – ШЫҰ-ны қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған әскери одаққа айналдырғысы келеді, яғни ҰҚШҰ-мен бірлесе отырып, жалпы Еуразия аумағында қауіпсіздікті қамтамасыз еткісі келеді. Осы мақсатта 2007 жылы Ресей тарапы ШЫҰ Хатшылығы мен ҰҚШҰ Хатшылығы арасында өзара түсінушілік туралы меморандумға қол қоюға белсенді ықпал жасаған болатын [3]. Алайда бұл құжаттың мазмұны екі ұйымның ынтымақтастығы туралы емес, тек Хатшылықтар арасында жұмысты үйлестіру болатын. Дегенмен де бұл да болса жалпы аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде өзара әрекеттестік бойынша келісімнің алғышарттарының бірі екендігін көрсетеді.

Жоғарғыда зерттелген ұйымдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары нәтижесінде келесі SWOT-талдау арқылы әлсіз және күшті жақтары айқындалды.

ШЫҰ құрамындағы Өңірлік терроризмге қарсы құрылымы бүгінде тек ақпараттық-талдау және үйлестіруші міндеттерін ғана шешумен шектелген. Бұған қоса ШЫҰ-ның құқықтық базасы негізіндегі Декларацияда, оның Хартиясында көрсетілген принциптерге сәйкес ұйым әскери одақ болып табылмайды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде оның (*ШЫҰ*) басқа халықаралық әскери ұйымдармен, яғни ҰҚШҰ-мен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған өзара әрекеттестік операцияларына қатысуға құқықтық мүмкіншілігінің шектеулі екені анықталды. Ол мәселе 2010 жылы маусымда Ташкентте өткен ШЫҰ саммитінде қол қойылған Декларация бойынша ұйым тарапынан мүше-мемлекеттердің егемендігін, тәуелсіздігі мен

аумағының тұтастығын өзара қолдау туралы ұстаным айқын көрсетілгендігінде және егеменді мемлекеттердің ішкі ісіне араласпауы міндеттелгендігінде айқындалады [4]. Тағы бір атап өтетін жәйт ШЫҰ терроризм мен экстремизмге қарсы ұйымға мүше-мемлекеттер арасында бірлескен оқу-жаттығуларын өткізу тәжірибесі болса да, ШЫҰ құрамында жедел әрекет ететін арнайы әскери күш жасағы жоқ. Осы себептен де Қазақстанда болған «қаңтар оқиғасы» кезінде осы олқылығы байқалып қалды, тіпті халықаралық қауымдастық арасында «ШЫҰ сөз жүзінде ғана» көмек бере алды деген сыни көзқарастар пайда болды.

Бұл жағынан ҰҚШҰ-ның құқықтық жағынан мүше-мемлекеттерге көмек көрсетуге мүмкіндігі күшті. Оның құрамында Ресей, Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан сияқты елдердің өкілдерінен құралған Жедел әрекет ету ұжымдық күші (*орысша - Коллективная сила оперативного реагирования*) бар. ҰҚШҰ өзінің «күшті» жағын осы жылдың басында Қазақстанда болған «қаңтар оқиғасы» кезінде алғаш рет көрсете алды десек болады [5]. Бұл оның халықаралық деңгейде өз «мәртебесін» көтеруге үлкен мүмкіндік берді.

ШЫҰ Қытайдың бастамасымен құрылғандықтан Бейжің ұйымдағы өзінің рөліне үлкен мән беретіндігі барлығымызға белгілі. Сондықтан да ШЫҰ арқылы Қытай сауда-экономика, мәдени-гуманитарлық және қауіпсіздік салаларында (*оның ішінде, ақпараттық, қаржылық, энергетикалық қауіпсіздік*) аумақтық ынтымақтастықты нығайтуға барынша «күш» салуда. Оның дәлелі ретінде, 2014 жылы ШЫҰ саммитінде ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин төрт жаңа ұсыныс жасаған болатын: «өңірлік қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтауды қолдау; ортақ даму мен өркендеуді іске асыру; ынтымақтастықты қозғаушы күш ретінде қолдау және кеңейту» [6].

Сонымен бірге, 2021 жылы 25 қарашада өткен ШЫҰ мүше-мемлекеттердің үкімет басшылары Кеңесінің 20-шы мәжілісінің қорытындысы бойынша жасалған бірлескен коммюникеде 2030 жылға дейін ШЫҰ аумағының экономикалық даму Стратегиясын қабылдау бастамасы көтерілді, сонымен қатар COVID-19 пандемиясының кері салдарларын жою бойынша ШЫҰ бірлескен жоспарын бекіту, бұл мақсатта ШЫҰ-ның көп-жақты сауда-экономикалық ынтымақтастығын тиімді қолдану қажеттілігі атап өтілді.

Жалпы осы аталған шаралар ШЫҰ-ның аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, сырттан төнетін қауіптердің алдын алуға, жолын кесуге үлкен әсерін тигізеді.

Зерттеудің үшінші міндеті – қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында екі ұйымның даму үлгісін қарастырсақ келесі нәтиже шығады.

2021 жылы қыркүйекте Душанбеде өткен ШЫҰ саммиті барысында ШЫҰ мен ҰҚШҰ арасындағы кездесу аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша өзара әрекет ету бастамасының алғышарттарының пайда болғанын көрсетеді. Себебі екі ұйымның ресми түрде бұл алғашқы кездесуі. Бұл Қытай мен Ресей арасындағы саяси диалогтың әсері бұрынғы жылдарға қарағанда біршама жақсы жаққа өзгергендігін көрсетеді.

Зерттеу аясында келесі себептер айқындалды: Қытай мен Ресей бүгінгі күні қарым-қатынастарын нығайтуға екеуі де мүдделі. Әсіресе, Ресей Батыспен қатынасының шиеленісуінен кейін, екі ел бір бірлерінің мүддесін қорғауды жөн санап отыр, әрине өзара сенімсіздіктің бар екендігін де жоққа шығармау керек. Ресей мен Қытай ынтымақтастығы экономика және энергетика салаларында дамуда. Си Цзиньпиннің билікке келуімен Қытай-Ресей арасындағы жан-жақты стратегиялық ынтымақтастық пен әріптестіктің жаңа дәуірі басталды. Әсіресе «Бір белдеу – бір жол» мен «Еуразиялық Экономикалық Бірлестік (*ЕврАзЭС*)» ынтымақтастық шеңберінде қаржылық құқық пен электрондық комерцияға қатысты ынтымақтастық туралы келісім-шартқа қол қойылған. Әскери салада Ресей Қытайға Су-35 жойғыш сияқты жаңа қарулар сатуда, бірлескен әскери жаттығулар өткізуде [7]. Бұл – Қытай мен Ресей арасында жақындықтың жоғары деңгейін білдіреді.

Сондықтан да ШЫҰ мен ҰҚШҰ әрі қарай қалай әрекет ететіні де Ресей мен Қытай басшыларының өзара қарым-қатынастарына да байланысты болмақ. Осы тұрғы да Ресей ғылым академиясының әлем экономикасы мен халықаралық қатынастар институтының ғылыми

қызметкері Д. Стефанович «ауғанстан қауіпіне» қарсы ҰҚШҰ әскери операцияларына ШЫҰ-мен бірге Үндістан, Пәкістан елдерінің өкілдерін де ынтымақтастыққа тартуға күш салу қажет деп санайды [8].

Жалпы жоғарыда аталған саммит шеңберінде ШЫҰ мен ҰҚШҰ өкілдерінің кездесуі, әсіресе ауған мәселесі бойынша, жалпы аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде өзара әрекет ету бойынша қандай да бір келісімге келгенін жоққа шығармай осы зерттеу шеңберінде екі ұйымның атқарып жатқан міндеттерін ажыратып жіктеу мәселесін шешуге тырыстық.

Осы зерттеу барысында ШЫҰ мен ҰҚШҰ-і міндеттерін келесі топқа бөлдік:

Біріншісі. Терроризм мен экстремизм, басқа да жоғарыда аталған қауіп-қатерлердің алдын алу шараларын жүргізу мақсатында аумақты экономикалық-әлеуметтік жағынан көтеру және ақпараттық-талдау жұмыстарын жүргізу;

Екіншісі. Қауіп-қатерлердің төнген мезетінде батыл шаралар қолдануға (*жедел әрекет етуге, алдын кесуге, жоюға*) бағытталған.

Осылайша ШЫҰ мен ҰҚШҰ осы екі бағытта күш салса аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімділігі артады деген болжам жасалынды.

Қорытынды

Зерттеуді қорытындылай келе, аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде осы аталған екі ұйымның бірігіп өзара әрекет ету мүмкіншілігі бар деп тұжырым жасаймыз. Дәлірек айтқанда, Еуразия аумағында ШЫҰ мен ҰҚШҰ қызметтік функцияларын: қауіптің алдын алу, яғни аумақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру және қауіптің жолын кесу, жою, яғни жедел әрекет ету деп екі бағытқа бөле отырып, сыртқы қауіп-қатерлермен, оның ішінде «ауған қауіптерімен» күрес саласында нақты міндеттерді шешудің ШЫҰ мен ҰҚШҰ бірлескен одағын құру мүмкіндігі бар. Бұл одақтың негізгі міндеті екі ұйымға да кіретін мүше-мемлекеттерге төнетін төмендегі қауіптерді алдын алуға, жолын кесуге және жоюға бағытталатын болады:

- 1) Терроризм;
- 2) Ішкі саяси тұрақтылық;
- 3) Сыртқы факторлардың ықпалы (*АИР-дағы ахуалдардың әсері*);
- 4) Шекаралық қақтығыстар, жер, су ресурстары үшін дау-жанжалдар.

Осы аталған төрт бағыт бойынша қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ШЫҰ-ның қызметтік міндеті – аумақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту, оның тұрақтылығын сақтау, сырттан келетін ықтимал қауіптерге талдау және болжам жасау арқылы осы қауіптердің алдын алады, ескертеді. Ал ҰҚШҰ қызметтік міндеті – шынайы жедел әрекет ету немесе әскери операцияларды жүргізу арқылы төнген қауіп-қатерлердің алдын кесу және жою.

Осылайша аумақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ШЫҰ мен ҰҚШҰ арасындағы өзара әрекеттестіктің даму үлгісін жасау арқылы зерттеудің мақсатына қол жеткіздік.

Әдебиет:

1. Совместное заседание глав государств-членов ШОС и ОДКБ. Душанбе. 2021. <http://kremlin.ru>.
2. Учения стран ШОС «Мирная миссия-2010» в Казахстане. <http://www.nur.kz>.
3. Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом ШОС и Секретариатом ОДКБ. Душанбе. 2007. <http://www.docs.cntd.ru>.
4. Декларация десятого заседания Совета глав государств-членов ШОС. Ташкент, 2010, 10-11 июня. <http://www.sectsco.org/ru/shou.asp?id=395>.
5. Поплавский А. «Претензий больше нет»: как кризис в Казахстане меняет статус ОДКБ. Газета.ru. m.gazeta.ru.2022.
6. Выступление Председателя КНР Си Цзинпина на саммите ШОС в Душанбе. <http://www.am.china-embassy.org>.

7. Роберт Саттер Китайско-российские отношения: стратегические последствия и варианты политики США, NBR Специальный отчет № 73, сентябрь 2018 года.
8. <https://www.europenowjournal.org/2018/06/04/161-the-eus-concerns-of-a-chinese-trojan-horse/>.
9. Тюнина Е. На замке: зачем Таджикистану пояс безопасности вокруг Афганистана. – Известия. 2022. iz.ru.

КОНЦЕПТ ДРАКОНА В ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР

Ердашова А.Б.,

Докторант 1-го курса

Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова

(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация Қиял-ғажайып жаратылыс - Айдаһар бейнесі Қытай тарихында неолит дәуірінен бастап бірнеше мыңжылдықтар бойы елдің мәдени кеңістігін толтырып келе жатқан ежелгі дәуірде пайда болды. Ол құдай емес, құдай емес, Рух. Оның бейнесі ежелгі қытай мифологиясында тұжырымдалған, барлық жерде бейнелерде және сәндік-қолданбалы өнерде жазылған.

Аннотация. Образ фантастического существа – Дракона возник в древней, еще с неолитических времен, истории Китая, заполнив собой на несколько тысячелетий культурное пространство страны. Он не бог, не божество, а Дух. Образ его сформулирован в древнекитайской мифологии, повсеместно зафиксирован в изображениях и в декоративно-прикладном искусстве.

Abstract. The image of a fantastic creature - the Dragon arose in the ancient, since the Neolithic times, the history of China, filling the country's cultural space for several millennia. He is not a god, not a deity, but a Spirit. His image is formulated in ancient Chinese mythology, is everywhere recorded in images and in arts and crafts.

Китайская культура является одной из самых древних среди ныне существующих, что предопределяет богатство накопленного ею опыта. Немалая часть этого опыта оставила свой отпечаток и в языке, в частности в его знаках, так или иначе отражающих различные этапы своего семиозиса. Именно поэтому наибольший интерес для исследователя представляют знаки, возникшие в начальный период развития языка и «впитавшие» в себя дух многих эпох. Одним из таких лингвокультурных знаков является знак дракон. Являясь важной частью восточной модели мира на протяжении практически всего ее существования, данный лингвокультурный знак отражает в себе сам способ восприятия и построения мира, характерный для китайской нации.

Многогранный образ китайского дракона привлекает к себе внимание исследователей, работающих в различных отраслях знаний: филологии, философии, истории, культурологии. Предпринимаются попытки интерпретации образа в китайской мифологии, фольклоре, идиомах, дракон изучается как символ в культуре и искусстве. Ф. Смоларски исследует изображения дракона на нефритовых изделиях китайской культуры Хуншань периода неолита. Эволюцию и развитие китайского дракона описывают Чжу Сяоли, Н.П.Мартыненко. Роли образа дракона в современном китайском обществе посвящены работы Цао Айхуа, В. В. Ступниковой. [1, с. 308]

Дракон в китайской культуре занимает важное место. Дракон – это волшебное существо в сердцах китайцев. Сказание о драконах возникло в далекой древности и имело большое

влияние на образование и развитие других культур. Древние предки китайцев признавали дракона своим тотемным культом. 8000 лет тому назад, во времена неолита уже возник образ дракона, который в процессе непрерывного развития общества принимал различные образы и формы, глубоко проник в жизнь людей. Дракон, являясь составной частью культуры Китая, всегда появлялся в художественных работах, различных архитектурных сооружениях, в театральных представлениях, накапливая богатство культуры Китая.

Дракон символизирует Китай, китайскую нацию, китайскую культуру. Когда люди говорят «продолжатели рода дракона» или «потомки дракона», все понимают, что это говорят о китайцах, и сами китайцы также говорят о себе с гордостью и воодушевлением. [2, с. 155]

В течение последующих тысячелетий китайский дракон вместе с многочисленными переселенцами пересекает моря и океаны, осваивается на новых местах. Сейчас во всех уголках мира, везде, где имеются городки или районы, где сосредоточенно проживают китайцы, можно увидеть привлекающих всеобщее внимание драконов. В мире общепризнанно, что Китай-родина дракона.

В китайских скульптурных работах, резьбе по камню, дереву, нефриту и бамбуке, в каллиграфии, заметны следы изображения драконов. Более 8000 лет драконы существуют среди населения Китая, и многие обычаи и привычки связаны с ними. К примеру, 15-ого числа первого месяца по лунному календарю, т. е. последний день праздника Весны, люди танцуют У Лун Дэнь – танец драконов с фонарями; 5-ого числа 5-ого месяца по лунному календарю – это День начала лета. Ежегодно в этот день люди украшают лодки драконами и проводят состязания. В китайской У Шу многие упражнения связаны с драконами, например, Лун Цуань, Лун Тоу (голова дракона), Цуань (борьба), Лун Чжуа (когти дракона).

Большинство поэтов времен династий Тан и Сун сочиняло стихи на тему «Дракон». К примеру, стих «Черный дракон, пьющий воду реки Вэй». Хотя это вымышленный образ, но под кисточкой поэта Бо Цзюйи он как живой. Под кисточкой другого поэта Ван Аньши дракон олицетворяет людей. Эти стихи являются литературной ценностью Китая. В древних китайских книгах драконы также занимают важное место. Сюжеты романов неразделимы с преданиями, легендами о могущественных чудовищах, которые широко распространялись в народе и были записаны в некоторых рассказах, таких как «Записки о поисках необыкновенного», легенда «Сказание о Лю И». Автор Ли Чжаовэй именно соединил в себе реальное и несбыточное стремление людей к лучшей жизни. В легенде говорится о молодом человеке по имени Лю И, который встретил дочь морского дракона, попавшую в беду, помог ей и полюбил ее. Эта легенда инсценирована во многих видах театра уже много лет. [3, с. 88]

Вслед за Китаем образ Дракона укоренился в Японии и Корее, где он так же был символом нравственного совершенства и популярным мотивом изображения в буддийском искусстве. Его изображения служили иллюстрациями ко многим легендам, он был сложным и многозначным фантастическим персонажем в изделиях декоративно-прикладного искусства.

Знакомство с китайским Драконом в дохристианской Европе происходило через редкие случаи попадания экзотических предметов с Востока по торговым путям (с II века до н.э. по восточному торговому Шелковому пути, а в XVI-XVII веках по морскому пути через транснациональную Ост-Индскую компанию), а также через легенды и мифы, пересказываемые путешественниками и торговцами. Для европейцев образ китайского Дракона был чужой, непонятный и недружелюбный. Он скорее пугал их и не внушал доверия и симпатии. С древних пор змеи ассоциировались со смертельной опасностью от ядовитого укуса. Змеевидные крылатые, летающие драконы наводили на людей страх и ужас. [4, с. 456]

Древнегреческая мифология содержит информацию о драконах, свирепых и страшных, исполнявших сторожевые функции охраны драгоценностей в сокровищницах олимпийских богов: драконоподобные чудовища: Дельфиний, Ладон, стоглавый Тифон, Пифон и другие. Они враждовали между собой и были опасны для людей. Во многих античных мифах

рассказывается о битвах греческих героев с ужасными змеямидраконами и о победах над ними. В античных камнях и гравюрах, в вазописи и мозаиках имеются изображения таких легендарных героических сцен сражений и побед. Легенды о драконоборцах (Кадме, задушившем дракона-людоеда, о Персее спасшем Андромеду, убив морского Дракона, и других) надолго сохранялись в героическом эпосе европейских народов и нашли отражение в искусстве. [4, с. 304]

Раннесредневековые скандинавские племена в VIII-XII веках н.э. были еще язычниками. Их образ жизни был суров и опасен. Отправляясь в далекое плавание, они стремились захватить добычу и этим обогатиться. На флагах кораблей викингов часто изображались драконы – «draki». Этот символ вдохновлял и поддерживал викингов в их трудных завоевательных, зачастую – грабительских походах, в надежде, что Дракон дарует им безграничные силы и удачу. «Изображение драконов, змей, фантастических зверей и прочих чудовищ чрезвычайно разнообразны и встречаются в качестве маргиналий во многих произведениях искусства средневековой Европы. Они составляют скорее картину средневекового художественного мышления». [5, с. 200]

В древнегерманских и древнеисландских мифах действуют огромные змееподобные чудовища, которых называли «драки». Наиболее известны саги о жадном драке Фафнире (XIV в.), стерегущем клад, которого побеждает герой Сигурд (Зигфрид). Значительно позже этот сюжет и герой стали персонажами народного эпоса «Сказания о Нибелунгах». В 1886 г. в Баварии состоялась премьера 4-х частной оперы Рихарда Вагнера «Кольцо Нибелунгов», где там участвует персонаж скандинавской мифологии драк Фафнир, побежденный храбрым Зигфридом. [6, с. 56]

Некоторые исследователи указывают на генетическую связь тюркского ulug ~ uluw и китайского long. Отмечается, что они возникли в древнетюркском языке на базе первичного значения слова ulug 'большой, огромный; страшный' (зверь, животное) - 'ящер; крокодил; дракон' [7]. В качестве примера приводятся эволюционные изменения в казахском: ulug > uliq «великий; правитель; чиновник» ~ uli «великий, большой» ~ uluw «крокодил (большой водный хищник); улитка» / монгольск. Luw «змея, дракон» (каз. - uluw jili - «год дракона») [2]. Анализируя данный пример, можно заметить параллелизм с китайским языком в развитии значений: каз. uliq «великий; правитель; чиновник» и кит. long «император», каз. uluw «крокодил, большой водный хищник» (реальное пресмыкающееся) и кит. long (мифическое пресмыкающееся). Как уже отмечалось ранее появление похожих значений может быть результатом как заимствования, так и параллельного развития на основе выделения одного и того же (значимого) признака. Таким образом, в качестве мотивирующего признака концепта «дракон/long» (внутренней формы лексемы long) может быть выделен признак «большой». [8, с. 173]

На Западе китайское слово ЛУН и то, что оно обозначает как понятие для китайцев, принято называть словом «dragon», возможно, по рокочущему звучанию, возможно, как заимствование из скандинавской мифологии. В западной культуре образ Дракона, скорее пугающий своей таинственностью и агрессивной мощью, чем обнадеживающий и желаемый добра образ. В западной литературе и изобразительном искусстве, он представлен как огромный, страшный, громко рычащий, свирепый, пожирающий людей, ужасно агрессивный монстр. Это символ зла, вызывающий в людях страх. Христианизация Европы вызвала кардинальное изменение в отношении к Дракону. Под влиянием религиозных факторов образ Дракона в западной культуре имел отрицательный характер. Он обратился в символ Сатаны, Дьявола, «Нечистой силы». Европейцы видят в Драконе злого и свирепого животного, который приносит людям беды и несчастья, является олицетворением пороков и насилия. Убить Дракона – смелый и правильный поступок, а человек, убивший Дракона, – отважный герой.

Мифологический мотив сражения героя-змееборца с Драконом получил в дальнейшем широкое распространение в сказаниях европейских народов, а затем проник в литературу в виде легенды о святом Георгии, победившем Дракона и освободившем пленённую им девушку («Чудо Георгия о змие»). Литературные обработки этой легенды и соответствующие им изображения характерны для средневекового европейского искусства. Юный христианин по имени Георгий на белом коне, осенив себя крестным знаменем, бросился на борьбу с нечистой силой – Драконом, приносившим много страданий людям, пожирая жителей. Настигнув Дракона, он с возгласом: «Во имя Отца и Сына и Святого Духа!» вонзил ему в пасть копьё и поверг на землю. Народ славил героя, называя святым Георгием-Победоносцем. Он стал почитаемым в разных странах, его воспринимали как покровителя и защитника, изображали на оружии, щитах, гербах, иконах. Он вселял людям веру в победу над могуществом зла. В европейских мифах о святых часто драконы появляются в качестве искусителей, стремясь отвратить человека от веры в Христа. Победа над таким видением – закалка веры и души. В европейской живописи и декоративно-прикладном искусстве в католической традиции Святой Георгий изображается в воинских доспехах в атаке на ужасного Дракона великана с крыльями и когтистыми лапами. [9, с. 98]

В русской православной культуре образ Дракона – воплощение зла, представитель ада, «нечистая сила». В народном фольклоре он – Змей-Горыныч, «змий поганый» – и виновник всяких бед и бедствий, но всегда побеждаем кем-то из русских богатырей: Добрыня Никитич, Алеша Попович, витязь Ерусла. [10, с. 78],

Возникая и развиваясь на территории разных народностей (народов), при их взаимодействии и культурных обменах происходит заимствование образа Дракона и его особая мифологическая и художественная интерпретация. По сравнению с китайским Драконом, обладающим мощными крыльями и осуществляющим связь с небом и несущим добро и исполнения надежд китайцам, то драконы в европейском искусстве и, русской православной иконописи, концентрируют в себе опасные и злые качества, с которыми необходимо бороться. В соответствии с ментальными основами мышления народов образ Дракона приобретает свой особенный смысл.

Литература:

1. Кравцова М.Е. Мировая художественная культура. История искусства Китая: Учебное пособие. СПб: Издательства «Лань», «ТРИАДА», 2004. 960 с. (Мир культуры, истории и философии)
2. Виноградова. Дракон в художественной культуре Китая // Искусство Старого Китая в трудах Н.А. Виноградовой. М.: БУКСМАРТ, 2016. 255 с.
3. Драконы великие и ужасные // Н. Голь, Е. Лестр, М. Меньшикова, М. Успенский и др. СПб.: АРКА, 2013. 120 с.
4. «Мифы народов мира». / Гл. ред. С. А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1980—1982. Т. 1. А—К. 672 с. Т. 2. К—Я. 720 с.
5. Точилова Н. Н. Драконы и виноградные лозы: проблема смены художественной парадигмы в искусстве Скандинавии XI–XIII веков // *Vox medii aevi*. 2018. Vol. 2(3). С. 195–210.
6. Ляхова Л.В. Мир Запада и миф Востока. Запад и Восток в тематике раннего мейсенского фарфора. Каталог выставки. / Гос. Эрмитаж. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа. 2007. 160 с.
7. Илиуф Х. Ш. Тюрко-китайские лексические параллели. - Семей, Республика Казахстан [Электронный ресурс]. - URL: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/4TurkicAndChinese/YiliufNMTurkic-Chinese_Ru.htm (дата обращения : 29.10.2021).

8. Пляскина Е. А. Значение и смысл языкового знака «дракон» китайской лингвокультуры // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. - Филологические науки. - 2020. - Т. 6 (72), № 4. - С. 165-181.

9. Вилинбахов Г.В., Вилинбахова Т.Б. Святой Георгий Победоносец (Образ святого Георгия Победоносца в России). СПб.: «Искусство-СПб». 1995. 159 с.

10. Воображаемый Восток; Китай «по-русски». XVIII-начало XX века. Сост. О.А.Соснина. М.: Кучково поле. 2016. 216 с.

ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ: КЕШЕ, БҮГІН, ЕРТЕҢ

Меналов . Ш.А.

PhD докторант, Абылай хан атындағы

ҚазХҚжӘТУ жас ғалымдары кеңесінің төрағасы

(Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация. Мақалада Қазақстан мен Қытай қарым-қатынастарын жаңа кезеңде және өзгермелі жағдайларда қалай дамытатыны қарастырылған. Қазақстан-Қытай ынтымақтастығының өзекті міндеттерінің қатарында сауда құрылымын кеңейтудің өзара толықтырылуын арттыру және үлкен пайда алу мақсатында, оның ішінде «Бір жол бір белдеу» бастамасын іске асыру шеңберінде ҚР мен ҚХР экономикалық саясатының бағыттарын белгілі бір үндестіру қажеттігі тұр. Бүгінгі таңда Қазақстанда «Бір жол бір белдеу» бастамасын іске асыруға қатысудан, егер бұған прагматикалық көзқараспен қарайтын және шикізаттық экономикадан постиндустриалды экономикаға көшу жөніндегі өзінің ұзақ мерзімді стратегиясын бірінші орынға қоятын жағдайда елеулі артықшылықтар алуға айрықша мүмкіндік бар.

Аннотация. В статье рассмотрены как Казахстан и Китай развивают свои отношения в новый период и в меняющихся условиях. В числе актуальных задач казахстанско-китайского сотрудничества стоит необходимость определенной синхронизации направлений экономической политики РК и КНР в целях повышения взаимодополняемости, расширения структуры торговли и получения большей выгоды, в том числе и в рамках реализации инициативы «Пояс и путь». У Казахстана сегодня имеется эксклюзивная возможность получить значительные преимущества от участия в реализации инициативы «Пояса и пути» в случае, если подходить к этому прагматично и ставить во главу угла собственную долгосрочную стратегию по переходу от сырьевой экономики к постиндустриальной.

Abstract. The article discusses how Kazakhstan and China are developing their relations in a new period and in changing conditions. Among the urgent tasks of Kazakh-Chinese cooperation is the need for a certain synchronization of the economic policies of the Republic of Kazakhstan and China in order to increase complementarity, expand the structure of trade and obtain greater benefits, including within the framework of the Belt and Road Initiative. Kazakhstan today has an exclusive opportunity to receive significant benefits from participation in the implementation of the Belt and Road Initiative if it is approached pragmatically and prioritizes its own long-term strategy for the transition from a resource-based economy to a post-industrial one.

Кіріспе. 2022 жылы Тәуелсіз Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы ресми дипломатиялық қатынастардың басталғанына 30 жыл толады. Содан бері елдер егемендікті, аумақтық тұтастықты, теңдік пен өзара пайданы арттыра отырып, қарым-қатынастар құруға өзара ұмтылысты айқындап, 90-шы жылдар ішінде ынтымақтастық туралы бірлескен құжаттардың тұтас сериясын жасай отырып, қарым-қатынастардың барлық аспектілері бойынша толыққанды диалогты дамытуға дайын екендіктерін білдірді [1]. Қытай

Халық Республикасының ірі аймақтық көршісі бола отырып, Қазақстан Қытаймен шекаралас аумақтардағы жағдайға айтарлықтай әсер етеді. Өз кезегінде Қытай Қазақстанға қатысты оң сыртқы саясаттың шешуші рөлін атқарады.

Негізгі бөлігі. Қытайдың Қазақстандағы ықпалының артуы туралы мәселе жыл сайын өзектілігін арттыруда. ҚХР-Қазақстанның негізгі сыртқы экономикалық әріптестерінің бірі.

«Бір жол бір белдеу» бастамасы өзінің сипаттамалары бойынша Қытай мен Қазақстанның ынтымақтастығы үшін оңтайлы болып табылады, өйткені ол интеграциялық процестерге және трансконтиненталдық логистика инфрақұрылымын дамытуға баса назар аударады. Бұл стратегия Қазақстанға аса қажет инвестициялар мен технологиялардың ағынына және Қытай, Ресей, Еуроодақ және АҚШ жүргізетін басым серіктес болу мүмкіндігі үшін белгілі бір «бәсекелестік күрес» шеңберінде сенуге мүмкіндік береді [2].

Қазақстан мен ҚХР-да 1782,75 км жалпы шекара бар, оның ішінде: құрлық шекарасы - 1215,86 км, су шекарасы - 566,89 км. Қытай үшін бұл ең ұзын (Ресей мен Моңғолиядан кейін) тізімдегі үшінші шекара. Қазақстан үшін-үшінші (Ресей мен Өзбекстаннан кейін). Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін 1994 жылғы 26 сәуірдегі, ал 2003 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы келісімге қол қойылды. «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасының сызығын демаркациялау туралы хаттаманы ратификациялау туралы» Мемлекеттік заң қабылданды [3]. Осы қатынастардың тарихын талдай отырып, бірнеше кезеңдерді бөлуге болады:

Бірінші кезең 1990 жылдары болды және сауда құрылымы бойынша қарапайым кезеңге дейін қысқарды: Қазақстан шикізатты (негізінен металдарды) сатты, ал оның орнына халық тұтынатын тауарларды (негізінен киім) алды.

Келесі кезеңге (ғасырдың басынан 2010 жылдардың ортасына дейін) елдер арасындағы аумақтық мәселелерді түпкілікті шешу және инвестициялық ынтымақтастықты, ең алдымен, мұнай-газ саласында біртіндеп арттыру қажет болды [4].

Үшінші кезеңді 2013 жылдан бастап санаған жөн, бұл «Бір жол бір белдеу» бастамасымен ғана емес, «Нұрлы Жол» стратегиясын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты орта мерзімді және ұзақ мерзімді дамыту бағдарламасын ұсынумен де байланысты (2013-2020 жж.). Бір мезгілде өзара саудада маңызды өзгерістер болды: Қытайға экспорттың құлдырауы тіркелуде, сауда сальдосы Қазақстан үшін теріс болып отыр, шағын, бірақ соған қарамастан мемлекет кепілдік берген Сыртқы қарыз жинақталуда [5].

Жалпы Қытай-Қазақстан қатынастарының шартты-құқықтық базасының жалпы көлемі 255-тен астам құжатты құрайды (оның ішінде 11 мемлекетаралық, 111 үкіметаралық және 133 ведомствоаралық). Ең маңыздысы-екі ел арасындағы қатынастардың негізі болып табылатын «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы шарт». Бұл шартты Қазақстан 2003 жылғы 2 маусымда ратификациялады. Шарт Қазақстан мен ҚХР қатынастарына тән бірқатар ерекше сәттерді көрсетеді (энергетика саласындағы ынтымақтастықтың басымдығы, трансшекаралық өзендерді бірлесіп басқарудың ерекше маңызы, үшінші елдермен және халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимылға назар аудару). Сондай-ақ, Астана мен Бейжің арасында энергетика, трансшекаралық өзендердің суларын қорғау, қоршаған ортаны қорғау, атом саласы, ғарыш саласы, өзара есеп айырысу кезінде ұлттық валюталарға көшу сияқты салаларда 50-ге жуық шарт бар [1. 60-бет].

Бұдан басқа, екі ел ынтымақтастығының мақсаттары мен міндеттерін айқындайтын бағдарламалық құжаттар бар, олардың бір бөлігі екіжақты сипатқа ие, ал бір бөлігі тек Қазақстан қабылдаған:

1. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2003-2008 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасы (Астана, 3 маусым 2003 ж.) [6];

2. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының XXI ғасырдағы ынтымақтастық стратегиясы (Пекин, 20 желтоқсан 2006 ж.);

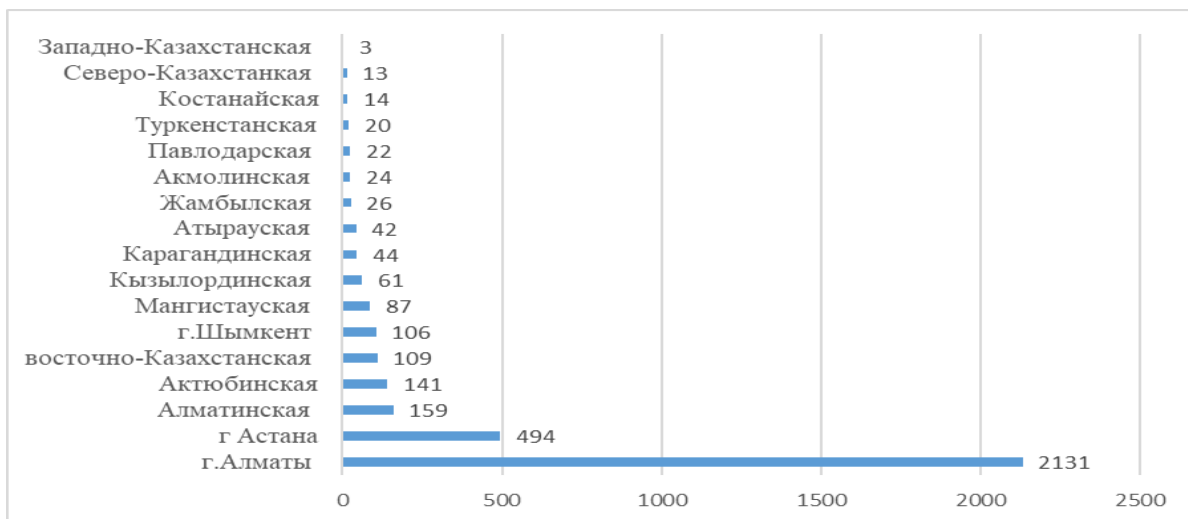
3. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының экономикалық ынтымақтастығын дамыту тұжырымдамасы (Пекин, 20 желтоқсан 2006 ж.);

4. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы экономиканың шикізаттық емес секторларындағы ынтымақтастық бағдарламасы (2007 жылғы 18 тамыз); Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы экономиканың шикізаттық емес секторларындағы ынтымақтастық бағдарламасына іс-шаралар жоспары (Бейжің, 2008 жылғы 10 сәуір);

6. Бір жағынан Еуразиялық экономикалық одақ пен оның мүше мемлекеттері мен екінші жағынан Қытай Халық Республикасы арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келісім (Астана, 2018 жылғы 17 мамыр).

Қытай «Бір жол бір белдеу» бастамасын іске асыру кезеңінде (2013-2020 жж.) Қазақстан мен ҚХР арасында Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасында сауда-экономикалық ынтымақтастықты орта мерзімді және ұзақ мерзімді дамыту бағдарламасы жұмыс істеді [7].

Экономикалық жазықтықта Қазақстан мен Қытайдың ынтымақтастығы ҚХР-ның 100% қатысуымен құрылған Қазақстан-Қытай бірлескен кәсіпорындары көрініс табады.

1-сурет-ҚР өңірлері бөлінісінде Қытайдың қатысуымен 01.05.2020 ж. кәсіпорындар

Ескерту: дереккөз [1, 40-бет]

ҚР Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің деректері бойынша 01.05.2020 ж. Қазақстанда 100% шетелдік қатысуы бар 2 674 заңды тұлға және Қазақстан-ҚХР бірлескен меншік нысаны бар 822 кәсіпорын тіркелген. Кәсіпорындардың 75% – ы Алматы және Астана қалаларында тіркелген (тиісінше 61% және 14%), одан әрі кему бойынша Қытаймен шектесетін өңірлер-Алматы және Шығыс Қазақстан облыстары. Ең аз өкілдік елдің солтүстік аймақтарында байқалады.

3 495 кәсіпорыннан тұратын бизнес санаттары бойынша: 41-ірі кәсіпорындар, 33 орта бизнес кәсіпорындары және 3 421 – шағын бизнес кәсіпорындары. Салалар бөлінісінде қытай капиталы қатысатын кәсіпорындар саудада – 1 801 немесе 52%, құрылыста – 328 немесе 9%, қызметтердің басқа түрлерін ұсынуда – 319 немесе 9%, өңдеу өнеркәсібінде – 273 немесе Қытайдың қатысуымен тіркелген кәсіпорындардың жалпы санының 8% - ы ұсынылған. Бүгінгі таңда ҚХР Қазақстанның ең ірі сыртқы сауда экономикалық серіктесі болып табылады. 2019 жылы Қазақстанның сыртқы саудасындағы ҚХР үлесі құндық жағынан 14,9% құрады. Сонымен

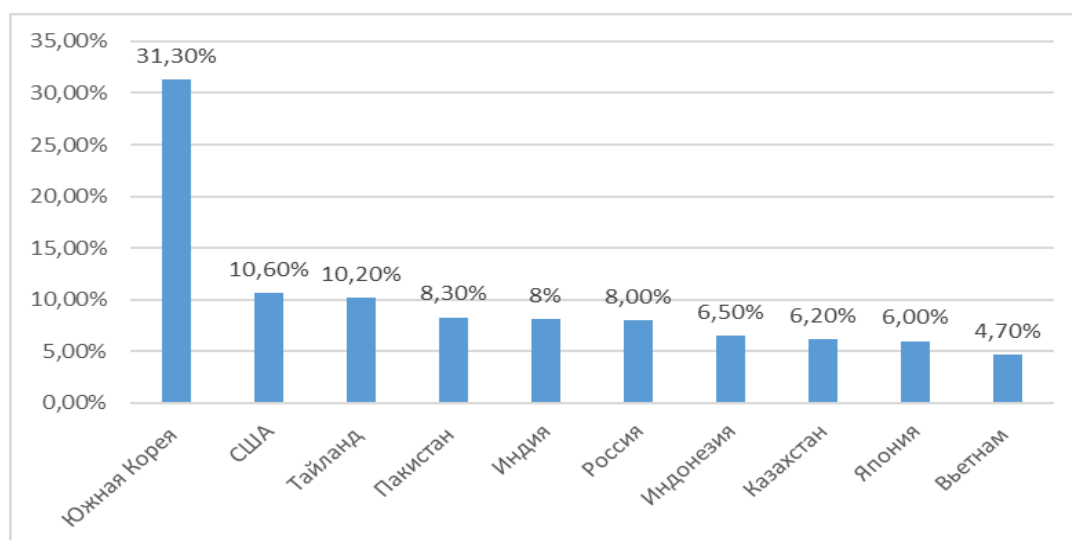

қатар, екі ел арасындағы тауар айналымының өсуінің оң серпіні байқалады. Егер 2018 жылы өсу қарқыны 11,4% болса, 2019 жылы - 22,8%.

Қазақстан «Нұрлы Жол» жаңа экономикалық саясаты мен «Жібек жолының экономикалық белдеуі» құрылысын ұштастыруды жүзеге асырған жалғыз ел болды. Қазақстан үшін «Бір жол бір белдеу» бастамасы шеңберінде «Қытай-Қазақстан-Ресей-Батыс Еуропа», «Қытай-Қазақстан-Батыс Азия», «Қытай-Қазақстан-Оңтүстік Кавказ/Түркия-Еуропа» жөлік дәліздерін құру ерекше маңызды болып табылады. Әр түрлі салалардағы екіжақты байланыстар тұрақты түрде кеңейіп келеді. Белгілі бір экономикалық өзара тәуелділік және екі ел басшылығының бірлескен қарым-қатынасқа беретін маңыздылығы достық серіктестік құру курсы ұзақ мерзімді перспективада жалғасады деп күтуге мүмкіндік береді.

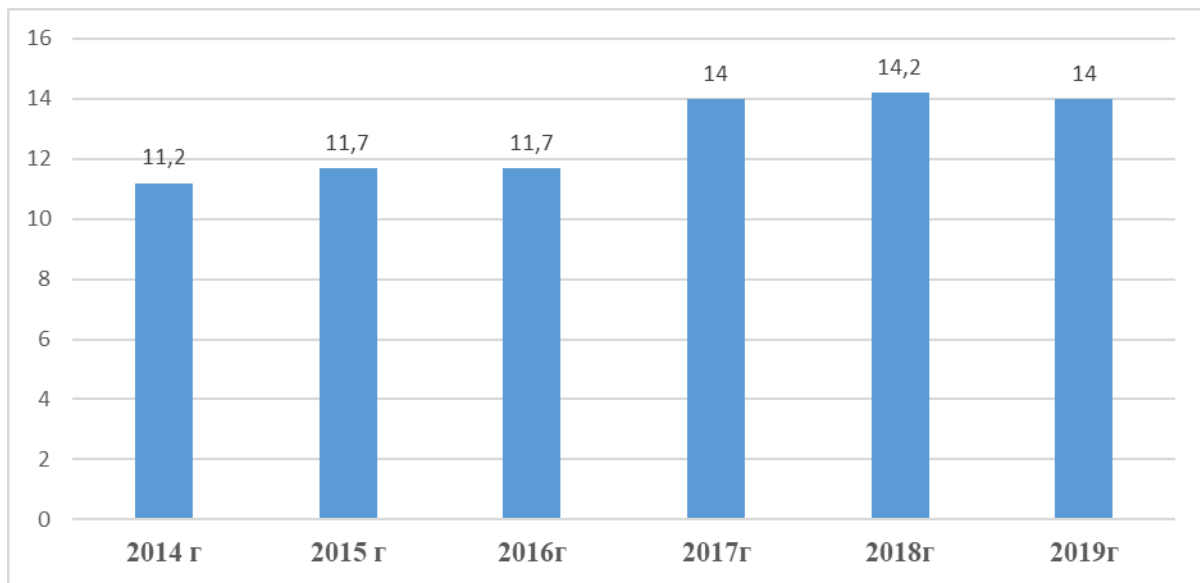
Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық түрлі келісімдер, бірлескен жоспарлар, студенттермен алмасу және басқа да мемлекетаралық құжаттар шеңберінде іске асырылады.

Білім беру саласындағы «жұмсақ күш» жұмысының негізгі көрсеткіштерінің бірі академиялық ұтқырлық деп атауға болады

2-сурет-ҚХР-дағы шетелдік студенттер контингенті (480 мың), 2018 ж.
Ескерту: дереккөз [1, 41-бет]

Студенттердің «экспортымен «бірге» жұмсақ күштің « оң нәтижелері үшін шетелдік студенттерді елдің ішкі жоғары оқу орындарына тарту да маңызды. Сонымен, study in China компаниясының мәліметтері бойынша, 2018 жылы Қытайда 470 мыңнан астам шетелдік студент оқыды. Бұл көрсеткіш 2014 жылғы деңгейден 35% - ға асады. 2018 жылы шетелдік студенттердің 6,5% (14,9 мың) қазақстандықтар құрады. Қазақстан үшін бұл айтарлықтай көрсеткіш. Мәселен, мысалы, егер 2018 жылы 8 000 ресейліктің 1-і (18,4 мың студент) қытайлық жоғары оқу орындарына артықшылық берсе, онда Қазақстан үшін бұл көрсеткіш 1 200-ден 1-ді құрады (3-сурет).

3-сурет - ҚХР-дағы қазақстандық студенттер санының динамикасы, мың адам.
Ескерту: дереккөз [1, 40-бет]

ҚХР-дағы қазақстандық студенттер контингентінің динамикасы 2014 жылдан бері тұрақты. Қытайда Қазақстаннан келген студенттер саны 11,2-ден 14 мың адамға дейін өсті (3-сурет). Сайттың мәліметтері бойынша <https://studyinchinas.com> / Қытай Ресейден, АҚШ-тан және Англиядан кейін оқу үшін танымал елдердің бестігіне кіреді. 2019 жылы ҚХР-да ҚР-дан 14 224 студент оқыды, оның 1 035 – і мемлекеттік грант, 2 500-і үкіметтік грант иегерлері, ал 10 390 студент ақылы негізде оқыды.

Қазақстандағы қытайлық білім берудің тартымдылығы салыстырмалы түрде төмен бағамен (жылына 4-5 мың доллар) ғана емес, сонымен қатар білімнің жоғары деңгейімен, ЖОО-ны бітіргеннен кейін жұмысқа орналасу және бизнес ашу мүмкіндіктерімен және қытай тілін меңгерумен, мамандықтардың алуан түрлілігімен, сондай-ақ ҚХР-да тұрудың жоғары қауіпсіздігімен түсіндіріледі. Қазақстанда 2018 жылы 21,7 мың шетелдік студент оқыды, оның 1,2 мыңы (5,5%) ҚХР азаматтары [10].

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық бүгінгі күні 2003 жылғы 3 маусымдағы «Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Білім министрлігі арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы Келісім» шеңберінде іске асырылуда. Бүгінгі күнге дейін оң кеңею динамикасы болған білім беру саласындағы байланыстар. Әлемдік COVID-19 пандемиясы аясында қазақстандық студенттердің Қытайға кетуі ата-аналар жұртшылығының алаңдаушылығының артуына байланысты қысқаруы мүмкін. Сонымен қатар, білім беру, экспозицияның «жұмсақ күшінің» құралы ретінде ұзақ мерзімді және ауыр

Қазақстан-Қытай қатынастарын шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен тактикалық басымдықтары болды

1-кесте-стратегиялық даму кезеңдері

Кезеңдері	Елдер арасындағы стратегиялық өзара іс-қимыл
Бірінші кезеңде	Осы кезеңде мемлекетаралық қатынастардың маңызды салаларын реттейтін алғашқы негізгі шарттар мен келісімдерге қол қойылды

(1991-2002)	
Екінші кезеңде (2002-2005)	Осы уақытта екі ел мемлекетаралық шарттық-құқықтық базаны кеңейте бастады және бизнес-қауымдастықтар арасындағы тығыз байланыстарды ынталандыра бастады. Ынтымақтастықтың осы кезеңінде тараптар алғашқы ірі инфрақұрылымдық жобаларды, атап айтқанда, «Атасу-Алашанькоу» мұнай құбырын бірлесіп құруға кірісті, бұл ҚР экономикасының өсуіне және энергетикада ҚХР-мен екіжақты жобаларды іске асыруға мүмкіндіктер ашты.
Үшінші кезеңде (2005-2013)	Екі ел арасындағы қарым-қатынастардың даму серпіні жан-жақты стратегиялық әріптестікті қалыптастыруға көшуге мүмкіндік берді. Сол кездегі келіссөздерде сауда-экономикалық өзара іс-қимыл мәселелеріне ерекше назар аударылды. Екі елдің екіжақты сауда-экономикалық байланыстарын кеңейтуді айқындаған экономикалық ынтымақтастықты дамыту тұжырымдамасы
Төртінші кезеңде (2013-2019)	Тараптар жан-жақты стратегиялық әріптестік қатынастарын одан әрі тереңдетуді және оларды жаңа мазмұнмен толықтыруды жалғастырды. Қазақстанда «Бір жол бір белдеу» халықаралық бастамасын іске асыру жоспарының 1-і Қытайдың сыртқы саясатындағы ҚР-ның ерекше мәртебесін мойындау болды.
Қазіргі кезеңде	«Бір жол бір белдеу» құрылысы аясында екі мемлекет екіжақты байланыстардың сапалы жаңа деңгейіне көшті. 2019 жылдан бастап Қазақстан мен Қытай қатынастары Жаңа жағдайды ескере отырып, жан-жақты Мәңгілік стратегиялық әріптестік форматына көшті. «Мәңгілік» дегеніміз-Қазақстан мен Қытай жақсы көршілер, сондықтан Тағдыр да, география да оларға өзара іс-қимыл жасауды көздейді
Ескерту: дереккөз негізінде құрастырылған [1.62 бет]	

Жаңартылған халықаралық басымдықтар 2020 жылы қабылданған[11]. Алдағы он жыл ішінде әрекет ететін ҚР сыртқы саясатының тұжырымдамасы. «Өңірлік және көпжақты дипломатия саласындағы басымдықтар» бөлімінде негізгі сыртқы саяси міндеттердің қатарында Қытай Халық Республикасымен жан-жақты стратегиялық әріптестікті одан әрі дамыту тіркелді.

2-кесте-2030 жылға дейінгі ҚР Сыртқы саясат Тұжырымдамасының басымдықтары

П.п	ҚР Сыртқы саясат Тұжырымдамасының 2030 жылға дейінгі басымдығы	ҚР-ның Қытаймен ынтымақтастығындағы басымдықтарды іске асыру
1. Экономикалық дипломатия саласындағы басымдықтар		
1.1	Ұлттық экономиканы құрылымдық трансформациялау процестеріне, оның ішінде «қарапайым заттар экономикасын» индустрияландыру және дамыту бағдарламаларын іске асыру шеңберінде Халықаралық ресурстар мен әлеуетті тарту	ҚР жоғары технологиялық салаларына Қытай инвестициялық капиталын тарту. 56 жобаны іске асыру шеңберінде Қазақстанда шет елдерге экспортқа бағдарланған қосылған құны төмен өнім өндіруге қабілетті бірқатар жаңа жоғары технологиялық кәсіпорындар құрылуда. Атап айтқанда, жеңіл автомобильдер, мұнай-газ жабдықтары, металлургия өнімдері, минералды тыңайтқыштар, химиялық өнімдер мен тамақ өнімдері өндірілетін болады. Сонымен қатар,
1.2	Экономиканың базалық салаларына сапалы шетелдік инвестицияларды тарту үшін халықаралық ынтымақтастықты кеңейту:	

1.3	Қазақстан экономикасының неғұрлым бәсекеге қабілетті салаларын халықаралық және өңірлік өндірістік тізбектерге интеграциялауға жәрдемдесу	энергетика, инфрақұрылым, құрылыс және жеңіл өнеркәсіп салаларындағы жобалар іске асырылатын болады. Әлемнің 120 мемлекетінің қатысуымен «Бір белдеу, бір жол» бастамасының әлеуетін іске асыру бойынша бірлескен жұмысты жалғастыру, Оңтүстік Шығыс және Оңтүстік Азия нарықтарына шығу үшін ҚХР-ның оңтүстік бөлігіндегі теңіз порттарын (мысалы, ТМ, Бейбуван және т. б.) бірлесіп пайдалану
1.4	Жаһандық қаржы экожүйесіне одан әрі интеграциялау мақсатында «Астана» халықаралық қаржы орталығының алаңын ілгерілету. Қазақстанның тауар биржаларын басқаруға ірі шетелдік компанияларды тарту	
2. Адам құқықтары, гуманитарлық дипломатия және қоршаған ортаны қорғау саласындағы басымдықтар		
2.1	Мәдениетаралық және дінаралық диалогты, оның ішінде әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі, «мәдениеттер жақындасуының халықаралық онжылдығы» шеңберіндегі бастамалар, БҰҰ Өркениеттер альянсына және басқа да халықаралық бастамаларға қатысу арқылы дамытуға жәрдемдесу	Қытайлық діни көшбасшылар мен делегациялардың мәдениетаралық және дінаралық диалог бойынша ірі қазақстандық бастамалардың жұмысына қатысуы, БҰҰ деңгейінде осы бастамаларды бірлесіп ілгерілету
2.2	Білім, ғылым, мәдениет, спорт және жастар саясаты саласындағы екіжақты және көпжақты деңгейдегі халықаралық ынтымақтастықты кеңейту	2015 жылы қол қойылған ҚР Үкіметі мен ҚХР Үкіметі арасындағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық туралы келісімнің әлеуетін іске асыру
2.3	Қазақ халқының бай тарихи-мәдени мұрасын, оның ішінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында насихаттау»	Қазақ әдебиеті еңбектерін қытай тіліне, қытай әдебиеті еңбектерін қазақ тіліне аудару. Азия жазушыларының форумдарын ұйымдастыру бойынша бірлескен жұмыс
Ескерту: дереккөз негізінде құрастырылған [1.62-бет], [12]		

Осылайша, Қазақстан ҚХР-мен өзара іс-қимылда ашылатын бағыттардың барлық спектрі бойынша Шығыс көршісімен дәйекті және прагматикалық ынтымақтастыққа және мүмкіндіктерді пайдалануға тұрақты бағытты жалғастырады. Бірақ қарқынды жаһандық өзгерістер аясында ҚР мен ҚХР-ның жан-жақты ынтымақтастығы келешекте түзетілуі мүмкін, ал екіжақты және өңірлік ынтымақтастық жоспарлары жаңартылып, олардың мазмұны да кең ауқымды факторлардың ықпалымен қайта қаралуы мүмкін. Оның ішінде өзара іс-қимылдың жаңа бағыттары ҚР Үкіметі мен ҚХР Үкіметі арасындағы 2020-2025 жылдарға арналған шекара маңы ынтымақтастығының жаңа бағдарламасына енгізілуі мүмкін.

Әдебиет:

1. Анализ экономической стратегии и внешней политики Китая в Казахстане: аналитическое исследование. - Нур-Султан, 2020 г. -165 с.

2. Инициатива «Один пояс-один путь» в Центральной Азии: Кабинетное исследование - 2021 г.

3. О ратификации Договора о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой Электронный ресурс [https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000420_]

4. Проект «Один пояс, один путь» 2.0 — стратегия стимулирования глобальной экспансии Китая*, Лю Ижу, МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва, Россия, Е.Ф. Авдокушин, Московский педагогический государственный университет, Москва, Россия, <https://orcid.org/0000-0001-5878-9639>, <https://wne.fa.ru/jour/article/viewFile/247/237>

5. Программа среднесрочного и долгосрочного развития торгово-экономического сотрудничества между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики (до 2020 г.). Постановление Правительства Республики Казахстан от 7 сентября 2013 г. № 940 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000940>

6. Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию Экономического пояса Шелкового пути и Морского Шелкового пути XXI века / МИД КНР, 28.03.2015, <https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/t1254925.shtml>

7. Транспортные коридоры Шелкового пути: потенциал роста грузопотоков через ЕАЭС. — СПб.: ЦИИ ЕАБР, 2018. — 74 с.

8. Власть (2019). Актамов И. Г., Бадмацыренов Т. Б. «Мягкая сила» Китая: образовательные стратегии внешнеполитического влияния

9. Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр» (2019) Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2018 г.)

10. Соглашение между Министерством образования и науки Республики Казахстан и Министерством образования Китайской Народной Республики о сотрудничестве в области образования (Астана, 3 июня 2003 года) Электронный ресурс [https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=34304683]

11. Биримкулова Г.У. Один пояс-один путь: горизонты сотрудничества Европейского Союза, Китая и Казахстан» // *European research*. 2019.

12. О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody

ПАРСЫ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОТЫРАР МЕН СЫҒАНАҚ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

*Хакім А.Е.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
PhD докторант
(Алматы қ., Қазақстан)*

Аннотация. Бұл мақалада орта ғасырлық парсы дереккөздеріндегі Отырар мен Сығанақ қалалары туралы кездесетін тарихи деректер сипатталады. Парсы дереккөздері Отырар мен Сығанақ қалаларында өмір сүрген халықтардың тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, өмір сүру салты және т.б. туралы мәлімет беретін құнды дереккөз болып табылады. Моңғолдардан бастап, Темірлер, Шайбанилер, Сефевилер дәуірінде жазылған парсы деректерінде Отырар мен Сығанақ қаласының гүлденуі де, құлдырауы да айқын көрсетіледі.

Аннотация. В этой статье будут описаны исторические данные о городах Отрар и Сыгнак, которые встречаются в средневековых персидских источниках. Персидские источники являются ценным источником информации об истории, культуре, обычаях, образе жизни и т. д. народов, живших в городах Отрар и Сыгнак. Персидские источники, написанные в эпоху монголов, Тимуридов, Шайбанидов и Сефевидов ясно показывают одновременно расцветание и падение городов Отырар и Сыгнак.

Abstract. This article will describe the historical data about the cities of Otrar and Sygnak, which are found in medieval Persian sources. Persian sources are a valuable source of information about the history, culture, customs, lifestyle, etc. of the peoples who lived in the cities of Otrar and Sygnak. Persian sources written in the eras of the Mongols, Timurids, Shaibanyds and Safavids clearly show the flourishing and fall of the cities of Otrar and Sygnak at the same time.

Кіріспе

Қазақстанның оңтүстік аумағында салынған қалалар ежелден бері өз маңызын жоғалтқан емес. Қала мәдениеті Қазақстанның оңтүстік аймағында, соның ішінде Сырдария өзені бойында ортағасырда өте қарқынды дамыған болатын. Ортағасырда өзен-сулардың жағалауында отырықшы егін шаруашылығы жақсы дамып, сол замандағы түркі халықтарының көпшілігі еліміздің оңтүстігінде отырықшы шаруашылықпен қатар, қала мәдениетін дамытқан болатын. Отырықшы егін шаруашылықтың, сауда орындары, керуен сарайлары, мәдениет кешендері мен мешіт, медреселердің басты орталықтарының бірі болған Отырар және Сығанақ қалаларының ерекшелігін парсы дереккөздерінде айқын көрсеткен болатын. Бұл қалаларда хан-патшалар билік етіп, өз ордаларын салған. Сол себепті Қазақстанның оңтүстік бөлігінде барлық хандар өз патшалықтарын құрғысы келіп, бірнеше шабуылдар мен соғыстар жасап тұрған. Парсы тілді дереккөздерден Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі Отырар мен Сығанақ қалаларына қатысты құнды, тарихи-мәдени маңызы бар мәліметтерді кездестіруге болады.

ЗЕРТТЕУДІҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Ортағасырларда жазылған парсы деректерінің жалпы сипатына тоқталатын болсақ, шығармалардың көбісінің атауы араб тілінде болғанымен, мәтіні парсы тілінде жазылған. Осындай тарихи шығармаларды жазу дәстүрі осы шығыс елінде бастау алған. Яғни билікке келген патшалықтың жорықтары мен ерліктерін мадақтау мақсатында тарихи шығармаларды сарай патшалары тапсырыспен тарихшыларға жаздыртқан. Дереккөздерде мадақталған патшалар Қазақстан мен Орталық Азия жерлері үшін соғысып, осы жерлерде билік жүргізген. Сол себепті парсы дереккөздеріндегі географиялық атауларды зерттеу қазақ халқының тарихи жер-су атауларын тану үшін маңызды болып табылады. Парсы дереккөздері Отырар мен Сығанақ қалаларында өмір сүрген халықтардың тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, өмір сүру салты және т.б. туралы мәлімет беретін құнды дереккөз болып табылады. Сонымен қатар, Қазақ хандығы мен оның құрылуы жайлы алғашқы мәліметтерді парсы дереккөздерінен кездестіреміз. Парсы дереккөздерінде кездесетін қалалардың кейбіреуі ортағасырда барлық билеушілер таласқан гүлденген, үлкен қала болса, бүгінде олардың қираған қабырғасы ғана сақталған. Ал кейбір елді-мекендер кішігірім аудан орталығы немесе тарихи үлкен қала ретінде танымыз.

Әдіснама

Парсы дереккөздерінде кездесетін тарихи маңызы бар қалалар ретінде Отырар мен Сығанақ қалаларын көрсетеді. Бұл екі қалада ежелден сауда-саттықтың, мәдениеттің ошағы ретінде танымал. Тіпті осы қалаларда ортағасырлық патшалықтарың келіссөздері жүргізілген болатын. Сол себепті Отырар және Сығанақ қалалары барлық патшалықтардың, мәдениеттің, сауда-саттықтың, білім-ғылымның, дипломатиялық келіссөздердің, сәулеттің орталықтары ретінде үлкен рөл атқарған. Осы қалалар арқылы ежелгі заманнан Шығыс пен Батысты байланыстырған Ұлы Жібек Жолы болса, уақыт өтсе де, осы бағыттар өзінің маңызын жоғалтпай, ары қарай дами түсті. Жувейни бастаған парсы тарихшылары мен саяхатшылары

Отырар мен Сығанақ қалаларының ортағасырдағы сипатын тамаша бейнелеп жазған. Осы екі қала туралы жазылған парсы тілді шығармаларға тоқталсақ.

Моңғолдар жорығы Қазақстанның саяси картасын түгелімен өзгертті. Осы кезеңде көптеген парсы тілінде шығармалар жазылды. Парсы тарихшылары Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының билік еткен жерлерін қағазға түсіріп қана қоймай, моңғолдар билігіне дейінгі Мәуереннахр, Алтай таулары аймағындағы түрік-моңғол тайпалары мен олар мекендеген жерлер туралы мәліметтерді жан-жақты беруге тырысты. Моңғолдар билігі тұсында да, Қазақстанның оңтүстігінде билік еткен Темірлер, Шайбанилер секілді хандықтар тұсында біршама маңызды парсы тілді дереккөздер жазылған. Моңғолдар билігі тұсындағы жазылған шығармалар мыналар: «Тарих-и жахангушай», «Жами ат-тауарих» және «Тарих-и Вассаф», «Табақат-и Насири» және т.б. Бұл шығармалардың басқа тілдегі еңбектерден айырмашылығы нақты сол жорықтардағы елші, әскербасы, уәзір секілді қызметтегі адамдардың айтуымен немесе көруімен жазылғандығында болып отыр. Атап айтқанда «Тарих-и жахангушай» шығармасының авторы Ата Мәлік Жувейни (1225-1283) Хулагу ұрпақтарының қызметінде болған, көптеген тарихи оқиғалардың ортасында жүрген. Ол тіпті Қарақорымға барып Мөңке ханның құрылтайына қатысқан жалғыз парсы тарихшысы [1, 32]. Отырар мен Сығанақ қалаларына байланысты маңызды дерек беретін келесі парсытілді шығарма Хулагу ұрпақтарының қызметінде болған Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасы. «Жами ат-тауарих» немесе «Жылнамалар жинағы» - ортағасырлық шежірелер жинағы. Авторы Рашид ад-дин Фазаллах ибн Абул-Хайр Али Хамадани (1247-1318) Хулагу ханның (1295-1304) тапсырысы бойынша 1304-1316 жылдар аралығында жазған [2, 18]. Сондықтан да, Рашид ад-диннің шығармасында кездесетін деректердің нақтылығы маңызды болып саналады. Осы екі шығармалардың ізімен басқа парсытілді шығармалар жазылған.

XIV ғасырда қазіргі Өзбекстан аумағында, яғни Мәуереннахр даласында Әмір Темір құрған Темірлер мемлекеті билік етті. Мәуереннахр аймағында Әмір Темірдің көшпелі өзбек ұлысы билік жүргіссе, Моғолстан жерін Шағатайдан тараған ұрпақ басқарады. Ал осы Темірлер заманында билік еткен хандар мен оның мұрагерлерінің ерліктері мен иеліктері жайлы «Тарих-и Рашиди», «Зафарнаме», «Муизз ал-ансаб» және т.б. атты еңбектерде жазылған. Бұл шығармалардың авторлары әр түрлі болса да, негізгі жазатын тақырыптары Темірлердің биліктері жайлы тарих болып табылады.

Ал Шайбани хан мен оның ұрпақтарының билігі, ерліктері, жаулап алған елдері мен қалалары жайлы бірнеше парсытілді дереккөздер бар: «Мехман-наме-ий Бухара», «Тарих-и Әбулхайыр-хани» және т.б. шығармалар.

1501-1736 жылдары Иран мен Орталық Азия жерінде ирандық Сефевид династиясы билік құрады. Сефевид әулетінің билігі кезінде «Ахсан ат-тауарих», «Тарих-и аламара-ий Аббаси», «Тарих-и Қипчақи» және т.б. шығармалар жазылған.

НӘТИЖЕЛЕРІ

Парсы тілді деректерде Түркістан, Дешті Қыпшақ секілді Қазақстанның территориясындағы байтақ даланың табиғатын гүлдерімен, жабайы семіз аңдарымен, жайылымға қолайлы құнарлы жерімен тамаша бейнелейді. Осы далаларда Отырар мен Сығанақ қалалары туралы да айтады. Бұл қалалардың болғандығы сол кездегі халықтың көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа ауысып келе жатқандығына көз жеткізеді. Яғни, сол кезде отырықшы халық сауда-саттықпен айналысып, қолөнермен, егін шаруашылығымен айналысса, көшпенді халық мал шаруашылығымен айналысып, мал жүндерінен әр түрлі киімдер тіккен.

Фазлаллах ибн Рузбиханның қазақ даласындағы Сейхун өзені мен маңайы туралы мынадай әңгіме жазады: «Біз ханның қызық әңгімелерін Самарқанд даласындағы Отырар қаласына қарама-қарсы Сейхун жағалауында естідік». [3, 94] Бұл жерде Отырар Сырдария өзенінің жағасында, яғни қазақ жерінде орналасқаны, сол заманда осындай қаланың болғаны туралы қысқаша да болса мағлұмат беріледі.

Парсы деректерінде Отырар және Сығанақ қалалары Сейхун өзені бойында орналасқан деп көрсетеді. Мұндағы Сейхун өзені, қазіргі Сырдария өзенін атап отыр. Енді осы Сейхун өзені, яғни Сырдария өзені бойында орналасқан Отырар мен Сығанақ қалалары жайлы жазған парсы дереккөздеріндегі мәліметтерге тоқталсақ.

Талқылау. XIII ғасырдың басында құрылған Моңғол империясы бірнеше жыл үздіксіз қазақ елінің оңтүстік аймағына шабуыл жасап, өз биліктерін жүргізген. Шыңғыс ханның шығыстан батысқа жорығына үлкен себеп, Отырардың басшысы Қайыр хан батыстан Шыңғыс ханға барған саудагерлерді қайтар жолда өлтіргені болатын. Екінші себеп, Орталық Азиядағы мықты Хорезмшах патшалығының жерін тартып алу еді. Осылайша, Шыңғыс хан ұлдарымен бірге Моңғолиядан бастаған мыңдық, жүздік және ондық түмендермен Хорезмшахтың еліне жорыққа аттанады. Моңғол әскері қазіргі Қазақстан территориясына Алтай таулары арқылы Ертіс өзені бойымен жүріп отырып кіреді. Моңғол әскерінің ең ауқымды жорығы Отырар қаласына бағытталған болатын. Бұл туралы Ата Мәлік Жувейнидің «Тарих-и Жахангушай» еңбегінде мынадай дерек келтіріледі: «Оларға Отырарға барар жолда Қаялықтан Арслан хан (ارسلان خان), Алмалықтан Суқнақ текин (سقتاق تکين) тәжірибелі адамдарымен әскерге қосылады [4, 63]». Түрік тайпалары мен моңғолдардан құрылған әскер Отырар қаласына жетіп, қақпа сыртына шатыр құрады. Бұл туралы моңғолдар тарихнамасы туралы жазылған парсы дереккөздерінің барлығында келтіріледі. «Тарихи-и жахангушай» шығармасында Отырар қаласының қорғанысы туралы:

"بارگاه او در پیش حصار برافراشتند و سلطان از لشکر بیرونی پنجاه هزار مرد بغایر خان داده بود و قراجه خاص حاجب را با ده هزار دیگر بمدد او فرستاده و حصار و فصیل و باره شهر را استحکامی نیک بجای آورده بودند و آلات حرب بسیار جمع کرده بغایر خان نیز در اندرون کار جنگ را بسیجیده شد و مردان و خیلان بر دروازاها تعیین کرد."

«Олар шатырды қамалға қарсы құрды. Сол кезде Қайыр ханға сұлтан өзіннің жалдамалы әскерінен көмекке елу мың адам мен хасс-хаджиб Қарачаны (قراجه خاص حاجب) басқа он мың адаммен жібереді. Сонымен қатар, қамал, сыртқы қорғаныс пен қала қабырғалары да күшейтіліп, ол жақта көп қару жиналған болатын» – деп жазылады [4, 64]. Отырар қаласы қорғанысының мықты болғаны соншалық, ең күшті моңғол әскері қаланы бес ай күресіп ала алмайды. Егер Қаража хан Суфи хана қақпасын (دروازه صوفی خانه) жауларына ашпағанда, қала сол биік ғимараттарымен, мәдениетімен, ғылым-білім орталықтарымен сақталуы мүмкін еді. Қаража ханды моңғолдар өлтірген соң, Отырар қаласы үшін Қайыр хан қамалда 20 000 әскермен және туыстарының көмегімен тағы да бір ай күресіп, ақыры жалғыз өзі тұтқындалып, Көк Сарайда (کوک سرای) у беріліп, өлтіріледі [4, 66].

Рашид ад-диннің шығармасында Отырар қаласына (شهر اترار) моңғолдардың келіп-кеткені туралы былай сипатталады: «1219 жылы (айдаһар жылы) Отырар (اترار) қаласын алуға моңғол әскерін бастап Шағатай мен Үгедей келеді. Ал қаланы қорғауға Қайыр хан мен көмекке 10 000 атты әскерімен Қаража хан келеді. Қамалы берік бекіністі алу үшін моңғолдарға бес ай кетеді. Ең соңында Отырар халқы қайғылы жағдайды басынан кешіреді. Моңғолдармен Қайыр хан 20 000 әскерімен қамалда тағы бір ай соғысып, жеңіліс тауып, қайтыс болады. Моңғолдар қаланың барлық сәулетті қамалдары мен мешіт-медреселерін қиратып, өртеп, халықты тонап, қалғаның құлдыққа алып кетеді» [5, 353-354].

Жузжани «Табақат-и Насири» еңбегінде: «Шыңғыс ханға барған саудагерлердің оған тауар апарып, ақысына бес жүз түйе, алтын мен күміс, жібек алып, Отырардың (اترار) жолы арқылы еліне қайтпақшы болады. Оларды Отырар қаласының басшысы Қайыр ханның бұйрығымен өлтіреді. Бір түйе айдаушы Отырардан қашып шығып, бұл хабарды Қытайдағы Шыңғыс ханға жеткізген соң, хан ашуланып, өш алу үшін, әскерін дайындап жолға шығады» деп жазылып, мынадай сипаттама беріледі:

"تا اترار سه ماهه راه بیابان بود، و اسب بی شمار و مادیان و خصی بجهت شیر و سواری با لشکر روان کرد، و آن بیابان را در مدت نزدیک قطع کرد، و به اترار بیرون آمد، و آن قلعه را و شهر را بگرفت، و تمامت خلق را شهید کرد."

«Отырарға дейін шөл даламен үш күндей жол болды. Шексіз аттар мен биелермен әскер жылжыды. Ол шөл даланы кесіп өтіп, Отырарға жетті. Сол қамал мен қаланы алып, барлық халықты өлтірді» [6, 311].

Жужжани Шыңғыс ханның Отырар қаласына келгенін қысқа да, нұсқа келтіреді. Бірақ Жувейни Отырар қаласына моңғол әскерінің қашан келгенінің және қала халқының жағдайын тамаша көрсетеді. Бұған бірден бір себеп Жужжани бұл оқиғаларды өз көзімен көрмеген, бірақ ол куәгерлердің әңгімесіне сүйеніп айтқан болатын. Отырар қаласы халқының барлығы өлмегені туралы бір себеп, «Тарих-и жахангушай» шығармасында Самарқанд қаласын алу үшін көмекке Шыңғыс ханның ұлдары Отырардан әскер әкелгенін айтады. Бұл жақта Жужжани әсерелеп жібергенін көрсетіп тұр. Жужжанидың айтуынша, Шыңғыс хан әскермен шөл дала арқылы Отырарға жетеді. Бірақ шөл даланың аты аталмаған.

«Тарих-и Вассаф» шығармасында Шихаб ад-Дин Жувейнидің еңбегіндегідей Отырардың (اترار) басшысы Қайыр хан екенін, бұл қала үшін екі жақта бес ай күрескенін, қала қамалдарының берік болғанын, артында Қараджа ханның сатқындығымен Отырарлықтардың жеңіліс тауып, қаланың қирағаны сипатталады [7, 295].

Қазвинидің «Тарих-и Гузида» еңбегінде Отырар қаласында болған жағдай: «Бұл қаланың басшысы Иналджеғ (اینالجهق) еді. Ол саудагерлерді өлтіреді, сол себепті Шыңғыс хан Отырар (اترار) қаласына соғыс ашып, Иналджеғты өлтіреді» -деп жазылады [8, 493].

Барлық парсы тіліндегі дереккөздерде Отырар қаласының басшысы Иналжиғ (Иналчиғ) немесе Қайыр хан болған, ол Шыңғыс ханнан қайтып келе жатқан саудагерлерді өлтіргендігі, сол үшін Шыңғыс ханның кектеніп, моңғолдардың Отырарды алты ай жүріп қиратқаны жазылады. Негізгі қаланың әскері мен әдемілігі туралы Жувейни толық сипаттап береді.

Отырар қаласы Темірлер дәуірінде қайта қала мәртебесін алған. Оған дәлел «Тарих-и Рашиди» шығармасында осы қала туралы екі жерде кездеседі. Біріншісі Әмір Темір Әділшаһды ұстауға әскерін жібергенде, әскер Самарқандтан шығып, Отырарға жеткенде, екіге бөлінеді деп айтылса [4, 76], екіншісінде Отырарда Әмір Темір дүние салады [9, 82] – деп жазады.

Сефевид билігі тұсында жазылған «Тарих-и Қипчақи» дереккөзі XVI-XVIII ғасырлардағы Орталық Азия, Қазақстан, Ауғанстан тарихы туралы шығарма. Бұл шығармада оңтүстік Қазақстанға қатысты Отырар қаласында болған күресті сипаттайды. 1104|1692-93 жылы Хиуа әскерінің Бұхара хандығына шабуылы мен күресі айтыла келіп, бұхарлықтармен арасында Бұхарадан жеті фарсах жерде орналасқан [10, 508] Фарабта ұрыс болады [10, 98]. Бұл жерде Фараб Отырар қаласының екінші аты. Парсы дереккөздерінде Отырар қаласының екі атауы да пайдалана береді.

Ғылымда белгілі, Әбу Наср әл-Фараби де осы өлкеде туып, білім алған. Бұл Фараб қаласының ортағасырда білім орталығы болғанын көрсетеді. Сонымен қатар парсы дереккөздерінде Сырдария өзені бойындағы сауда орталықтың бірі Сығанақ қаласы. Сығанақ қаласы да моңғол шапқыншылығынан кейін қирап, кейін қайта құрылып, жоңғарлардың күшімен жойылып, тек қираған орны қалды.

Шыңғыс хан Хорезмшахтың жерін жаулап алу үшін, ұлдары мен нөкерлеріне бірнеше әскермен бөліп, барлық жер өзінікі болатынын жеткізуін бұйырып, соны іске асырады. Үлкен ұлы Жошыны Женд (جنند) пен Барджлықкентке (بلرجلیق کنت) бірнеше батыр түмендер мен қызу қанды әскермен жіберсе, Алақ-нойин (الاق نويين), Сокету (سکتو) және Тағайды (تقای) Ходжент (خجند) мен Фенакетке (فناکت) жібереді. Ал өзі Бұхараға (بخارا) кетіп, Шағатай (جغتای) мен Үгедейге (اوگتای) әскерге басшылық етіп, Отырарды қоршауды бұйырады. Осы жоспар бойынша хан бүкіл Қазақстан мен Орталық Азия жерін өз иелігіне алмақшы болып жоспарлайды. Барлығы жоспар бойынша іске асады. Жоғарыда айтқандай, Отырар қаласын Шағатай мен Үгедей өз иеліктеріне алады. Бұл жерде Отырар қаласының маңыздылығы өте жақсы көрсетілген. Яғни, Хорезмшах патшалығының иелігінде басқа мекендерге жол ашатын Отырар қаласы болғанын байқауға

болады. Отырар қаласын жаулап алу арқылы, моңғол әскерлері Ұлы державаның негізін қалады десе артық болмайды.

Парсы деректеріндегі Сейхун өзені бойында сауда орталықтарының бірі болған, көркейген қала ретінде Сығанақ қаласының аты айтылады. Археологтардың болжауынша, Сығанақ VI-XVIII ғасырлар аралығында болған қала. XIII ғасырдың басында оны моңғолдар басып алып, үлкен зардап шектіреді. Сығанақтың қайта құрылуына қаланың шаруашылық-экономикалық жағдайы әсер еткен. Сығанақ уақыт өте келе, үлкен сауда-егін шаруашылық орталықтардың біріне айналып, XIV ғасырда Ақ Орданың астанасы болып, XV ғасырда Дешті Қыпшақтың басшыларының экономикалық және саяси орталығы ретінде маңызын жалғастырды. XVI ғасырдың аяғында Сығанақ қазақ хандығының құрамына кіреді, ол туралы жазба деректерде жазылған [11, 4-5].

«Тарих-и жахангушай» шығармасында Сығанақ (سقناق) қаласы Ходженд қаласына жақын Жейхунның (جیحون) жанында орналасқан деп көрсетеді [4, 67]. Парсы дереккөздерінде Амудария өзені Жейхун деп арабша атауымен жазылған. Сығанақ қаласы да елші Хасан-хаджаның (حسن حاجی) өлімі үшін өш алу мақсатында жеті күн ішінде қиратылып, қала халқының бәрі өлтіріледі.

Сығанақ қаласы жайлы «Жами ат-тауарих» еңбегінде Жувейни жазғандай сипатталады. Жошы ханзада Жендке (جند) Иди ұлысымен жолға аттанады. Олар Жейхун өзенінен өткенде, Сығанақ қаласына жетеді. Жошы қалаға елші жіберіп, өз еріктерімен берілуді талап етсе, халық елшіні өлтіріп тастайды. Сол себепті Жошы хан Сығанақ қаласын да, халқында аяусыз тонап, өлтіреді [5, 355].

Ал «Тарих-и Вассаф» шығармасында: «Күтпеген жерден ұлдары мен қолбасшылары Жейхунның жағасындағы Ходжентке жақын орналасқан Сығанақ елді-мекеніне (قصبه سقناق) барып, айнала қоршап, күшпен қаланы алып, шексіз адамды өлтіреді» - деп айтылады [6, 396]. Шихаб ад-дин Сығанақты үлкен қала емес, елді-мекен немесе ауыл деп көрсетеді.

Моңғолдардың жауыздықпен, күшпен, зорлық көрсетіп қалаларды алатыны жайлы хабар Сығанақтың жанындағы көрші қалалар мен ауылдарға да жеткен болатын. Моңғолдардан барлық халық қорыққан. Сығанақ қаласы күшпен алынғандықтан, көршілес Үзкенд (اوزکند) пен Баржлықкент (بلرلیغ کنت) қалалары [4, 67] өз еріктерімен қала қақпаларын моңғолдарға ашып, өз бастарын аман сақтап қалады. Осы екі қаланы алған соң, моңғолдар жауыздықпен Ашнасты (اشناس) алып, Сығанақ қалашығының тұрғындары секілді, халықтың барлығын азаптап өлтіреді де, ары қарай жорықтарын жалғастырады.

Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның қалаларында ортағасырда қала мәдениетінің дамығандығы соншалық, мешіттер, медреселер, сауда базарлары, сарайлар, биік қамалдар, пошта станциялары, керуен сарайлар, бекеттер, кітапханалар және т.б. салынған. Сол себепті Сырдария бойындағы қалалардың білім-ғылымның, сауда-саттықтың, діни орталықтары деп атаған. Ортағасырдағы сауда орталықтарының бірі Сығанақ қаласы болған. Оған дәлел «Мехман-наме-ий Бухара» шығармасында жазылған. «Сығанақ қаласына Түркістан, Мауереннахр және Шығыстан Қашқар, Хотанға дейінгі жерлерден саудагерлер келіп, Дешті Қыпшақ саудагерлерімен саудаласып, зат айырбас жасайтын» [3, 117]. Сығанақ қаласы бұрынғы Ұлы Жібек жолының маршруттары жүрген қалалардың бірі болғандықтан, өзіннің сауда орталығы статусынан айырылмаған.

Отырар қаласы Сырдария өзені бойындағы үлкен қалалардың бірі. Отырар секілді Сырдарияның жағасындағы Сығанақ қаласы туралы «Тарих-и аламара-ий Аббаси» шығармасында осы қалаға әскер жүк аттармен шамамен төрт-бес жүз адам барды деген дерек келтіріледі [12, 900]. Бұл шығармада да Сығанақ қаласы сауда орталығы болғанына тағы дәлел келтіріліп тұр. Осы парсытілді шығармада Сығанақтан басқа, оңтүстік-шығыс Қазақстанға қатысты Отырар қаласы, Түркістан уәлаяты, Ақсу, Ферғана қалаларының аты аталады. Ортағасырда бүкіл түрік тайпалары көршілес басқа ұлттармен сауда-саттық, әр түрлі екі елдік

келісімшарттар жасасу арқылы байланысып отырған. Оған осы парсытілді дереккөздерде жазылған мәліметтер дәлел болады.

Ортағасырлық «Мехман-наме-ий Бухара» шығармасында Сығанақ қаласы туралы мынадай мәлімет береді: «Сығанақ қаласы – Дешті даласының солтүстік жағының шеті. Бұрындары ол үлкен, гүлденген қала болған. Бұл қала шынымен Дешті Қыпшақтың шекара бекеті болып табылады және әлемге даласының кеңдігі, қауіпсіздігі мен тыныштығы арқылы таныс. Бұрындары бұл жерде халық көп тұрғаны соншалық, күніне базарда бес жүз түйе етін дайындайтын, тіпті кешке базарда ет қалмайтын. Жер суарғыш каналдар Сейхун өзенінен шығатын. Бұл елдің даласы су, шөп, отынға бай. Даланың жайлауында қойдан басқа, жабайы ақбөкендер, құландар, дала қойлары мен әр түрлі жануарлар жайылып жүреді. Сығанақтың солтүстігінде кішкентай тау секілді құмды төбе бар. Сол биік төбе Түркістанның шеті мен өзбек иелігінің бастауы. Барлық Шайбанид хандарының молалары қаланың айналасында орналасқан. Себебі жері өте байтақ, құнарлы болған» [13, 241]. Сығанақ қаласының жанында тағы бірнеше қалалар болғаны туралы «Михман-наме-ий Бухара» шығармасында деректер келтіріледі. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласынан кейін Сабрам (Сауран) қаласына барғандарын айта келіп, бұл жердің ауасы сондай таза, жері ашық тегіс, қуаныш пен көңіл-күйді көтеріп, күш-қуат береді деген. Ибн Рузбихан Сығанақ пен Сауран қалаларының сұлулығына тамсанғаны соншалық әсем қалаларға арнап өлең шығарған [13, 253]. Фазлаллах ибн Рузбихан қазақ халқының жерін жұмаққа теңеп, табиғатына тамсанып, бұл жерде өсетін өсімдік еш жерде кездеспейді, аңдары сондай семіз орындарынан әрең қозғалады, жазира байтақ жеріне тамсанумен болып, өзіннің осы жерлерге деген әсерін қағазға түсіріп жазған. Ортағасырда «Михман-наме-ий Бухара» секілді қазақ елінің жер-су аттары туралы тамаша бейне ешбір шығармада кездеспейді.

Ал, «Тарих-и Әбулхайыр-хани» дереккөзінде Сығанақ қаласын 1446 жылы күзде Әбілқайыр хан басып алып, қысты сол қалада өткізіп [13, 127], хан Сырдарияның орта ағысын алғандықтан барлық жерді туыстарына үлестіріп береді: Созақты – Бахтияр сұлтанға, Сығанақты – Манадан оғланға, Үзгенді – Ваккас биге береді [14, 93]. Сығанақ қаласында күніне бес жүз түйе етінің жұмсалатына қарағанда, қалада сырттан саудаласуға келетін халықтың саны көп болған секілді. Сонымен қатар ортағасырда халықтың құнарлы жерлерде шоғырланатына куә боламыз. «Тарих-и Әбулхайыр-хани» шығармасында Сырдарияның орта ағысында Созақ, Сығанақ, Үзгенд деген қалалардың орналасу ерекшелігін байқаймыз. Ортағасырда Сығанақ қаласын Әбілқайыр хан қыстау ретінде тандағаны біздің жоғарыда айтқан мәліметімізге дәлел келтіріп тұр.

Ортағасырда соғыстардың себебінің көбісі жерге талас, келіспеушілік, сатқындық болатын. Соғыстардың нәтижесінде біреулері жеңсе, кейбіреуі жеңіліс тауып жатады, тіпті тарих сахнасынан жоғалып кетті.

«Хабиб ас-сийар» шығармасында Сауранның жоғарғы жағында орналасқан Созақ және Сығанақ қалаларының атауы жазылады. Созақ қаласы Сауран қаласымен бірге жазылса [15, 275], Сығанақ қаласына Санжар сұлтанның әскері барып, Женд қаласына жететіні жайлы айтыла келіп [15, 632], Сығанақ қаласы арқылы Хорезм шахтың еліне Самарқандқа баруға болатыны жайлы бірнеше дерек келтіреді.

Оңтүстік Қазақстанның қалалары туралы деректе «Тарих-и Әбулхайыр» шығармасында Сығанақ қаласы жайлы мынадай мәлімет беріледі: «Қалмақтар мен Әбілқайыр хан соғысқа жақсы дайындалады. Ол жерде өзбек әскербасы Бахтияр-сұлтан мен Ахмад сұлтан қайтыс болады. Әбілқайыр хан қалған күшпен кері шегініп, Сығанақтың қабырғасына тығылуға мәжбүр болады. Қалмақтар Йасы (Түркістан), Ташкент пен Шахрухия қалаларының айналасын тонап Чуй даласына кетеді» [14, 67]. Бұл жерде Сығанақ қаласының қорғанысының берік болғандығы байқалады, себебі мұнда әскер келмей, көрші қалаларды тонап кетіп қалған. Сонымен қатар, Сығанақ қаласының маңында Йасы, Ташкент және Шахрухия қалалары болғаны жайлы мәлімет беріледі.

Қорытынды

Отырар мен Сығанақ қалаларының маңызы жайлы ортағасырлық парсы деректерінің барлығында дерлік сипатталады. Отырар мен Сығанақ қалалары моңғол әскерлерінің шапқыншылығына дейін гүлденген, тарихи-мәдени орталықтарының ошағы болған. Отырар қаласының қамалының беріктігі сипатталған, әрі бұл қала Хорезмшах патшалығының орталығы әрі, бекініс болған. Бұл қалада сауда базарларында Батыс пен Шығысты байланыстырған Ұлы Жібек жолының бойында саудагерлердің тоқтап, тынығатын керуен сарайлары болған. Отырар қаласында әр түрлі патшалықтар өз елдерінің маңызды шешімдерін талқылауға, келісім шарттар жасасып, саяси-экономикалық мәселелер шешілген. Сығанақ қаласы да Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі, Мәуереннахр уәлаятындағы экономикалық маңызды қала болғанын парсы дереккөздерінде берген мәліметтерден байқаймыз. Сығанақ қаласында бұрындары үлкен сауда базары болғанын, «бұл жерде халық көп тұрғаны соншалық, күніне базарда бес жүз түйе етін дайындайтын, тіпті кешке базарда ет қалмайтын» - деген деректен де қала халқымен қатар, басқа елдерден келген саудагерлердің, қонақтардың қыдырып, демалатын жер ретінде болғанын көреміз.

Қазақстанның оңтүстігінде қалалардың көбісі кітап беттерінде ғана тарихи мекен ретінде жазылса, кейбіреуі кішігірім аудан орталығы болып қалған. Тіпті орны да қалмаған қалаларда болған. Кейбір шығармаларда жер-су атауларының орындарын алмастырып кеткен жерлері болған. «Тарих-и жахангушай» шығармасында Сығанақ қаласы Жейхун өзені бойында деп көрсетсе, басқа парсытілді дереккөздерде бұл қаланы Сейхун өзені жағасында деп жазады. Негізінде бұл қаланың қирандысы Сейхун, яғни Сырдария өзенінің жағасынан табылған болатын.

Байқап отырғанымыздай қазақ халқы жері құнарлы, өзен-сулардың жағасында өмір сүрген. Бұл дереккөздерден орта ғасырлардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі халықтарының қала мәдениетімен, сауда-саттықпен, шаруашылықпен таныс болғандығы жайлы мәлімет аламыз. Осы қалалардың ішінде Түркістанның саяси-экономикалық орталықтарының бірі болған Отырар қаласы қазіргі күнде жоқ қала, алайда оның қираған орны сақталып, мемлекеттің қорғауында тұр.

Әдебиет.

1. Қамбарбекова Ғ.Ә. Моңғолдар дәуіріндегі парсы дереккөздерін зерттеу және аудару мәселесі (XIII-XIV ғғ.). // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 2016. – №2 (306) – 32-36 бб.

2. Қамбарбекова Ғ.Ә. Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы. Алматы: «ЖШС «Полиграфкомбинат»», 2011, 18 б.

3. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. Михман наме ий Бухара./ пер. пред. и прим. Джалиловой Р.П. под ред. Арендса А.К. – Москва: Наука, 1976.

4. 1385. محمد جوينی. تاريخ جهانگشای جوينی. جلد 1-3. محقق: محمد قزوینی – تهران: دنیای کتاب، 1385.

5. رشيدالدين فضل الله. جامع التواريخ. – مرو: اقبال، 1367-1264.

6. منهاج الدين سراج ابو عمر عثمان جوزجانی. طبقات ناصری. ج. 1 – تهران: دنیای کتاب، 1363.

7. 1383. عبدالمحمد آيتی. تحرير تاريخ وصاف. – تهران: پژوهشگاه علوم و انسانی و مطالعات فرهنگی، 1383.

8. 1364. حمدالله مستوفی. تاريخ گزیده. – تهران: امير کبير، 1364.

9. 1383. ميرزا محمد حيدر دوغلات،. تاريخ رشیدی. تهران: مرکز نشر ميراث مکتوب، 1383.

10. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (письменные памятники). – Ташкент: издательство «Фан» Узбекской ССР, 1985. – 261 с.

11. Извлечения из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыгнак. / Автор предисловия и составитель Елеуов М. – Туркестан: Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, 2005. – 95 с.

12. اسکندر بیگ ترکمان. تاريخ عالم آرای عباسی. – تهران: امير کبير، 1382 ش.

13. История Казахстана в персидских источниках. / в 5 т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т. 5. – 476 с.
14. Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – Москва: Восточная литература, 1965.
15. غياث الدين بن هماد الدين خواند مير. تاريخ حبيب السير. – تهران: خيام. ش 1380

ҚАЗАҚСТАНҒА КӘРІС ҰЛТЫНЫҢ ҚОНЫСТАНДЫРЫЛУ ТАРИХЫ

Нұрнейісова Э.С.,

педагогика ғылымдарының магистрі, тарих пәнінің оқытушысы

Қызылорда медициналық жоғары колледжі

(Қызылорда қ., Қазақстан)

Аннотация. Осы мақалада Қазақстанға қоныстандырылған кәріс ұлтының көшірілуі, қоныстандырылу тарихы жөнінде баяндалады. Сонымен қатар, қоныстандырылудың Қазақстанның әр облыстарындағы қиыншылықтары мен ерекшеліктері жөнінде айтылады. Өз Отандарынан еріксіз көшірілген кәріс ұлтының, әсіресе Сыр өңіріне, яғни Қызылордаға көптеп қоныстандырылуы жөнінде, осы өңірдің архив мұрағаты құжаттарының негізінде дәлелдер келтіріле отырып зерттелген. Қазақстанды – Отаным, Қызылорданы –Атамекенім деп санайтын корей ұлт өкілдері, көршілерімен тату-тәтті қарым-қатынасты қолдап, қуанышты басқосулардан қалмай, ұлтымыздың салт-дәстүрін құрметтеуді әдетке айналдырғандығы баяндалған. Қызылорда облысының әр ауданына қоныстандырылған кәріс ұлты, бүгінгі таңда қазақтармен бірге Тәуелсіз еліміздің әлеуметтік өміріне, экономикасына және мәдени әлеуетіне зор үлес қосып отыр.

Аннотация. В статье изложена история переселения и размещения корейцев в Казахстане. Наряду с этим, рассказывается о сложностях и особенностях их размещения в каждой области Казахстана. Принудительное переселение корейцев со своей родины, в частности, массовое размещение в окрестностях Сырдарьи, то есть, Кызылорды, исследована с приведением доказательств, основанных на документах областного архива. Представители корейской национальности, считающие Казахстан – Родиной, а Кызылорду – Отечеством, поддерживают дружеские взаимоотношения с соседями, принимают участие во встречах и по обыкновению, проявляют уважительное отношение к традициям нашей нации. Расселенные в каждом районе Кызылординской области корейцы вместе с казахами вносят огромный вклад в социальную жизнь, экономику и культурный потенциал нашей Независимой страны.

Abstract. The article describes the history of the settlement and placement of Koreans in Kazakhstan. Along with this, it tells about the difficulties and features of their placement in each region of Kazakhstan. With evidence based on documents from the regional archive, the forced resettlement of Koreans from their homeland, in particular the mass resettlement in the vicinity of the Syrdarya, that is, Kyzylorda, was investigated. Representatives of the Korean nationality, who consider Kazakhstan their homeland, and Kyzylorda their homeland, maintain friendly relations with their neighbors, take part in meetings and, as usual, show respect for the traditions of our people. Koreans, settled in every district of the Kyzylorda region, together with the Kazakhs, make a huge contribution to the social life, economy and cultural potential of our Independent Country.

Бүгінде Сыр елі – көптеген ұлтқа қоныс болған, ұлттар арасындағы бірлік пен татулықты сақтап отырған аймақтардың бірі. Сыр халқының қонақжай, кеңпейіл, ақжарқын қасиетін тарихтар тоғысынан көруге болады. Қазіргі кезде тәуелсіз Қазақстан Республикасына барша әлемнің назары ауып, қызығушылығы артып отыр. Себебі біздің ұлан байтақ жеріміз бен есепсіз

байлығымыз ғана емес, әлемде территориялық және этникалық жанжалдар өршіп тұрған кезде тарихтың жазуымен, тағдырдың бұйрығымен тоталитарлық езгіден бостандық алып, сансыз ұлттардың киелі мекеніне айналып отыр. Бұл тұста Елбасымыздың ұлт қамындағы ерен еңбегі мен парасатын тілге тиек етпей болмас. Егеменді елімізде тұратын ұлттардың өткені мен бүгінін зерттеу, республикада болып жатқан үрдісті жіті қадағалау мемлекеттің әрі қарай дамып қалыптасуы үшін қажет. XX ғасырдың 30-шы жылдары мен 50-ші жылдарының басы КСРО-да көптеген адамдарды, жекелеген партия, кеңес, комсомол қызметкерлері ғана емес, тіпті тұтастай халықтарды күштеп жер аударудың орын алған кезеңі еді. Мәскеуден жасалған келте бұйрықтардың бірі – қазақ даласына, әрісі Орта Азия елдеріне әр түрлі ұлттарды депортациялау бұйрығының алғашқы легіне ілінген халықтың бірі – Қиыр Шығыстағы кәріс ұлты еді [1]. Оларды қоныстандырған жердің негізгі қатарында Қызылорда облысы мен бұрынғы Талдықорған облысының Қаратал, Көксу аудандары бар болатын. Осындай аласапыран заманда Қазақстандағы демографиялық ахуалдың күрт төмендеуін жер аударылғандар толықтырды.

Бізді қызықтырған және тақырыбымызға да арқау болған осы Қызылорда облысына қоныс аударылған кәріс диаспорасының қоныстану тарихы мен қазіргі уақыттағы олардың жағдайы еді.

Республикамызға 1937-1938 жылдары бірнеше ұлттың өкілдерін жер аударып, күштеп көшіріп әкеле бастаған. Алғашқы құрбандардың бірі болған Қиыр Шығысты мекендеген осы бір еңбеккеш халық Орта Азия мен Қазақстанға еріксіз көшіріліп, тек қана 1937 жылы Қазақстанға он сегіз мыңнан астам кәріс отбасы жер аударылған. 1937 жылғы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БК (б) П Орталық Комитетінің корей халқын Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан көшіру туралы біріккен қаулысы шығып, корейлердің Қиыр Шығыстан КСРО-ның ішкі аймақтарына көшірудің себебін кеңестік үкімет Жапония тарапынан төніп тұрған соғыс қаупінен деп түсіндірмекке тырысты. Бұл негізінде корейлердің Жапон үкіметіне жасырын қызмет атқарулары мүмкін деген күдіктен туындаған еді. Қазақтар жаңа қоныстастарын жылы қабылдап, алдарына жер мен мал бөліп берді. Жалпы, жаппай көшіріп-қоныстандыру екі кезеңнен тұрды. Оның алғашқысы 1937жылдың күзінен 1938 жылдың көктеміне дейін созылды. Жылдың қыркүйек айының соңынан бастап алғашқы эшелондармен бірге Қазақстандағы корейлердің тарихы басталды. Олар уақытша босатылған жерлерде болды, осы уақытта олар жертөлелерде, қоймаларда, атқораларда, шошқақоралар мен соған ұқсас орындарда, өздерімен алып келген қаражатпен өмір сүрді. Ал олар өздерімен бірге тек киім-кешек, жолға арналып есептелген мардымсыз азық-түлік қорын әкелген болатын. Жапон «шпионы» деп жала жабылған корейліктерді қазақтар жанашырлықпен қарсы алып, олардың аянышты халдеріне түсіністікпен қарады, құшағын жайып қарсы алып, қиын жағдайда қол ұшын беруден тайынған жоқ. 1938 жылдың көктемінде корейлерді көшірудің екінші кезеңі басталды. Кәрістерді жүк вагонымен тасымалдады, олар вагондарға артық тиелді, бір отбасының мүшелерін әр түрлі эшелондарға таратып жіберу, жолда туыстарын жоғалтып алу, жаппай ауруға ұшырау жағдайлары болды. Енді олар тұрақты мекен-дерге орналастырылды. Негізгі бөлігі жойылып кеткен кеңшарлар мен игерілмеген жерлерге орналасқандықтан, тұрғын үй, жұмыспен, еңбек құралдарымен қамту жағы жетіспеді. Жаппай күшпен қоныс аудару корей халқын өзінің тарихи отаны - Кореядан көп жылдарға қатынасын үзіп, білім, тіл, мәдениет саласында орны толмайтын шығынға ұшыратты. 1938 жылы 1 қыркүйекте бар-лық корей тіліндегі мектептер, Қазақстандағы педагогикалық училище, 1939 жылы Қызылордадағы корей педагогикалық институты жабылды, корей тіліндегі оқулықтар жойылды. 70 корей ұжымшарлары республиканың 8 облысында Қызылордада, Алматы, Солтүстік Қазақстан, Атырау, Қарағанды, Қостанай, Ақтөбе, Оңтүстік Қазақстанда орналасты. Олар балық кәсіпшілігімен және ауыл шаруашылығымен айналысты.

Жер аударылып келген 8 476 кәріс ағайындар 1938 жылы 10 наурызда облыстық атқару комитетінің қаулысымен аудандарға бөлініп, Аралға – 712, Қазалыға – 1 249, Қармақшыға – 1 937, Тереңөзекке – 584, Сырдарияға – 96, Шиеліге - 906, Жаңақорғанға 262 адам орналас-тырылған, 400 адам Қызылорда қаласында қалдырылса, 1 430 адамды басқа облыстарға жіберу сұралған. 1938 жылы Қызылордада кәріс балалары үшін 400 орындық жаңа мектеп салынды.

Енді Қызылорда облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінің қорларындағы өлкемізге кәріс ұлтының қоныстандырылуының ең алғашқы кездегі кездескен қиыншылықтары туралы КП (б) К ОАК-нің 3.ІІІ.1938 жылғы қаулысына назар аударсақ:

Кәріс қоныс аударушыларын Арал ауданына қоныстандыруда Аудандық атқару комитетін «Шығыс жолы», «Ворошилов» ұжымшарларының – 96 шаруа қожалығын суармалы жермен айналысатын жеке бақташыларымен бөлу міндеттелген. Сонымен қатар балық шаруашылығы үшін балық аулау инвентарларымен, егістік және бақшалық шаруашылығы үшін тасымалдауға түйе, бақшаны өндеуге бір трактормен қамтамасыз етуге ұсыныс жасалған. Қарызын өтемеген қысқа мерзімді несиені балық аулау инвентарларына жіберу, несиені 1938 жылдың тамыз айына дейін өтеу сұралған [2].

Әрбір ауданға көшіру мен қоныстандыруда негізінен экономикалық-географиялық жағдайлар ескерілді. Қоныстандыру кезінде екі көзқарас болды. Оның бірі, экономикалық тиімділік (колхоздарда жұмысшылар жетпеді, жетекші сала ауыл шаруашылығы болды, азық даярлау орындалмай қалатын кездер болды), ал корейлерге келсек, олар еңбекқор, шыдамды халық, жаңа орында да аз ғана уақыт ішінде өздеріне берілген жаңа жерді өндеп алады, себебі олардың этникалық мінездемесіне үңілсек, бұл халықтың қол қусырып отырмайтыны белгілі, олар іске кірісіп кетеді. Екінші көзқарас, корейлер жаңа орынды игеруге мәжбүр болды, олар қолға алған істерін соңына дейін дұрыстап жасауға машықтанған халық, демек жерді жыртып, егінді де егеді, жерді қазып, көкөністі отырғызады, өмір сүру үшін қажетті қор мен күшті де табады. Корейлердің осындай еңбекқорлығын барынша пайдалану қажет еді.

Мұрағат құжатына үңілсек, Қазалы ауданы «Авангард» колхозына - 103 қосалқы шаруашылық бекітілген. Ауданның барлық кәсіпорындарында, мекемелерінде 205 жұмысшы және қызметкерлерді орналастыру керектігі айтылады. Қазалы ауданының солтүстік жағалауындағы МТС кәріс колхоздарына қызмет ету үшін Сырдария өзені арқылы паром салдыру және бұл құрылысқа қоныстану қорынан 10 мың сом аударуға Аудандық Атқару комитетінен рұқсат сұралған [2.1].

Қазақстанды Отаным, Қызылорданы Атамекенім деп санайтын корей ұлт өкілдері көршілерімен тату-тәтті қарым-қатынасты ұстап, қуанышты басқосулардан қалмай, ұлтымыздың салт-дәстүрін құрметтеуді әдетке айналдырған. Қазақтарды өз бауырларындай санап, мемлекеттік тілде әңгіме дүкен құру олардың бойына сіңген үрдіс десек артық айтқандық емес.

Қармақшы ауданы бойынша 1927 кәріс шаруа қожалығы жабдықталған. Қызыл-Жарма каналында, «Қызыл Октябрь» колхозы, «Калинин», «Ворошилов» колхоздарына барлығы 243 шаруашылық үшін жергілікті колхоздардан жұмысшы күш жинауға Аудандық Атқару комитеті міндеттелген. Қоныстанушыларға қоныстану пунктынан 7 ЧТЗ тракторын шығару, тасымалдау үшін 2 автомашина шығару, Қармақшы Аудандық Атқару комитетіне 3 күндік мерзімде тұқым себуді қоныстанушы колхозға міндеттеу және тұқымдық материалға тапсырыс беру міндеттелген. Ауданда ағыс арқылы өтетін 3-ші ағаш көпірін орнату және Сырдария өзеніне 1 паром салуға, орманмен қамтамасыз етуге осының бәріне қоныстану қорынан 25 мың сом бөлуге Аудандық Атқару комитетінен рұқсат сұралған.

Облыстық Шаруашылық басшыларының қоныстанушы колхоздардың егістік жерлерінің толық сумен қамтамасыз етілгендігі жөніндегі ақпараттық хабарламасын қабылдау қажеттігі, қоныстанушы колхоздардың ирригациялық жұмыстарының нақты уақытын 20.04.38 ж. белгілеу қажеттігі айтылған. Бұл жұмыстарды жүргізуді белгіленген уақытында атқару үшін

шаруашылық басшылары міндеттелген [3]. Дәл осындай міндеттемелермен облысымыздың Терөзек ауданы, Жаңақорған ауданы, Сырдария ауданы, Шиелі аудандары бойынша да қоныстандырылуы қажет екендігі айтылған [4].

Қазақ халқының болмыс-бітімімен біте қайнасып, тұрмыс-тіршілігі ортақ бір арнаға тоғысқан корейлердің өзіндік ұлт ретіндегі мәдени құндылықтары біздің өлкеде де қалыптасып келеді. Сол уақыттан бері корейлерден бірнеше ұрпақ тарады, бүгінде олар осыншама ыстық ықылас пен аса мейірбандылық танытқан қазақ жұртының, қазақ елі мен жеріне адал қызмет етіп жүрген, кез келген салада өзіндік үлесі бар ел азаматтары болып отыр. Қызылорда жеріне күріш өсірушілердің легі күштеп қоныс аударылғаны белгілі.

Кезінде Жалағаш ауданының экономикасының өсіп-өркендеуіне сүбелі үлес қосқан колхоз құрылысының шебер ұйымдастырушысы Шегай Ен Фир, Лян Сун Ир, Пак Н шаруашылықты ұзақ жыл басқарған Ким Яков 1969 жылы «Ленин» орденімен, көптеген еңбек адамдары орден, медальдармен марапатталды. Өз ісінің майталман шеберлері жермен, сумен, берекелі дақыл күрішпен сырласа білген, диқандар ауылдың, ауданның, облыстың атын асқақтатқан еді. Дала академигі Б. Жақаев пен Социалистік Еңбек Ері шиелілік Ким Ман Самның әріптестері күрішшілер Пак Чан Ок, Ким Чен Ир, Цой Рикс Сергеевич, Цой Радион, Ким Тимофей, Югай Чо Нам, сауыншы Пак Елена, картоптың «Жалағаш» сортының авторы Лян Сун Ир, өндіріс басшылары Ким Александр, Ким Леонид Николаевич, Цой Абрам Сергеевич, Ким Ефрем, шаруашылықтың ұзақ жылдары бас агрономы болған Ким Александр, мал дәрігері Цой Степан, бас инженер Ким Валентин Яковлевичтің, елуінші жылдары ауданымызға әкелінген «Дон» асыл тұқымды айғырларды өндіріске енгізуші мал дәрігері және атсейіс-көкпаршы Қиыр Шығыста кавалерия отрядының командирі болған Ким Иванның есімдері ауылдың мақтанышы еді [5].

Шиелі ауданындағы 41 Социалистік Еңбек Ерлерінің 29-ы – кәріс ұлтынан. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Указымен 1947 жылы – Ким Ман Сам алғашқы Социалистік Еңбек Ері. Ким Ик Се, Ким Чан Ден, Тянь Гым Чер, Кан Владимир Андреевич, Ли Бен Сер, Цой Юн Хон, Ли Ен Гын, Хе Се Ун, Хан Роман Васильевич Социалистік Еңбек Ері атағына ие болды [6].

Сонымен қатар корейлер өлкеміздегі партия, кеңестік және қоғамдық ұйымдардың өмірінде белсенді қызмет атқарып, Қазақстанның халық шаруашылығының барлық саласына айтарлықтай үлес қосты, ерен еңбегінің арқасында көптеген нәтижелерге қол жеткізіп, ұлттық мәдениеті мен тілі дамыды, зиялы қауым қалыптасты. Мысалы, кәріс Ассоциациясы басқарма мүшесі Ким Лидия Николаевна, Е.Х. Хан – “Кзыл-Ординские вести” газетінің бас редакторы, М.Н. Ким – Облыстық денсаулық сақтау бөлімінің хирургі, Ким Елена Алексеевна – “Алекс” би тобының жетекшісі, кәріс халық әндерін орындаушы - Зоя Ли, Әлемнің төрт дүркін чемпионы Илья Ильиннің жаттықтырушысы Қазақстан Респуб-ликасының Еңбек сіңірген жаттықтырушысы – Пак Вилорий Викторовичті айтуымызға болады. Биыл Қызылорда облыстық корейлер ассоциациясының құрылғанына 26 жыл толады. Ал Ассамблеяға 21 жыл толмақ. «Татулық пен тұрақтылық ел иесі ретінде ең алдымен қазаққа керек. Қазақстанның ынтымағы мен бірлігі мықты болмайынша мемлекеттің тұтастық келбетін сақтау мүмкін емес» деді ХХ сессияда Елбасы Н.Ә.Назарбаев. Қызылорда облысынан шыққан 86 Еңбек Ерінің 34-і корей азаматы екен. Ендеше Еліміз осы күнге дейін қандай шыңдарға шықса, қандай биіктерді бағындырса - бұның бәрі бірліктің арқасы екені даусыз. Сондықтан өңірімізде тұратын осы бір ұлттың құндылықтары қашанда маңызды, алар орны ерекше.

Әдебиет:

1. «Народы мира» Алматы. «Арыс» 2003 жыл.(энциклопедиялық сөздік) - 217 бет.
2. ҚОҚСТМА 268 –қор, 1тізімдеме, 20 іс. 24п.
3. ҚОҚСТМА 268 –қор, 1тізімдеме, 20 іс. 25п.

4. ҚОҚСТМА 268 –қор, 1 тізімдеме, 20 іс. 26-27п.

5. //Жалағаш жаршысы. Кәрімов.Р.Ағайындай болған кәрістер. №12.11.02.2015. 4-бет.

6. //Өскен өңір.Исмайл.Қ.Шиелі шамшырақтары.№14.21.02.2015.3-бет.

7. Қызылорда облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінің суретті құжат қорларындағы сурет тізімдемесі: №21, №45, №46, №212/4, №286, №312, №313, №314, №371, №373, №374, №375, №376, №377, №378, №762

ҚЫТАЙДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ МЕН ПАЙДАСЫ

Нағышбекқызы А.,

*Халықаралық факультетінің 1-інші курс магистранты,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
(Астана қ., Қазақстан)*

Аннотация. Мақалада Қытайдың цифрлық технологиясының даму тарихы мен ерекшеліктері айқындалған. Сонымен қоса, Қытай цифрлық даму жолына түскен кезеңіндегі біршама өзгерістер талқыланған. Олардың ішінде өндіріс саласында, ауыл тұрғындары мен білім саласына қаншалықты өзгерістер әкелгені зерттелді. Қытай өз тәжірибесін ұсына отырып, өзге мемлекеттермен цифрлық даму бойынша жасаған халықаралық қатынастары мен ұлттық эконимаканы дамытудағы әсері көрсетілді.

Аннотация. В статье описаны история и особенности развития цифровых технологий Китая. Кроме того, обсуждаются некоторые изменения в период цифрового развития Китая. Среди них было изучено, сколько изменений произошло в сфере производства, сельских жителей и области образования. Представляя свой опыт, Китай продемонстрировал свои международные отношения с другими странами по цифровому развитию и его влияние на развитие национальной экономики.

Abstract. The article describes the history and features of the development of digital technologies in China. In addition, some changes in China's digital development period are discussed. Among them, it was studied how many changes have occurred in the field of production, rural residents and the field of education. Presenting its experience, China demonstrated its international relations with other countries on digital development and its impact on the development of the national economy.

Цифрлық эконимаканы тар және кең мағынада қарастыруға болады. Соңғы жылдары жаңа технологиялардың пайда болуы және тез таралуы цифрлық экономика туралы пікірталастың жаңа толқынын тудырды. Цифрлық эконимаканың тар анықтамасы тек ақпараттық технологиялық коммуникациямен байланысты салаларға қатысты: телекоммуникациялар, Интернет, ІТ қызметтері, бұқаралық ақпараттық құралдары және т.б. Кең анықтамаға АКТ салалары да, цифрлық технологиялар енгізіліп жатқан «дәстүрлі» экономика салаларының бір бөлігі де кіреді.

Эконимаканы цифрландырудың жалпы деңгейі бойынша Қытай орташа орында тұр. Цифрлық эконимаканың тар анықтамасына сәйкес (ЭЫДҰ әдіснамасы бойынша) Қытайдың цифрлық экономикасы ЖІӨ-нің шамамен 6% құрайды. Оңтүстік Корея мен Жапонияда бұл көрсеткіш 8–10%-ға жетеді, өйткені бұл елдерде ІТ секторы дамыған және эконимаканың тірегі болып табылады. Алайда, пандемия уақытында Қытай цифрлық технология бойынша біршама жетістіктерге жетті[1].

Біріншіден, теориялық тұрғыдан өнімділіктің жоғарылауына әкелді. Индустрияландыру кезеңінде тек капитал мен жұмыс күші ғана қарастырылып келсе, цифрлық дәуірде ақпарат көздері өндіріс факторларының біріне айналуға. 2020 жылдың басында Қытай үкіметі «Цифрлық ауыл» пилоттық жобасының жоспарын жариялады. Бұл ел үшін «цифрлық Қытай» жолындағы жаңа қадам болды, оның ішінде мобильді интернетке негізделген экономиканың серпілісіне әкелген ішкі тұтынуды арттыруды ынталандыру үшін ақпараттық технологияларды пайдалануды жоспарға қойды. Қытайдың Интернет желісінің ақпараттық орталығының (CNNIC) мәліметтері бойынша, 2020 жылдың наурыз айында Қытай әлемдегі ең көп онлайн интернет жүйесін қолданушыларына (903 миллион) ие болды және олардың 99 пайызы интернетке кіру үшін ұялы телефондарды пайдаланады[2].

Қытайдағы көптеген адамдар, әсіресе ауылдық жерлерде, тұтынушының Интернетке бірінші рет кіруі көбінесе компьютерден гөрі ұялы телефоннан кіреді. Іс жүзінде фермерлер мобильді төлемдерді пайдалана отырып, цифрлық өмір салтын тез қабылдады. Әлеуметтік желілердегі хабар алмасу және төлемдер инфрақұрылымының арқасында, Alibaba және Tencent сияқты ірі платформалармен жұмыс істейтін фермерлер Қытайдың түкпір-түкпірінен келген тұтынушылар үшін үлкен көлемдегі сауданы оңай өңдейді және тіпті жаһандық нарықтарға шығарды. Цифрлық инфрақұрылымды модернизациялау шағын бизнес ретіндегі кәсіпкер фермерлерді цифрлық құралдармен қамтамасыз етуді жалғастыруда. 2020 жылғы коронавирустық пандемия кезінде қытайлық шағын саудагерлер сатылымдарын арттырды. Бір қызығы, ауылдағы азық-түлік базарларында электронды коммерция арналары арқылы тікелей эфир арқылы жергілікті өнімді сату қарқын алып келеді. Бұл фермерлер үшін маркетинг саласын дамытуға ыңғайлы дегенді білдіреді. Сонымен қатар, тікелей трансляция қытайлық тұтынушыларға жергілікті тұрғындар өсірген немесе өндірген өнімдерді көрсетудің жылдам және интерактивті әдісін ұсынды. G20 екінші тәсілді қолданады және цифрлық экономиканы «өндірістің негізгі факторы ретінде цифрлық білім мен ақпаратты, сондай-ақ қызметтің негізгі ортасы ретінде заманауи ақпараттық желілерді пайдалануды көздейтін экономикалық қызметтің кең ауқымы» ретінде қарастырады[3].

Ауылды цифрландырудың мемлекеттік саясаты ауылдық жерлерде цифрлық экономиканы дамытудың мақсаттарын, міндеттерін және шараларын айқындайды. Ол үш негізгі компонентті қамтиды.

Біріншіден, жаңа даму тұжырымдамасы мен ауылды сапалы дамытуға қойылатын талаптар. Жаңа даму тұжырымдамасының стратегиялық жоспары инновацияларды генерациялауға және пайдалануға, шараларды үйлестіруге, экологиялық тазалыққа, ресурстарды ашықтыққа және бірлесіп пайдалануға негізделген. Сапаны дамыту талаптарын орындау үшін мемлекеттік саясат цифрлық өнімділікті арттыруға, ақпараттандыру негізінде жаңа кинетикалық энергияның өсуін жеделдетуге, ауыл шаруашылығының цифрлық трансформациясын белсенді түрде ынталандыруға бағытталған. Сонымен қатар, ауыл бизнесінің жаңа форматтарын белсенді дамыта отырып және ақпараттық ресурстарды капиталдың, материалдардың, технологиялардың және таланттардың ағынын ынталандыру үшін пайдалана отырып, әртүрлі ауылдық мүмкіндіктерді жан-жақты белсендіріп, ауыл шаруашылығы мен ауылдық жерлерді жаңғыртуды қамтамасыз етуге жаңа серпіліс берді.

Екіншіден, Қытайдың инновациялық стратегиясын жан-жақты жүзеге асыру. Бұл стратегия орталық биліктің негізгі шешімдерін және оларды ауылды жаңарту және ақпараттандыру саясаты саласындағы жүзеге асыруды толық қамтиды. Жаңарту саясаты саласында «бес жаңартуды» стратегиялық енгізу жүзеге асырылуға: өндірістік, мәдени, экологиялық, ұйымдастырушылық және тұтынушыларды лоббилеу. Бұл стратегия шынымен де «цифрлық Қытайды» құру жоспарын көрсетеді және ауылды жаңғыртудағы ақпараттандырудың жетекші рөлін толық ашып көрсетеді.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығы мен ауылды дамытуға басымдық беру. Ауыл шаруашылығын, ауылдық аумақтарды және фермерлерді ақпараттандыруды дамытуға байланысты жалпы экономикалық проблемалар аясында жалпы жоспарлау күшейтілді, саяси қолдау күшейтілді, ресурстарды бөлуде, жобалық қорды инвестициялауға кепілдік беруде басымдықтар белгіленді. Мемлекеттік қызмет көрсету және қаржы саласындағы шаралар ынталандырушы актрлар болып есептелінді. Мемлекеттің жетекші рөлі қаржылық және әлеуметтік капиталды цифрлық ауылдық құрылысқа инвестициялау үшін пайдалану, оларды пайдаланудың ең жоғары тиімділігімен инвестицияларды арттыру болып табылады.

Бүкіл әлемді шарпыған цифрлық толқын жағдайында елдер «цифрлық революцияны» бастады және цифрлық индустрияны жан-жақты дамытуда. Қытай басшылығы ұлттық деңгейде жоспарлау проблемаларын, жалпы ресурстарды жоспарлаудың жоқтығын, инфрақұрылымның әлсіздігін, қала мен ауылды цифрландырудағы айқын айырмашылықтарды біледі. Қытай цифрлық ауыл стратегиясын және цифрлық ауылдарды салуды дамудың басым бағыттарының бірі ретінде қалыптастыруда. Стратегия ауыл шаруашылығы өндірісін интенсификациялауды жеделдетуге, ауылдық ақпараттық қызметтерді танымал етуге және фермерлердің өмірінің қолайлығын жақсартуға бағытталған. «Цифрлық ауыл» – бұл желіні қолданумен, ақпараттандырумен және цифрландырумен, сонымен қатар фермерлердің заманауи ақпараттық дағдыларын жетілдірумен қатар жүретін ауыл шаруашылығын дамыту мен өзгертудің эндогендік процесі. Қазіргі уақытта ақпараттық-технологиялық инновациялардың жаңа буыны бұрын-соңды болмаған белсенділікке ие болып, үнемі жаңа технологияларды, өнімдер мен үлгілерді генерациялауда және өнеркәсіптің әлемдік экономикалық құрылымын терең өзгертуге ықпал етуде. Болашақта ауылдың ақпараттық инфрақұрылымын салуды жеделдету, заманауи ауыл шаруашылығын онлайн және офлайн режимінде интеграциялау, ауылдық жерлерде ақпараттық қызмет көрсету жүйелерін жедел жетілдіру, кең жолақты желілерді және төртінші және бесінші буын ұялы байланысын қолдану жоспарлануда. Ақпараттық технологияларды, өнімдерді, қосымшаларды және қызметтерді дамыту телемедицина мен қашықтан білім беруді танымал етуге, қала мен ауыл арасындағы цифрлық алшақтықты жоюға ықпал етеді. Қытай әлемдік экономикалық өркениеттің дамуына үлес қосты. Қытайдың цифрлық экономикасы өз тәжірибесін ұсына отырып, жаһандық экономикалық өсуге үлес қосуға тырысуда. Бұл күш-жігер әлемдік экономиканың жақсырақ және тұрақты дамуына ықпал етуі керек. Әлем төртінші өнеркәсіптік революцияға көшті. Сонымен қатар, ел ішінде жоғары технологиялық индустрияны қарқынды дамытуға қайта индустрияландыру үрдісі байқалды. Екі тенденция да цифрландыру және қайта индустрияландыру — өнеркәсіптік саясаттағы өзгерістердің негізін қалады, оның жиынтығы жаңа индустриялық саясат болып табылады. Жаңа индустриялық саясат – мемлекеттің экономика құрылымының жоғары технологиялы салалардың және цифрлық автоматтандырылған өндірістің пайдасына өзгерту.

ЕАЭО жаңа индустриялық саясатқа айтарлықтай көңіл бөледі. Сонау 2015 жылы Еуразиялық экономикалық комиссия (ЕЭК) «ЕАЭО өнеркәсіптік саясаты: құрылудан алғашқы нәтижелерге дейін» баяндамасын дайындады, онда ЕАЭО елдері арасындағы өнеркәсіптік кооперацияны және ЮНИДО-мен халықаралық ынтымақтастықты дамыту бойынша ұсыныстар әзірленді. Кейінірек, 2015 жылдың соңында бірлескен инновациялық инфрақұрылымды, оның ішінде еуразиялық технологиялар трансферті желісін, еуразиялық технологиялық платформаларды құруға бағытталған «ЕАЭО шеңберіндегі өндірістік ынтымақтастықтың негізгі бағыттары» құжаты әзірленді. ЕАЭО Қытайдың цифрлық тәжірибесін үйреніп, өнеркәсіпті цифрландыру үдерісін жеделдете алады, сол арқылы өз елдерінің өнеркәсіптерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Қытайдың цифрлық индустрияны құрудағы феноменальды тәжірибесі ЕАЭО үшін ең алдымен кәсіпорындардың цифрлық трансформациясының мақсаттарын анықтау және оларды жүзеге асыру тетіктерін

ұйымдастыру, цифрландыруды мемлекеттік реттеу тәжірибесімен үлкен практикалық құндылыққа ие. «Интеграция-2019» Еуразиялық өнеркәсіптік конгресінде ЕАЭО мен Қытай ынтымақтастығының басымдықтары жарияланып, мыналарға назар аударылды: біртұтас цифрлық кеңістік құру өнеркәсіпте және агроөнеркәсіптік кешенде тауарлардың, қызметтердің, капиталдың қозғалысына кедергілерді жою; қытайлық үлкен деректер технологияларын, аддитивті өндірісті, электр көлігін, қозғалтқыш құрылысын, заманауи энергия сақтау құрылғыларын локализациялау; инновациялық саладағы тиімді өзара іс-қимыл, атап айтқанда, ынтымақтастық цифрлық стандарттарда, оған сәйкес Қытай елеулі прогреске ие, сонымен қатар технопарктер, кластерлер мен технологиялық платформалар, өнеркәсіптік желілер құруда қытай тәжірибесін көбейту. Ынтымақтастықтың осы басымдықтарын жүзеге асыру мақсатында Қытай инвестициясын тартуға лайықты салаларды көрсететін индустрияландыру картасын әзірлеуде. Қытайдың өнеркәсіпті цифрлық трансформациялау тәжірибесі ЕАЭО саласын реформалаудың ұтымды жолдарын анықтау үшін де маңызды. Бұл, ең алдымен, өнеркәсіптік цифрландырудың келесі аспектілері мен бағыттары бойынша Қытай тәжірибесіне қатысты болып табылады. Негізгі міндеттері цифрлық трансформациялаудың мемлекеттік стратегиясы; икемді, желілік және дербестендірілген өндіріс жүйелерін құру, өмірлік циклді өзгерту; электрондық коммерция (соның ішінде трансшекаралық электрондық коммерция), интернет-қаржы, онлайн дизайн, краудфандинг, краудсорсинг және т.б. сияқты өнеркәсіптік кәсіпорындарды цифрландыру бойынша жаңа бизнес қызметтерін ұйымдастыру. ЕАЭО елдерінде өнеркәсіпті цифрлық түрлендіру бойынша ұлттық және жалпы саясатты қалыптастыру төртінші өнеркәсіптік революция мен цифрландырудың техникалық және технологиялық құралдарын енгізудің әлемдегі үздік қытай тәжірибесін пайдалану негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Сонымен қоса, Қытайдың AI көшбасшылығының болашағын бағалаудың критерийі AI кәсіпорындарының саны немесе коммерциялық AI экожүйесінің өнімділігі болып табылады. Оларды бағалау үшін AI ғылымы мен технологиясымен айналысатын AI компанияларының санын және олар алған қаржыландырудың жалпы көлемін талдауда болып табылады.

2017 жылы Ғылым және технология министрлігі қытайлық жасанды интеллект платформаларын әзірлеу үшін төрт компанияны бөлді: Baidu (өздігінен жүретін көліктер), Alibaba (ақылды қалалар), Tencent (компьютерлік көру) және iFlyTek (сөйлеу). Бұл компаниялар мемлекеттік бағдарламадан қосымша қаржы алып қана қоймай, осы нарықтардағы бәсекелестікке заң жүзінде тыйым салу сияқты мемлекет тарапынан қомақты көмектер де алады. Мұндай әрекеттер шамадан тыс протекционистік және басқа елдердің экономикасында жүзеге асырылмайтыны анық. Сонымен қатар, Қытай үкіметі венчурлық капитал нарығын қаржыландыруда барған сайын маңызды рөл атқаруда. 2017 жылдан бастап жергілікті атқарушы органдар құратын мемлекеттік қорлардың да, мемлекет қолдау көрсететін кәсіпорындардың да қызметі айтарлықтай кеңейді. Тек 2018 жылы олар аймақтық стартаптарға 1 миллиард доллардан астам инвестиция салды. Бұл, әрине, коммерциялық AI экожүйелеріне инвестиция тартуға көмектеседі. 2018 жылы Қытай алғаш рет мемлекеттік қорлардың белсенділігі арқасында инвестиция тартқан жасанды интеллект компанияларының пайызы бойынша АҚШ-ты айтарлықтай басып озды, деп хабарлайды Sun Hung Kai Financial. Қытайда бұл көрсеткіш 60%, АҚШ-та 41% болды. Қытай үкіметінің әрекеті оң нәтиже берді. Алайда, 2019 жылдың басына қарай мемлекеттік қаражат есебінен қолдау тапқан 991 жобаның бірде-біреуі сәтті аяқталмаған [4].

2015 жылы басталған жаһандық AI дәуірінде жоғары технологиялық алыптар болашағы зор стартаптарды сатып алу үшін бәсекеге түсуде. 2018 жылға қарай AI жетпіс тоғыз сатып алуының алпыс алтауын Америка Құрама Штаттарының корпорациялары иеленді, тек үшеуі ғана қытайлық компаниялар болды (барлық үш жағдайда да Baidu). AI кәсіпорындарының саны барлық саланың көлемін жақсы көрсетеді, ал қаржыландыру көлемі оның ландшафтының

сапасын бағалауға көмектеседі. Вужэнь институтының есебіне сәйкес, қытайлық компаниялар 2016 жылға қарай инвестициялық қорлардан 2,6 миллиард доллардан астам қаражат алған. АҚШ көрсеткіші 17,2 миллиард долларды құрайды (2019, 2020 ж. Интернетті дамыту жөніндегі дүниежүзілік есеп). Алайда, 2017 жылдан бастап Қытайдағы AI венчурлық капитал нарығының өсуі таңқаларлық болды. 2017 жылдың өзінде қытайлық AI стартаптары жаһандық қаржыландырудың 48% алып, 38% алған АҚШ стартаптарынан асып түсті (Bāzāvan, 2019). Оның үстіне ол өз нәтижесін берді. 2018 жылдың соңында Қытай 2017 жылғы 9,41%-дан AI технологияларының әлемдік нарығының 12,56%-ын құрады (Қытай Ұлттық статистикалық бюросы, 2019 ж.). Қытай нарығында жасанды интеллект жүйелерін құруға және пайдалануға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету мен жабдықтарды сатудың өсімі 52,4% құрады, бұл 5 млрд долларға сәйкес келеді (Қытай Ұлттық статистикалық бюросы, 2019 ж.) [5]. Жаһандық экономикада дамуды қуып жету үрдісі қайтадан қарқын ала бастады. Шеткі елдер өнеркәсіптік өндірістің пайдасын алып, барынша өз тәжірибелерінде жүзеге асыруды бастады. Жоғары технологиялар саласындағы әлемдік көшбасшылардың үстемдігі әлі де сақталған, бірақ енді абсолютті болып саналмайды. Өнеркәсіптік экономиканың барлық жетістіктерін шебер пайдалана отырып, Қытай тез арада әлемдік көшбасшылардың біріне айналды, ұлттық экономиканың постиндустриалды жолда қалыптасуының негізін қалады. Дегенмен, 2019 жылы жаһандық экономикада жаңа үрдістер пайда болды. Бір жағынан, экономика жетекшілері шикізаттан, бірінші кезекте энергетикадан, тәуелділіктен бас тартуда. Екінші жағынан, төртінші өнеркәсіптік революция аясында өндірісті автоматтандырудың арқасында олар өздерінің өнеркәсіп саласын жандандыруда. Шеткі елдер көшбасшылармен, әсіресе Америка Құрама Штаттарымен өсіп келе жатқан технологиялық қақтығыстар фонында, әсіресе жасанды интеллект саласындағы инновацияларды көшіру және дамытудан бас тартуға мәжбүр.

Қазіргі білім беру бірқатар тенденциялармен сипатталады: саралау, эртартапандыру, стандарттау, көпварианттылық, көпдеңгейлілік, фундаментизациялау, технологияландыру (ақпараттандыру, цифрландыру, компьютерлендіру), даралау, сабақтастық, жаһандану. Технологияға және оның ерекше жағдайы – цифрландыруға толығырақ тоқталайық. Білім беруді технологияландыру – бұл оқу үдерісіне жаңа заманауи құралдарды, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, компьютерлендіруді кеңінен енгізу. Жоғары білім беруді цифрландыру қағаз емес тасымалдағыштарда үлкен көлемдегі ақпаратты құру, өңдеу, алмасу және беру технологияларын енгізу есебінен жоғары білім беру жүйесіндегі оқу-басқару үдерісін, күнделікті әлеуметтік тәжірибені трансформациялауды көздейді. Сонымен қоса, Цифрландыру білім беруді ақпараттық ресурстармен біріктіруді көздейді. Цифрландыру цифрлық және ақпараттық технологиялар саласында мамандарды даярлаудың жаңа бағыттарын құру қажеттілігін тудырады. Оқытудың жаңа әдістері мен технологиялары да пайда болуда, оқу қызметін ұйымдастыру тәсілдері өзгеруде, оқу материалдары электронды форматта қолжетімді болуда, онлайн платформалар мен онлайн курстар арқылы онлайн оқуға мүмкіндік туды және т.б. COVID-19 коронавирустық пандемия білім берудегі цифрландыру процестерінің таралуының катализаторына айналды. Көптеген елдердің білім беру жүйесі толыққанды онлайн оқытуға көшуге дайын болмағанына қарамастан, қашықтан оқытуға мәжбүрлеп көшу оқу үдерісін жүзеге асыруға мүмкіндік берді және білім беруді жеделдетуге ықпал етті.

Қытай Халық Республикасы қоғамның барлық салаларында: мемлекеттік басқару, экономика, әскери кеңістік, қызмет көрсету, білім беру салаларында цифрландыруды белсенді түрде жүзеге асыратын елдердің тізімінде. Соңғы онжылдықтарда Қытайда цифрландыру қарқынды жүріп жатыр. Қытайда 5G желілерін, жоғары жылдамдықты сымсыз Wi-Fi белсенді кең таралған. Бұл Интернетке қосылу жылдамдығын арттыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект пен машиналық оқыту енгізілуде, бұл деректердің үлкен көлемін талдауды жеделдетуге мүмкіндік береді. Роботтарды, виртуалды шындық технологияларын, заттар мен көлік құралдарының интернетін, жаңа интегралды цифрлық инфрақұрылымды құрайтын басқа

да инновацияларды қолдану кеңінен таралуда. Бұл әзірлемелердің көпшілігі білім беру саласында да қолданылады. Білім беру жүйесін дамыту 1980 жылдардың ортасында ел дамуының стратегиялық маңызды бағыты ретінде танылды. 1983 жылы Дэн Сяопин білім беруді жаңартып, болашаққа бағыттау керектігін айтты. Осы кезден бастап үкімет әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі ретінде жоғары білімді жетілдіру шараларын қабылдауда. ҚХР білім беру жүйесін реформалау үш негізгі бағытты жүзеге асыруға бағытталған: шет тілдерін меңгеру, жеке тұлғаның мәдени ерекшеліктері мен өзіндік ерекшеліктері негізінде шығармашылық дамуы, сонымен қатар цифрландыру және білім берудің барлық деңгейінде ақпараттық технологияларды кеңінен тарату. Компьютерлендіру мен ең заманауи ақпараттық технологияларды енгізудің арқасында білім беру қолжетімді бола бастады.

Қорытындылай келе, Дүниежүзілік білім беру қызметтері нарығында білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында Қытай үкіметі жоғары білім сапасын арттыру, дербестендіру элементтерін енгізу, университет кластерлерінің пайда болуы мен белсенді қызметі үшін жағдай жасау, білім беру саласындағы жоғары білімнің сапасын арттыру бойынша шаралар қабылдауда.

Қытай үкіметі жетекші университеттерді әртүрлі елдердің жетекші мамандары мен оқытушылары үшін ең қолайлы және қолайлы жағдайлары бар жаһандық білім беру кластерлеріне айналдыруға бағытталған ұзақ мерзімді мақсаттарды қойды. Қытайдағы ең ірі жоғары оқу орындары инновациялық мәдениетті қалыптастыру және негізгі социалистік құндылықтары бар университеттік ойлаудың жаңа түрін құру мақсатын жариялады.

Әдебиет:

1. ҚХР [/https://datacommons.org/place/country/CHN?utm_medium=explore&mprop=amount&popt=EconomicActivity&cpv=activitySource,GrossDomesticProduction&hl=ru](https://datacommons.org/place/country/CHN?utm_medium=explore&mprop=amount&popt=EconomicActivity&cpv=activitySource,GrossDomesticProduction&hl=ru)
2. CNNIC. <https://www.nsb.gov.bt>
3. G20 Digital Economy Development and Cooperation Initiative. <https://www.mofa.go.jp/files/000185874.pdf>
4. SFC <https://www.sfc.hk/en/alert-list/725>
5. NSB <https://www.nsb.gov.bt>

ҚХР-ДЫҢ «БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫ АЯСЫНДА ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚПЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Жұмағалиева Ж.Ә.,

*Халықаралық қатынастар факультетінің 1-ші курс магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана қ., Қазақстан)*

Аннотация. Мақалада «Бір белдеу, бір жол» бастамасының қалыптасуы мен ЕО-пен ынтымақтастықтағы маңыздылығы анықталады. Қытай мен Еуроодақтың «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасы аясындағы екі жақтың ортақ мүдделері айқындалып, бағдарлама аясындағы Қытай-Еуропа ынтымақтастығына әсер ететін мәселелер мен қиындықтар талқыланады.

Аннотация. В статье определяется важность создания инициативы «Один пояс, один путь» и сотрудничества с ЕС. Рассмотрены общие интересы обеих сторон в рамках программы Китая и Европейского Союза «Один пояс, один путь», а также обсуждены вопросы и вызовы, затрагивающие китайско-европейское сотрудничество в рамках программы.

Abstract. The article defines the importance of establishing the «One Belt, One Road» initiative and cooperation with the EU. The common interests of both sides in the China-EU «One Belt, One Road» program are identified, and issues and challenges affecting Sino-European cooperation under the program are discussed.

2013 жылы президент Си Цзиньпин «Бір белдеу, бір жол» ұлттық стратегиясын ұсынды, ал 2015 жылы «Жібек жолының экономикалық белдеуі» мен «XXI ғасыр теңіз Жібек жолын» құру стратегиясы ресми түрде енгізілді. Бұл елдің ашық экономикасының деңгейін жан-жақты жақсарту үшін үлкен маңызға ие болды. «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы – бұл Қытайдың кеңеюі мен ашылуын одан әрі жалғастыруға деген шешімін көрсететін ынтымақтастық бастамасы. Сонымен бірге, Қытай үлкен мемлекет ретінде дүние жүзіндегі елдердің қатысуына мүмкіндік беретін ынтымақтастық шеңберін құруда жетекшілік етті, бұл белдеу бойындағы елдердің экономикалық дамуында да маңызды рөл атқарады. Оның үстіне, Қытайдың өнеркәсіптік құрылымы ұтымды болмағандықтан және аймақтық даму алшақтығы артып келе жатқандықтан, «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы артық өндірістік күштерді жағалаудағы аудандардан орталық және батыс аймақтарға, тіпті шетелге жылжытуға көмектеседі, бұл өнеркәсіптік құрылымды жаңартуға және аймақтық алшақтықты азайтуға атсалысады.

Брюссель мен Бейжің арасындағы қарым-қатынас әлемдік саясаттың маңызды факторларының бірі болып саналады. Ресми деңгейде ҚХР мен ЕО арасындағы қатынастар 1975 жылы орнатылды. 1985 жылы олардың қатынастарының заңды негізі болып табылатын сауда және ынтымақтастық туралы Келісім күшіне енді. 2001 жылы ДСҰ-ға кіргеннен кейін қытай экономикасының өсуі ЕО басшылығын онымен ұзақ мерзімді өзара тиімді байланыстар құру қажеттілігіне сендірді. ҚХР-мен стратегиялық серіктестікті алғаш Франция, содан кейін Германия, Дания, Италия және ЕО-ның басқа мүшелері орнатты [1, 3-б.]. Қытай мен Еуропалық экономикалық қауымдастық алғаш ресми дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан кезде, Қытай отаршылдық үстемдік пен күшті агрессиядан жаңа ғана шыққан және заманауи мемлекет құруға бар күш-жігерін салып жатқан күшті мемлекет еді. Еуропалық экономикалық қоғамдастық соғыс жараларынан айығып, белгілі бір контексте интеграцияны тәжірибеден өткізген ұлттық мемлекет болды. Қазір Қытай тарихи қиыншылықтардан кейін әлемдегі халқы ең көп ел ретінде жалпы өркендеу деңгейіне жетті, халықаралық аренада бұрын-соңды болмаған атақ пен құқықтарға ие болды. Бұл Қытай халқының өміріндегі үлкен өзгеріс қана емес, сонымен қатар Қытайдың дүние жүзіндегі бейбітшілік пен дамуға қосқан маңызды үлесі. Ал Еуропалық Одақ, керісінше, интеграциялық тәжірибеде табысты кезеңге жетті және оның өзіндік даму процесі қарама-қайшылықтар мен қақтығыстарды шешуде және жаңа шекаралар мен нормаларды орнату үшін ынтымақтастықта көптеген тәжірибелерді біріктірді.

Дүние жүзіндегі биліктің қарқынды динамикасы тұрғысынан талдасақ, «Бір белдеу, бір жол» Қытай мен Еуропа арасындағы қарым-қатынас маңызды рөл атқарады. Қытай мен Еуропаның қарым-қатынасы «Бір белдеу, бір жол» стратегиялық байланысының арқасында өзгерістерге толы болды. Қытай 2003 жылы өзінің алғашқы «Қытай ЕО саясат құжатын» шығарып, Қытай-ЕО қарым-қатынастары жан-жақты стратегиялық серіктестікке дамыды. Серіктестік шынымен де стратегиялық сипатта болды, мысалы, Қытай ЕО-ның Galileo спутниктік позициялау жүйесі бағдарламасының ЕО-ға кірмейтін жалғыз мүшесі болды. Қытай мен ЕО арасындағы қарқынды дамып келе жатқан сауда-экономикалық ынтымақтастықта Қытайдың реформа мен ашықтықтан кейін енгізген озық техникасы мен жоғары технологиясы да негізінен Еуропадан келді. Мысалы, Германиядан ауыр техника, су электр станциялары, Франциядан атом технологиясы мен мұнай-химия зауыттары, Ұлыбританиядан көліктер әкелінсе, ал АҚШ, Жапония және Ресей сол кезде Қытайға жоғары технология ұсынбаған.

Қытайдың халықаралық аренадағы сыртқы саяси және сыртқы экономикалық қадамдарының көпшілігі «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асырылуын қолдауға

бағытталған. 2015 жылдың наурыз айында Ұлттық даму және реформа комиссиясы, Сыртқы істер министрлігі және Сауда министрлігі бірлесіп «Жібек жолының экономикалық белдеуі мен ХХІ ғасыр теңіз Жібек жолының құрылысын ілгерілету жөніндегі концепциясын» жариялады. Онда екі негізгі мақсатқа баса назар аударылады, оның бірі Қытайдың өзіндік дамуында жатқан эндогендік даму динамикасын жұмылдыру арқылы аймақтық платформалар құрылысын ынталандыру. Жаңа Қытай құрылғаннан бері орталық үкімет Батысты дамытуға және инвестиция салуға бірнеше рет шақырды. Бастапқыда ЕО мүше мемлекеттері Қытайдың осы бастамасына аса көңіл бөлмеді. Алайда шығыс аймақ көптеген аспектілерде артықшылықтарға ие болғандықтан, әр түрлі өзгерістерден кейін Қытайды «Бір белдеу, бір жол» дамыту арқылы Еуропамен байланыстыру, ол жол бойындағы ресурстарды қайта біріктіріп, жаңа экономикалық орталықтарды дамытып, жаңа геоэкономиканы қалыптастыру мақсаты алға қойылды. Белдеу бойындағы аудандар әлемдік экономиканың 29%-ын және тауар экспортының 24%-ға жуығын құрайды деп бағаланды. Қытай-еуропалық қарым-қатынастар тұрғысынан «Бір белдеу, бір жол» шығыс бөлігі Қытайды, ал батыс бөлігі Еуропаны байланыстырады. Ежелгі Жібек жолы бастапқыда Қытай мен Еуропа арасындағы өзара тартымдылықтың жемісі саналады. Жібек жолының динамикасы қашанда бір жақты емес, екі жақты болып келді. Тарихтың кейбір кезеңдерінде Батыс, ал басқаларында Шығыс белсендірек көрінді, бірақ мақсат пен нәтиже Қытай мен Еуропа арасындағы байланыста болды.

Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы ұсынған негізгі тәсіл «Бес құрастырушы бөліктен» тұрады. Біріншісі – мүдделі тараптардың саясаты туралы ақпаратты үйлестіру және жеткізу, сондай-ақ өзара сенім мен ынтымақтастық тетіктерін орнату. Екіншісі – инфрақұрылымдық байланыс, ол тек нарықтық күштердің күшімен толтырыла алмайтын кемшілік, сондықтан үкімет кәсіпорындармен бірге белсенді түрде ілгерілетуді қажет етеді. Инфрақұрылымды дамыту Қытайдың даму мен реформалау процесінде алған оң тәжірибесі, сондай-ақ дамудың жалпы ережесі, өйткені қажетті инфрақұрылымсыз тауар қозғалысын және ресурстарды ұтымды бөлуді қамтамасыз ету мүмкін емес. Бұл стратегия жоғары жылдамдықты автомобиль жолдарын, темір жолдарды, әуежайларды және интернетті салуды қамтиды. Үшіншісі – сауданың кедергісіз қозғалысы, сауданың өсуіне ықпал ету үшін түрлі жағдайлар жасау. Төртіншісі – қаржылық интеграция, өйткені «Белдеу мен жол» барлық бастамалары қаржылық қолдауды қажет етеді. Бесіншісі – адамдар арасындағы қарым-қатынас, ол негізінен аналитикалық орталықтар, ғалымдар, БАҚ, студенттер және басқа секторлар арасындағы алмасу арқылы жүзеге асырылады [2, 47-б.]. Бұл бес құраушы негізінен трансшекаралық сипатқа ие, мысалы, инфрақұрылым салу және Қытайдың дамуы мен әлемнің дамуы өзара байланысты болуы үшін тауарларды жеткізуді жеңілдету, бұл көп қырлы, көп деңгейлі және көп салалы халықаралық ынтымақтастық пен алмасуға әкеледі. «Бес құрастырушы бөлік» Қытай әрқашан жақтайтын халықаралық принциптерді қамтиды, атап айтқанда: бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципін ұстану, ашықтық, ынтымақтастық және барлық тараптардың мүдделерін ескере отырып, өзара тиімділік пен жеңіске жету жағдайларын сақтау. Бұлардың барлығы Қытайдың әлемнің барлық елдерімен ортақ дамуға ұмтылысының дәлелі.

Қазіргі уақытта Қытай-Еуропа қарым-қатынастары тарихи мүмкіндіктердің маңызды кезеңін бастан кешіруде, өйткені ЕО әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілігін қалпына келтіру үшін өнеркәсіптің және қоғамның күрделі ішкі трансформациясын, оның ішінде бюджетті қысқарту, жастарды жұмыспен қамтуға жәрдемдесу, бәсекеге қабілеттілікті арттыру, сыртқы нарықтарды кеңейту және еуропалық бірегейлікті нығайтуды бастан кешіруде. Ал Қытай өзінің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін сақтап, оны нығайта отырып, өнеркәсіптік түрлендіруге белсенді түрде жәрдемдесе отырып, қала мен ауылды теңгерімді дамытуды, қоршаған ортаны қорғауды белсенді түрде ынталандыруда. Қытай мен Еуропадағы осы екі трансформация процесінің арасындағы айырмашылықтар, ұқсастықтар мен қиылысулар екі жаққа да бір-бірінен үйренуге, ынтымақтасуға және бірге ілгерілеуге мүмкіндік береді.

Қытай Жібек жолы экономикалық белдеуінің де, теңіз Жібек жолының да көлік бағыттарының бойында орналасқан Орталық және Шығыс Еуропа елдерімен ынтымақтастықты бастап, соңғы жылдары Қытайдың Еуропадағы сыртқы саясатының басым бағыттарының біріне айналды [3, 109-б.]. Азия Даму Банкінің «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы аясында құрылысы жаңа инновациялық механизм және жаңа күш орталығы болып табылады. Осы байланыстардың арқасында Қытай мен Еуропаның жаһандық деңгейдегі өзара әрекеттестігі жаңа өзгерістерді көрсетті. Ынтымақтастықтың жаңа тұжырымдамасын басшылыққа ала отырып, Қытай ЕО-ға мүше әрбір мемлекеттің салыстырмалы артықшылықтарын ескере отырып, екіжақты және көпжақты қатынастарды теңгерімді түрде дамыта бастады. Қытай-Герман интеллектуалды өнеркәсіптік даму, үшінші елдердің нарықтарын дамытудағы қытай-француз ынтымақтастығы, «16+1» ынтымақтастық механизмі және басқа да сипаттамаларға толы ынтымақтастық тетіктері Қытай-Еуропа қарым-қатынасының мазмұнын байытты. «Бір белдеу, бір жол» Қытай-Еуропа қарым-қатынастарын ілгерілетіп қана қоймай, оның жүргізілу жолын да өзгерте алды. Қытай мен Орталық және Шығыс Еуропа елдері арасындағы ынтымақтастық бағдарламасы Бейжіңнің бастамасымен 2012 жылы іске қосылып, «16+1» - Орталық және Шығыс Еуропаның 16 елі (Албания, Болгария, Босния және Герцеговина, Венгрия, Латвия, Литва, Македония, Польша, Румыния, Сербия, Словакия, Словения, Хорватия, Черногория, Чехия және Эстония. Бұл мемлекеттердің ішінде тек бесеуі ғана Еуропалық Одаққа мүше емес) мен Қытайдың бейресми атауын алды [4, 12-б.]. Негізінен «16+1» ынтымақтастығы экономикалық және сауда салаларындағы практикалық ынтымақтастыққа бағытталғанымен байланысты. Яғни, саяси және қауіпсіздік мәселелерімен азырақ айналысады. Орталық және Шығыс Еуропа елдері Батыс Еуропа мен Азия арасындағы стратегиялық байланыс ретінде әрекет етеді, бұл «16+1» ынтымақтастығын «Бір белдеу, бір жол» бастамасының табысты болуына ықпалы үлкен. Сонымен қатар, «Бір белдеу, бір жол» бастамасы негізінен цифрлық секторға, байланыс, көлік және энергетикаға бағытталған болса, ал «16+1» көп салалы және көптеген акторлардың қатысуына бағытталған. Алайда, Еурокомиссия мен ЕО-ның кейбір дамыған елдері Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» жобасына, әсіресе Орталық және Шығыс Еуропа елдерімен ынтымақтастығына алаңдаушылық білдіріп, тіпті күмәнмен қарай бастады. Олардың арасында Германия мен Францияның көзқарасы салыстырмалы түрде ұқсас. Біріншіден, олар «Бір белдеу, бір жол» ықтимал геосаяси және геоэкономикалық әсері, әсіресе Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы «16+1» ынтымақтастығы және Грекиямен және Оңтүстік Еуропаның басқа елдерімен ынтымақтастыққа алаңдайды. Екіншіден, Қытай бұл инвестициялық жобаларды пайдаланып, Еуропадағы негізгі инфрақұрылымды біртіндеп бақылауға алады, осылайша Орталық, Шығыс және Оңтүстік Еуропа елдерін тартып қана қоймай, ЕО елдеріне одан әрі қысым жасайды деп алаңдайды. Үшіншіден, олар Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» ынтымақтастығы аясында Еуропаға инвестициясының ұлғаюына наразы және «Бір белдеу, бір жол» құрылысының «ережелер мен стандарттар» деп аталатын талаптарға сай болуы керектігін баса айтты. Төртіншіден, орталық және Шығыс Еуропаның барлық мемлекеттері – ЕО-ға мүше мемлекеттер НАТО-ның қатысушылары болып табылады. Олардың ҚХР-мен белсенді жақындасуы альянстың қауіпсіздік мүдделеріне әсер етуі мүмкін. Оның үстіне, 2018 жылдың мамырында ЕО елдерінің Қытайдағы 28 елшісінің 27-сі баяндама дайындап, онда олар Белдеу «халықаралық транспаренттілік пен ашықтық нормаларына қауіп төндіреді», сонымен қатар «ЕО сауданы ырықтандыру жөніндегі күн тәртібіне қайшы келеді және күштер балансын Қытай субсидиялайтын компаниялардың пайдасына өзгертеді» деген пікірге келді [3, 110-б.]. Кейін Еуропа елдері «16+1» платформасынан ақырындап кете бастады, бірақ 2021 жылы бұл қозғалыс өзінің ең төменгі нүктесіне жетті. 2019 жылы Грекия ресми түрде Қытай мен Орталық және Шығыс Еуропа арасындағы ынтымақтастықтың 17-ші мүшесі болды. Кейін, 2021 жылы Литва, 2022 жылы тамызда Эстония және Латвия ынтымақтастық форматынан шықты. Осы жылдың мамыр айында Чехия парламентінің комитеті үкіметті дәл осындай қадамға баруды қарастыруға

шакырды. Дегенмен, «16+1» ынтымақтастығы қазір төмен деңгейде болса да, әлі де қуат көзі болып табылады. Себебі, Еуропаның ең ірі экономикасының бірі Польша Қытаймен қарым-қатынасын күшейтті. Ол әлі де «Бір белдеу, бір жол» бастамасын ілгерілету үшін маңызды платформа ретінде қызмет етеді. Қытаймен ынтымақтастық теміржол компаниялары үшін де, логистика саласы үшін де маңызды бола түсуде. Польша үкіметі Малашевиче теміржол станциясын жаңғырту мен дамытуға шамамен 870 миллион доллар жұмсауға жоспарлады. Жұмыс аяқталғаннан кейін бұл инвестициялар Қытай импортының көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді. Қытаймен теміржол қатынасын кеңейту бойынша көптеген жылдар бойы жүргізілген күш-жігерден кейін Польша Қытайдан импорты қарқынды дамып келе жатқан транзиттік ел болып қала береді, ал логистикалық индустрия импорт көлемінің өсуінен үлкен пайда көреді.

Қорытындылай келе, қазіргі таңда халықаралық саяси аренадағы ҚХР үстемдігі қарқынмен артып жатыр. Еуропа өзінің технологиялық артықшылықтары мен әлемдегі ең үлкен нарық жағдайына байланысты Қытай үшін маңызды серіктес. Ал көптеген уақыт бойы Еуропа елдерінің өркендеуінің кепілі болған АҚШ пен ЕО арасындағы трансатлантикалық қатынастар барған сайын екіұшты болып келеді. Қытай болса, соңғы онжылдықта Еуропадағы өз экономикалық белсенділігі кеңеюін жалғастырды. Қытай Еуропамен инфрақұрылымдық инвестициялық жобалар бойынша ынтымақтастықты нығайтып, екі тарап арасындағы байланысты кеңейтуге, және нақты жобаларды іске асыру арқылы ашық және оң көзқарас танытуға ұмтылуда, осылайша ЕО-ның бірте-бірте «Бір белдеу, бір жол» бастамасын қабылдап, мойындауын жоспарлап отыр.

ЕО үшін Қытайдың Орталық және Шығыс Еуропа елдерімен «Бір белдеу, бір жол» аясындағы ынтымақтастығы өте күмәнді мәселе болып отыр. Оның негізгі себептері: біріншіден, еуропалық мүдделерге әсер еткен қытайлық инвестиция «ережелері» мен ЕО ережелері арасындағы айырмашылықтар; екіншіден, ЕО-ның ішкі ынтымақты сақтау және тұрақсыздық қаупін азайту қажеттілігі; үшіншіден, Қытай экономикасының қарқынды дамуы ЕО санасында белгілі бір теңгерімсіздік тудырды. Осыған байланысты Белдеу бастамасы аясында ҚХР белсенді әрекет ету керек. Қытайдың ашық экономикасын жалпы жетілдіру үшін үлкен стратегиялық мән бар. Осы стратегияны іске асыру кезіндегі қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың ағымдағы жағдайы мен мәселелерін терең талқылау «Бір белдеу, бір жол» шеңберінде Қытайдың стратегиялық мүдделерін іске асыруды қамтамасыз ету үшін үлкен маңызға ие.

Әдебиет:

1. Отношения между Евросоюзом и Китаем на современном этапе. Гуселетов Б. П. - М.: Научно аналитический вестник ИЕ РАН, 2018. - 7 б.
2. Пять составляющих внешнеэкономического курса Китая «Один пояс, один путь». Чубаров И. Г. - Международная аналитика, 2018, №3 (25). - 45-58 б.
3. «Один пояс, один путь»: взгляд из Европы. Цвык А. В. - Современная Европа, 2019, №1. - 104-112 б.
4. ЕС и Китай: торговля или стратегия. Носов М. Г. - Современная Европа, 2018, №6. - 5-17 б.

ШЫҰ ДАМУ ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ

Жомарт Н.Ж.,

*Л.Н. Гумилев ат. Еуразиялық Ұлттық университеті
ХҚФ, шығыстану кафедрасының магистранты
(Астана қ., Қазақстан)*

Аннотация. Мақалада Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының құрылуы мен дамуына шолу жасалады, ұйым аясында Қытай Халық Республикасының атқарып жатқан жұмысы баяндалып, ҚХР сыртқы саясаты үшін ұйымның маңыздылығы туралы айтылады, соңында соңғы өткен Самарқан саммиті бойынша сөз айтылып, жаңа әлемдік мәселелерге қарсы бағытталған бастамалар аталып өтті.

Аннотация. В статье дается обзор создания и развития Шанхайской организации сотрудничества, освещается работа, которую проводит Китайская Народная Республика в рамках организации, рассказывается о важности организации для внешней политики КНР, в завершение говорится о завершившийся Самаркандский саммит, отмечены новые инициативы, направленные на решение новых мировых вызовов.

Abstract. The article provides an overview of the creation and development of the Shanghai Cooperation Organization, the work of the People's Republic of China within the framework of the organization, the importance of the organization for the foreign policy of the People's Republic of China, and the last Samarkand summit, initiatives directed against new world problems are mentioned.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы - 2001 жылғы 15 маусымда Шанхайда алты ел - Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы және Өзбекстан Республикасы жариялаған тұрақты жұмыс істейтін үкіметаралық халықаралық ұйым. Ол «Шанхай бестігі» механизмі негізінде құрылды.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының негізгі мақсаттары: мүше мемлекеттер арасындағы өзара сенім мен тату көршілік қатынастарды нығайту; олардың саяси істерде, экономика мен саудада, ғылыми-техникалық, мәдени және білім беру салаларында, сондай-ақ энергетика, көлік, туризм және қоршаған ортаны қорғау саласындағы тиімді ынтымақтастығына жәрдемдесу; өңірлік бейбітшілікті бірлесіп қорғау және қамтамасыз ету, қауіпсіздік және тұрақтылық; демократиялық, әділ, ақылға қонымды жаңа халықаралық саяси және экономикалық тәртіпті құруға ұмтылу.

Өзінің ішкі қатынастарына келетін болсақ, ШЫҰ өзара сенім мен пайда, теңдік, өзара консультациялар, көп қырлы мәдениеттерді құрметтеу және бірлескен дамуға ұмтылу қағидаттарына негізделген «шанхай рухын» басшылыққа алады, ал сыртқы қатынастарға келетін болсақ, ШЫҰ ашық блок болып және еш мемлекеттер мен аймақтарға қарсы бағытталмайды.

Мүше мемлекеттер басшыларының кеңесі шешім қабылдауға жауапты жоғары орган болып табылады. Ол жылына бір рет тұрақты сессиялар өткізеді және ұйымның барлық маңызды мәселелері бойынша шешімдер қабылдап, нұсқаулар шығарады. ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің үкімет басшыларының кеңесі ШЫҰ шеңберінде көпжақты ынтымақтастық стратегиясын және басым бағыттарды талқылау; экономикалық және өзге де ынтымақтастықтың өзекті қағидаттық мәселелері бойынша шешімдер қабылдау, сондай-ақ ұйымның келесі жылға арналған бюджетін бекіту үшін жылына бір рет тұрақты отырыс өткізеді. Мемлекет және үкімет басшылары кеңестерінің отырыстарынан басқа, сыртқы істер министрлерінің, экономика, көлік, мәдениет, қорғаныс, қауіпсіздік министрлерінің, бас прокурорлардың, сондай-ақ шекара қызметтері мен төтенше жағдайлар министрлігінің

органдары басшыларының жыл сайынғы кездесулерінің тетігі бар. ШЫҰ шеңберіндегі үйлестіру тетігі ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің ұлттық үйлестірушілер кеңесі болып табылады. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының екі тұрақты органы бар. Олар Бейжіндегі Хатшылық және Ташкенттегі Аймақтық терроризмге қарсы құрылым (РАТС). Бас хатшы мен Атқару комитетінің директорын мемлекет басшыларының кеңесі үш жыл мерзімге тағайындайды [1].

Жаңа қарқынмен дамып жатқан ұйымның негізін қалаушылардың бірі Қытай болды. ҚХР ұйымның пайда болуы мен дамуына қосқан үлесі зор. Дегенмен, ешкім ШЫҰ алып, аймақтық деңгейдегі саяси-экономикалық мәселелердің шешуші элементі ролін атқаратынын елестете алмады.

Бейжің үшін ШЫҰ басынан бастап аймақтағы экономикалық стратегиясын жүзеге асырудың әлеуетті құралы болды. ҚХР-ның өсіп келе жатқан экономикасын қамтамасыз етудің кепілі ретінде Орталық Азияның шикізаттық және энергетикалық ресурстарына қол жеткізу, сауда саласындағы өңірлік ынтымақтастықты, сондай-ақ ҚХР-ның батыс аудандарын игеру жөніндегі бағдарламаны табысты іске асыру шеңберінде Еуропа мен Таяу Шығысқа транзиттік жүк тасымалдарын дамыту ҚХР-ның ШЫҰ құру кезінде бастапқыда алдына қойған негізгі мақсаттарына айналды;

Ұзақ мерзімді перспективада Бейжің ұйым шеңберінде еркін сауданың бірыңғай аймағын құруға ұмтылды, бұл оған өңірлік геосаясаттың көшбасшысы болуға және өзінің өсіп келе жатқан экономикалық әлеуетіне сүйене отырып, Орталық Азия ресурстарын бақылауға мүмкіндік берді. Әлемдік экономикалық дағдарыс осы мақсатқа жету үшін ҚХР іс-қимылдарының одан әрі жандануына себеп болды;

Ресей Федерациясының ШЫҰ мен ҰҚШҰ әрекеттерінің үйлестіру арқылы аймақ пен ұйымда күшеюін, сонымен қатар, Қытайдың мұнай-газ саласында үстемдігінің өсуіне жауап ретінде Мәскеудің Энергетикалық клубты құру жоспарларына Қытайдың қарсылығы Пекиннің ШЫҰ-дағы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуін тек Орталық Азиядағы тұрақтылықтың кепілі ретінде ғана қарастырады. Бұл Қытайға өзінің басты күшін елдің экономикалық күшін нығайтуға, Тайвань мәселесін шешуге және ОША аймағындағы басты қызығушылықтарын жүзеге асыруға бағыттағысы келді.

ШЫҰ-да экономикалық өзара іс-қимыл стратегиясын дамытуда шартты түрде үш кезеңді бөлуге болады: бастапқы (2001-2003 жж.), мұнайға әлемдік бағаның өсуі және Қытайдың табиғи газды импорттауының басталуы (2003-2008 жж.) аясында ШЫҰ бойынша Орталық Азия әріптестерінің мұнай-газ саласындағы ҚХР-ның жандануы және әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында өңірдегі ҚХР-ның ролін одан әрі күшейту (2008-2010) [2].

2010 жылы Қытай әлемнің екінші экономикасының орнын нық алғаннан кейін, оны ұлы жаһандық держава ретінде сипаттайтын айрықша белгілер біртіндеп пайда бола бастады. Бұл кезең Пекиннен мемлекет сыртқы әлеммен қалай теңдестірілген және жан-жақты қарым-қатынас орната алады деген сұраққа жауап беруді талап етті. Қытайдың көтерілуінің халықаралық жағдайға әсерін зерттеу жаһандық процестерді бақылаудың маңызды аспектісіне айналды, өйткені онсыз әлемдегі жағдайды жан-жақты талдап, дұрыс қорытынды жасау мүмкін емес-ті. 2013 жылдың наурызында ҚХР Төрағасы қызметіне кіріскеннен кейін Си Цзиньпин Ресейге алғашқы шетелдік сапарын жасады, онда ол алғаш рет өзара тиімді ынтымақтастыққа негізделген халықаралық қатынастардың жаңа моделін құруға ықпал етуді ұсынды. 2014 жылдың қарашасында сыртқы саясат жөніндегі орталық жұмыс отырысында Си Цзиньпин «уақытты сәйкестендіру үшін ХХІ ғасырға аяқпен кіруге болмайды, ал өткенде баспен қалуға болмайды, қырғи қабақ соғыс және нөлдік сома ойындары аясында ұжымдық қауіпсіздікті, жан-жақты қауіпсіздікті қамтитын Азиядағы қауіпсіздік тұжырымдамасын белсенді түрде ілгерілету, ынтымақтастық және тұрақты қауіпсіздік негізінде жаңа қауіпсіздік тұжырымдамаларын құру, өңірлік тұрақтылық саласында өзара іс-қимылдың жаңа құрылымын құру және Азиядағы өзара тиімді қауіпсіздікті бірлесіп құру және бірлесіп пайдалану жолына

түсуге ұмтылу» деп атап өтті. Қытай саясат, экономика, қауіпсіздік және мәдениет саласындағы өзара ұтымды ынтымақтастық тұжырымдамасын іске асырды, өзара тиімді кооперацияға негізделген халықаралық қатынастардың жаңа моделін Қытай дипломатиясының жетекші идеясына айналды.

2015 жылдың қыркүйегінде ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин БҰҰ 70 жылдығына орай саммиттер сериясына қатысты. БҰҰ трибунасынан сөйлеген сөзінде ол «БҰҰ Жарғысының мақсаттары мен принциптерін мұра етіп, дамытуды, ынтымақтастық пен өзара жеңіске негізделген жаңа типтегі халықаралық қатынастар құруды, бүкіл адамзат үшін біртұтас тағдыры бар қоғамдастық құруды» ұсынды. Бұл бастама барлық мемлекеттердің мойындауы мен мақұлдауына ие болған идеологиялық тұжырымдамаға айналды.

2017 жылы Астанада өткен ШЫҰ мемлекет басшыларының саммитінде ұйымды кеңейту туралы ұсыныс алғаш рет жарияланды. Үндістан мен Пәкістан ШЫҰ-ның жаңа мүшелері болды. Бұл қадам ШЫҰ-ның саяси-географиялық кеңістігін ұлғайтуға мүмкіндік берді және ұйымның дамудың жаңа кезеңіне кіруін белгіледі. ШЫҰ кеңейгеннен кейін Қытай өзінің ұлттық мүдделерін қорғауды одан да мұқият қамтамасыз етуі керек болды.

ШЫҰ-ның саяси-географиялық кеңеюі мәселесі, белгілі бір мағынада, оны орналастыру мәселесі болып табылады, бұл екі аспект бір-бірімен тығыз байланысты. Үндістан мен Пәкістанның кіруі ұйымның құрылымын өзгертуді ғана емес, сонымен қатар оның күн тәртібінде Оңтүстік Азиядағы шиеленіс ошақтары сияқты мәселелердің пайда болу мүмкіндігін білдірді. ШЫҰ қызметі Орталық Азияның географиялық шеңберінен шықты.

Осы өзгерістерге қарамастан, ШЫҰ-ның орналасуы мен функцияларын негізгі және кеңейтілген деп бөлу керек. Басқаша айтқанда, ШЫҰ кеңістігінің ұлғаюына қарамастан, оның құрылымы мен күн тәртібіндегі өзгерістерге байланысты, Қытай үшін ШЫҰ-ның орналасуы және оның негізгі функциялары келесі үш аспектке негізделді:

- шекаралардың тұрақтылығын қамтамасыз ету және Қытай үшін Еуразияда буферлік қауіпсіздік аймағын құру;
- қытай ұлтының дамуы үшін өңірлік экономикалық ынтымақтастықты ынталандыру;
- Қытайдың халықаралық аренадағы стратегиялық тірегі болды [3].

Бүгінгі күні орын алған саяси-экономикалық ахуал Еуразиялық аймақта мемлекеттерді өзара бірлесіп, белсенді жұмыс атқаруға итермелеп отыр. Осы кезеңде ШЫҰ рөлі күннен күнге артып келеді. Бұған 2022 жылы Самарқан қаласында өткен ШЫҰ мүше мемлекеттер басшыларының кезекті саммиті дәлел.

Самарқанд саммиті нәтижесінде декларация қабылданды. Декларация ШЫҰ ресми сайтында жарияланды, 24 беттен тұрады.

Самарқанд декларациясында ШЫҰ елдерінің басшылары өңірдегі қауіпсіздікті қамтамасыз етуге деген ұмтылысты растады – және, ең бастысы, «қауіпсіздік» терминінің толық сипаттамасын берді.

Декларацияға сәйкес, ол барлығына бірдей және бөлінбейтін, жан-жақты және тұрақты болуы керек. Сондықтан ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер терроризм мен экстремизмге қарсы күресті жақтайды.

Орталық Азия Самарқанд декларациясында «ШЫҰ ядросы» деп аталады. Аймақ елдері радикализм қаупі бар Ауғанстанға жақын орналасқан және қауіпсіздік саласындағы одан әрі жағдай тікелей осы елдерге байланысты болуы мүмкін.

Осыған орай, Самарқанд декларациясы мемлекет басшыларының 16 қыркүйекте ұсынған бастамаларын ескере отырып, ШЫҰ жұмысын жетілдіру қажеттігі туралы айтады.

Атап айтқанда, келесі бастамалар ұсынылды:

Тәжікстан президенті Эмомали Рахмон ШЫҰ-ның есірткіге қарсы жеке құрылымын құруды ұсынды.

Есірткі трафиіне қарсы күреске келетін болсақ, ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер есірткі құралдарының заңсыз айналымының жолын кесу жөніндегі бірлескен операцияларды тұрақты негізде жүргізуді жалғастырады. Бұл операцияны ШЫҰ-ның 2018-2023 жылдарға арналған Есірткіге қарсы стратегиясы көздейді.

- Душанбеде ШЫҰ есірткіге қарсы, тұрақты әрекет ететін жеке орган түрінде орталық құру;

- Ташкентте ШЫҰ Өңірлік терроризмге қарсы құрылымының (ШЫҰ ПАТС) базасында қауіпсіздікке қатерлер мен қатерлерге қарсы іс-қимыл жөніндегі әмбебап орталықты, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік орталығын ашу;

- ШЫҰ ПАТС базасында Бішкекте халықаралық ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимыл жөніндегі орталық құру.

Самарқанд декларациясына сәйкес, Ауғанстандағы жағдайды тезірек реттеу ШЫҰ кеңістігінде қауіпсіздікті сақтаудың маңызды факторларының бірі болып табылады, сондықтан ұйым мемлекет басшылары Ауғанстандағы инклюзивті үкіметтің маңыздылығын атап көрсетті.

2021-2022 жылдары ШЫҰ төрағасы Өзбекстан болды. Республика төрағалығы кезінде 80-нен астам іс-шара өткізілді, сондай-ақ Самарқанд саммитінің қорытындысы бойынша қабылданған 30-ға жуық құжатты келісу аяқталды.

Мамандардың бағалауы бойынша, бұл құжаттар ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер арасындағы және ұйымды жаңа деңгейге шығаруға арналған көпжоспарлы өзара іс-қимылды одан әрі нығайтуға бағытталған.

Атап айтқанда, өңірлік сауданы, өнеркәсіптік кооперацияны және көліктік өзара байланысты ынталандыру жөніндегі тұжырымдамалар мен бағдарламалар. Оның ішінде «жасыл» экономика, инновациялар, цифрлық технологиялар, логистика, ауыл шаруашылығы, медицина, автомобиль жасау, «жасыл» энергетика, инфрақұрылым және басқа да салалардағы бірлескен жобалар мен іс-шаралар пысықталды.

Саммит жұмысына ШЫҰ ресми байланыс орнатқан 15 мемлекеттің басшылары мен онға жуық халықаралық және өңірлік ұйымдардың, атап айтқанда БҰҰ, ЭСКАТО, ЮНЕСКО, ҰҚШҰ, ЕАЭО, АӨСШК және ЛАГ басшылары қатысты.

Бұл саммитте Беларусь Республикасы, Иран Ислам Республикасы мен Түркия Республикасының ШЫҰ ресми мүшелікке қабылдану жұмыстары басталды [4].

Қорытындылай келе, ШЫҰ-ның жаңа дәуірінде тұрақты дамуды жүзеге асырып қана қоймай, оның жолындағы проблемалар мен міндеттерді жоспарлы түрде шешу қажет. АҚШ-тың араласу факторы ұйымның дамуына әсер етуі мүмкін. Ұйымның дамып, түрлі көзқарастағы мемлекеттерді біріктіре алуы жақсы. Дегенмен, бұл әрекеттер өзінің кері әсерін берер қауіпі бар. Мемлекеттер қазірше бірігіп ортақ мүдде аясында бірігіп отырғанымен, уақыт өте келе кезінде шешілмей кеткен мәселелер қайта көтеріліп, ұйымның дұрыс жұмыс жасауына кедергі келтірері сөзсіз. Бүгінгі кезеңді ШЫҰ үшін маңызды өтпелі кезең деп айтуға болады. Қазақстан үшін бұл кезеңдегі басты мақсат бұрыннан ұстанып келе жатқан бейбіт саясатты жалғастыру арқылы, мемлекетті саяси-экономикалық тұрғыда қауіпсіздігін қамтамасыз ету. ШЫҰ беріп отырған аланды пайдалану арқылы өзіндік бастамалар енгізіп, қолда бар мүмкіндіктерді барынша қолданып қалуға жақсы сәт туып отыр.

Ал ҚХР тарапы үшін ұйымның өсуі оның рөлі мен үстемдігінің артуына жақсы мүмкіндік. Аймақтағы саяси-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету арқылы Қытай өзінің негізгі күшін АҚШ саясатына төтеп беруге, Тайвань мәселесін шешуге бағыттауға жақсы мүмкіндік алды.

Әдебиет:

1. Brief Introduction to the Shanghai Cooperation Organization - <http://www.china.org.cn/english/features/meeting/171489.htm> (қаралған күні: 28.10.2022 ж.)

2. Роль КНР в формировании и развитии ШОС: политико-экономический аспект - <https://evolutio.info/ru/journal-menu/2011-2/2011-2-danilovich> (қаралған күні: 28.10.2022 ж.)

3. Роль ШОС во внешнеполитической стратегии Китая - <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rol-shos-vo-vneshnepoliticheskoy-strategii-kitaya/> (қаралған күні: 28.10.2022 ж.)

4. Шанхайская Организация Сотрудничества - <http://rus.sectsco.org/> (қаралған күні: 28.10.2022 ж.)

**Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и общественного
развития Республики Казахстан от 16 августа 2021 года,
свидетельство №KZ54VPY00039118**

**The journal was registered with the Ministry of Information and Public
Development of the Republic of Kazakhstan on August 16, 2021, certificate no.
KZ54VPY00039118**